AS-01-4.2(B)

দূৰ আৰু মুক্ত শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান
Institute of Distance and Open Learning Learning
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
Gauhati University

অসমীয়াৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম (০১)

M. A. in Assamese (01)

পাঠ্যবিষয় ঃ ৪.২ খ (Course : 4.2 B)

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ
(Comparative Grammar of Indo-Aryan Languages)

বিষয়সূচী (Contents)

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয় (Course Introduction)

প্ৰথম খণ্ড ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনি বিচাৰ

প্ৰথম বিভাগ ঃ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়

দ্বিতীয় বিভাগ ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ তুলনা

তৃতীয় বিভাগ ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি বিচাৰ

দ্বিতীয় খণ্ড ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপতাত্ত্বিক বিচাৰ

প্ৰথম বিভাগ ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ শব্দৰূপ

দ্বিতীয় বিভাগ ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধাতুৰূপ

Contributor

Block 1 :

Dr. Lilabati Saikia Bora	Depatrment of Assamese Gauhati University

Block 2 :

Dr. Bibha Bharali	Department of Assamese Gauhati University

Content Editing

Block 1 : Dr. Bibha Bharali	Depatrment of Assamese Gauhati University
Block 2 : Dr. Lilabati Saikia Bora	Department of Assamese Gauhati University

Format & Copy Editing

Dr. Apurba Kr. Deka	Asstt. Prof. in Assamese IDOL, Gauhati University
Bhaskarjit Borah	Part-time Counsellor, IDOL, G.U.

Course Coordination

Dr. Kandarpa Das	Director IDOL, Gauhati University
Dr. Upen Rabha Hakacham	Department of Assamese Gauhati University
Dr. Apurba Kr. Deka	Asstt. Professor in Assamese IDOL, Gauhati University

Cover Page Design

Naba Kr. Choudhury	Department of Anthropology Gauhati University

January, 2013

© Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University. All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University. Further information about the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University courses may be obtained from the University's office at IDOL Building, Gauhati University, Guwahati-14.
Published on behalf of the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University by Dr. Kandarpa Das, Director and printed at Asom Printers, Guwahati-3. Copies printed 500.

Acknowledgement

The Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University duly acknowledges the financial assistance from the Distance Education Council, IGNOU, New Delhi for preparation of this material.

অসমীয়া স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম

অসমীয়া বিষয়ৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম চাৰিটা যান্মাসিকত সম্পন্ন হ'ব। প্ৰত্যেকটো যান্মাসিকত পাঁচোটাকৈ পাঠ্যবিষয় (Course) থাকিব। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় যান্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় আৰু তৃতীয় যান্মাসিকৰ প্ৰথম চাৰিটা পাঠ্যবিষয় উমৈহতীয়া। সকলো বিদ্যাৰ্থীয়ে এই পাঠ্যবিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। । তৃতীয় যান্মাসিকৰ পঞ্চম পাঠ্যবিষয়টো আৰু চতুৰ্থ যান্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় দুটা শাখাত বিভক্ত হ'ব — সাহিত্য শাখা (ক) আৰু ভাষা শাখা (খ)। বিদ্যাৰ্থীসকলে যিকোনো এটা শাখাৰ পাঠ্যবিষয় অধ্যয়ন কৰিব লাগিব।

সমগ্ৰ পাঠ্যক্ৰমৰ সৰ্বমুঠ নম্বৰ ঃ **১৬০০**। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ বাবে মুঠ নম্বৰ থাকিবঃ **৮০**। পাঠ্যবিষয়সমূহৰ মূল্যায়ন দুই ধৰণে হ'ব - আভ্যন্তৰীণ আৰু মূল পৰীক্ষা। দুয়োটা শিতানত নম্বৰ থাকিব এনেধৰণে —

আভ্যন্তৰীণ ঃ **১৬** (মুঠ নম্বৰৰ ২০ শতাংশ)।
মূল পৰীক্ষা ঃ **৬৪** (মুঠ নম্বৰৰ ৮০ শতাংশ)।

মূল পৰীক্ষাত বৰ্ণনাধৰ্মী আৰু চমু প্ৰশ্ন অথবা চমু টোকা —এই দুই ধৰণৰ প্ৰশ্ন থাকিব। দুয়ো প্ৰকাৰৰ প্ৰশ্নৰ বাবে নম্বৰৰ গঠন তলত দিয়া ধৰণৰ ঃ

বৰ্ণনাধৰ্মী প্ৰশ্ন	ঃ	**৪৮**।
চমু প্ৰশ্ন / চমু টোকা	ঃ	**১৬**।

এই পাঠ্যক্ৰমৰ মূল্যায়ন **'Credit and Grading System'** ৰে সম্পন্ন হ'ব। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ **'Credit Point'** হ'ল ৮ ।

যান্মাসিক অনুসৰি এই পাঠ্যক্ৰম তলত দিয়া ধৰণৰ —

প্ৰথম যান্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ১.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আদি আৰু মধ্যযুগ)

পাঠ্যবিষয় ১.২ অসমীয়া কবিতা

পাঠ্যবিষয় ১.৩ প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা

পাঠ্যবিষয় ১.৪ অসমৰ সংস্কৃতি

পাঠ্যবিষয় ১.৫ ভাষাবিজ্ঞানৰ সাধাৰণ পৰিচয়

দ্বিতীয় যান্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ২.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আধুনিক যুগ)

পাঠ্যবিষয় ২.২ অসমীয়া নাটক

পাঠ্যবিষয় ২.৩ পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনা

পাঠ্যবিষয় ২.৪ সাহিত্যৰ তত্ত্ব আৰু ধাৰা

পাঠ্যবিষয় ২.৫ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী

তৃতীয় ষান্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ৩.১ অসমীয়া গদ্য

পাঠ্যবিষয় ৩.২ অসমীয়া উপন্যাস

পাঠ্যবিষয় ৩.৩ অসমীয়া চুটিগল্প

পাঠ্যবিষয় ৩.৪ লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা

পাঠ্যবিষয় ৩.৫ (ক) তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
৩.৫ (খ) ভাষাবিজ্ঞান আৰু ইয়াৰ অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰ

চতুৰ্থ ষান্মাসিক

পাঠ্যবিষয় ৪.১ (ক) ভক্তি সাহিত্য
৪.১ (খ) মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পাঠ

পাঠ্যবিষয় ৪.২ (ক) সংস্কৃত সাহিত্য
৪.২ (খ) ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ

পাঠ্যবিষয় ৪.৩ (ক) পাশ্চাত্য সাহিত্য
৪.৩ (খ) অসমীয়া ভাষাৰ ঐতিহাসিক বিকাশ আৰু ইয়াৰ সাম্প্ৰতিক গাঁথনি

পাঠ্যবিষয় ৪.৪ (ক) ভাৰতীয় সাহিত্য অধ্যয়ন
৪.৪ (খ) সমাজ-ভাষাবিজ্ঞান, উপভাষা-বিজ্ঞান আৰু অসমীয়া ভাষাৰ উপভাষা

পাঠ্যবিষয় ৪.৫ (ক) বিশেষ লিখকৰ নিৰ্বাচিত ৰচনা
৪.৫ (খ) অসমৰ তিব্বত-বৰ্মীয় ভাষা আৰু ভাষাতত্ত্ব

পাঠ্যবিষয় ৪.২ (খ)

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ

গোট ১ ঃ সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনি বিচাৰ

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়
সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ তুলনা
সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি বিচাৰ

গোট ২ ঃ সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ৰূপতাত্ত্বিক বিচাৰ

সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ শব্দৰূপ
সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ধাতুৰূপ

পাঠ্যবিষয়

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ

ভাষা শাখাৰ এই কাকতখন হ'ল **ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ**। সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্বৰ তুলনামূলক অধ্যয়নেই হ'ল এই কাকতখনৰ মূল বিষয়বস্তু। ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যবোৰকো এই কাকতখনে সামৰি লৈছে। কাকতখনৰ সমগ্ৰ বিষয়বস্তুক পৰ্যালোচনাৰ সুবিধাৰ্থে দুটা খণ্ডত খণ্ডিত কৰা হৈছে—

প্ৰথম খণ্ড ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনি বিচাৰ
দ্বিতীয় খণ্ড ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপতাত্ত্বিক বিচাৰ

প্ৰথম খণ্ডৰ আৰম্ভণিতে ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যৰ লগতে সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ স্বৰ বৰ্ণ, ব্যঞ্জন বৰ্ণ আৰু সন্ধি সম্পৰ্কে আলোচিত হৈছে। তুলনামূলক অধ্যয়নৰ যোগেদি তিনিওটা ভাষাস্তৰৰে স্বৰ, ব্যঞ্জন আৰু সন্ধিৰ বিচাৰ কৰা হৈছে।

দ্বিতীয় খণ্ডটিৰ বিষয়বস্তু হ'ল সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপতত্ত্ব। তিনিওটা ভাষাস্তৰৰ শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপৰ বিভিন্ন দিশসমূহ তুলনাত্মক বিচাৰেৰে এই খণ্ডটিত পৰ্যালোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰথম খণ্ড

সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনি বিচাৰ

সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব বিষয়ক এই খণ্ডটিক তিনিটা বিভাগত বিভক্ত কৰি বিশ্লেষণ কৰা হৈছে—

প্ৰথম বিভাগ	ঃ	**ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়**
দ্বিতীয় বিভাগ	ঃ	**সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ তুলনা**
তৃতীয় বিভাগ	ঃ	**সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি বিচাৰ**

প্ৰথম বিভাগত ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ উদ্ভৱ, স্তৰ বিভাজন আৰু সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ তিনিওটা স্তৰৰে ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহ সুকীয়াকৈ ধ্বনিতত্ত্ব, ৰূপতত্ত্ব শিতানত বিশ্লেষণ কৰি দেখুওৱা হৈছে।

দ্বিতীয় বিভাগত সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ তুলনাই ঠাই পাইছে। তিনিওটা ভাষাৰে স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ তুলনা ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছে। ইয়াত আলোচিত আন এটি দিশ হ'ল তিনিওটা ভাষাৰ ধ্বনিৰ গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্ৰসাৰণ।

তৃতীয় বিভাগৰ বিষয়বস্তু হ'ল সন্ধি বিচাৰ। সংস্কৃত সন্ধিৰ জটিলতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ লগতে সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধিৰ সাধাৰণ পৰিচয় দাঙি ধৰি শ্ৰেণী বিভাগসমূহ উদাহৰণসহ পৰ্যালোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰথম বিভাগ
ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়

বিভাগৰ গঠন

১.১ ভূমিকা (Introduction)
১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
১.৩ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উদ্ভৱ
১.৪ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰ বিভাজন
১.৫ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বৈশিষ্ট্য
 ১.৫.১ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা
 ১.৫.২ মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষা
 ১.৫.৩ নব্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষা
১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
১.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় আৰ্যভাষা পৃথিৱীৰ সৰ্ববৃহৎ ভাষা পৰিয়াল ভাৰত ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত এক সমৃদ্ধ ভাষা। ১৮৭০ চনত এছক’লি নামৰ এগৰাকী পণ্ডিতে ভাৰত ইউৰোপীয় পৰিয়ালৰ ভাষাত থকা তালব্যক ধ্বনিটোৰ দুই ধৰণৰ বিকাশলৈ লক্ষ্য কৰি এই পৰিয়ালৰ ভাষাবোৰক ভৌগোলিকভাবে দুই ভাগত ভগাইছিল। পূব অঞ্চলৰ ভাষাবোৰত তালব্য-ক ধ্বনিটো উষ্ম ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল, সেই কাৰণে এই অঞ্চলৰ ভাষাবোৰক ‘সতম্’ শাখাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল। আনহাতে পশ্চিম অঞ্চলৰ ভাষাবোৰত তালব্য-ক ধ্বনিটো কণ্ঠ্য ধ্বনিলৈ (velar sound) ৰূপান্তৰ হোৱাৰ কাৰণে এই অঞ্চলৰ ভাষাবোৰক ‘কেণ্টুম’ শাখাৰ ভিতৰত ধৰা হৈছিল। ভাৰতীয় আৰ্যভাষা সতম্ শাখাৰ ভাৰত-ইৰাণীয় উপশাখাৰ অন্তৰ্গত। এটা সময়ত ভাৰত-ইৰাণীয় উপশাখাটো দুটা স্বতন্ত্ৰ শাখাত বিভক্ত হ’ল— ইৰাণীয় আৰু ভাৰতীয়। এই দুয়োটা শাখাৰ মাজতে পৰে দৰ্দীয় শাখাৰ ভাষাবোৰ। ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত আৰু পামিৰ মালভূমিত প্ৰচলিত এই দৰ্দীয় শাখাৰ অন্যতম ভাষা হ’ল কাশ্মিৰী।

প্ৰাচীন পাৰস্য বা আধুনিক ইৰাক-ইৰাণত বসতি স্থাপন কৰা ভাৰত-ইৰাণীয় উপশাখাৰ ভালে সংখ্যক লোকে একাধিক দল বা ফৈদত বিভক্ত হৈ উত্তৰ-পশ্চিম গিৰি পথেদি খৃঃ পূঃ ১৫০০ শতিকামানত ভাৰতবৰ্ষত প্ৰবেশ কৰিছিল। ভাৰতলৈ অহা আৰ্য শাখাৰ এই লোকসকলে ভাৰতীয় আৰ্য বুলি অভিহিত কৰা হয় আৰু তেওঁলোকৰ ভাষাটোক ভাৰতীয় আৰ্য বুলি অভিহিত কৰা হয়। এই ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই খৃঃ পূঃ ১৫০০ শতিকামানৰ পৰা বৰ্তমান পৰ্যন্ত বিভিন্ন স্তৰত বিভিন্ন পৰিবৰ্তন লাভ কৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন আৰ্য ভাষাৰ জন্ম দিছে।

এই বিভাগত ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ উদ্ভৱ, ইয়াৰ স্তৰ বিভাজন আৰু প্ৰতিটো স্তৰৰ ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ’ব।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটো অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপুনি—

- ভাৰতীয় আৰ্যভাষা ক'ৰপৰা কেতিয়া উদ্ভৱ হ'ল সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- কি কি স্তৰৰ মাজেৰে আহি এই ভাষাই আধুনিক ৰূপ ললে সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব;
- প্ৰতিটো স্তৰৰ ভাষাগত বিশেষত্ববোৰনো কি কি সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সুদীৰ্ঘ ইতিহাস জনাত বিশেষভাবে সহায় লাভ কৰিব।

১.৩ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উদ্ভৱ

ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালেই ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ মূল উৎস। এই ভাষা পৰিয়ালৰ সতম্ শাখাৰ অন্তৰ্গত ভাৰত-ইৰাণীয় উপশাখাৰ পৰাই ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উদ্ভৱ হয়। ভাৰত-ইৰাণীয় শাখাৰ ভাষা-ভাষীসকলে নিজকে আৰ্য বুলি গৌৰৱ বোধ কৰিছিল আৰু সেই কাৰণেই এই উপশাখাটোক আৰ্য বুলিও কোৱা হৈছিল। খৃঃ পূঃ প্ৰায় দ্বিতীয় সহস্ৰাব্দমানত ভাৰত-ইৰাণীয় শাখাটো দুটা ভাগত বিভক্ত হয়- ভাৰতীয় আৰ্য (Indo-Aryan) আৰু ইৰাণীয় (Iranian)। এই দুই শাখাৰ মাজত পৰে দৰ্দীয় শাখাৰ ভাষাবোৰ। ভাৰত-ইৰাণীয় ভাষা কোৱা লোকসকলে প্ৰাচীন পাৰস্য বা আধুনিক ইৰাক-ইৰাণত বসতি কৰিছিল। বিভিন্ন কাৰণত এই ভাষাভাষী লোকসকলৰ কিছু সংখ্যকে বিভিন্ন দলত বিভক্ত হৈ আনুমাণিক খৃঃ পূঃ ১৫০০ শতিকামানত ভাৰত বৰ্ষত প্ৰবেশ কৰে। দুই-এক পণ্ডিতৰ মতে- তাৰো আগতে অৰ্থাৎ আনুমানিক খৃঃ পূঃ ১৭৫০ শতিকামানতে আৰ্যসকলে পোন প্ৰথমে ভাৰতলৈ আহিছিল। কিন্তু বৈদিক সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ লগত জড়িত আৰ্যসকল সম্ভৱত: আৰ্যাভিযানৰ দ্বিতীয় বা তৃতীয় দলৰ অন্তৰ্গত আৰু তেওঁলোকৰ সময়েই আনুমানিক খৃঃ পূঃ ১৫০০ শতিকা। সম্ভৱতঃ এইটোৱেই ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উদ্ভৱৰো সময়।

ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ভাষাগত মিল-অমিলৰ ভিত্তিত ভাৰত-ইৰাণীয় ভাষাবোৰক এনেদৰে শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি —

এইদৰে ভাৰতীয় আৰ্য আৰু ইৰাণীয় ভাষা একেটা ভাৰত-ইৰাণীয় শাখাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাৰ বাবে দুয়োটা ভাষাৰ মাজত ভাষাগত আৰু সংস্কৃতিগত ভালেখিনি সাদৃশ্য আছে। বিশেষকৈ ভাৰতীয় আৰ্য আৰু ইৰাণৰ উত্তৰ অঞ্চলৰ ভাষা আবেস্তাৰ মাজত ধ্বনিগত, ৰূপগত, শব্দগত আৰু ছন্দৰ ক্ষেত্ৰত ভালেখিনি সাদৃশ্য আছে।

১.৪ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰ বিভাজন

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ইতিহাস আৰম্ভ হয় ভাৰতবৰ্ষত আৰ্য ভাষা প্ৰচলন হোৱাৰ লগে লগে ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰচলন আৰু এই ভাষাৰ সৰ্ব প্ৰাচীন লিখিত নিদৰ্শন ঋক্‌বেদ ৰচনাৰ মাজত সময়ৰ ভালেখিনি ব্যৱধান।

ভাৰতলৈ আৰ্যসকলৰ আগমনৰ সময় ধৰা হয় আনুমানিক খৃঃ পূঃ ১৫০০ শতিকা। আনহাতে ঋকবেদ ৰচিত হয় আনুমানিক খৃঃ পূঃ ১২০০ শতিকাত। ঋকবেদ ৰচনাৰ সময়ৰপৰা ভাৰতীয় আৰ্য সণ্টালনিকৈ সাহিত্য সৃষ্টি হ'বলৈ ধৰে। গতিকে আৰ্যসকলে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চদশ শতিকাতে ভাৰতবৰ্ষলৈ আহিল যদিও তেওঁলোকৰ ভাষাৰ ইতিহাস আৰম্ভ হয় ঋকবেদৰ সময়ৰপৰাহে। এই সময়ৰপৰা অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বাদশ শতিকাৰ পৰা বৰ্তমানলৈ এই সুদীৰ্ঘ তিনি হেজাৰ দুশ বছৰৰ ভিতৰত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰম বিকাশৰ যি ইতিহাস, সেই ইতিহাসৰ পৰিবৰ্তনৰ গতি প্ৰকৃতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰধানত —

১. প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য (Old Indo-Aryan)

২. মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য (Middle Indo-Aryan)

৩. নব্য ভাৰতীয় আৰ্য (Neo Indo-Aryan)

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সময় সীমা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বাদশ শতিকাৰপৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকালৈকে নিৰূপন কৰা হৈছে। এই যুগৰ ভাষাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে বেদ-ব্ৰাহ্মণ-উপনিষদৰ ভাষা বা বৈদিক ভাষাই আৰু কাব্য মহাকাব্য পুৰাণ আদিৰ ভাষা বা ধ্ৰুপদী সংস্কৃত ভাষাই।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সময় ধৰা হৈছে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকালৈ। বিবিধ প্ৰত্নলেখ, পালি ভাষা, বৌদ্ধ সংস্কৃত, গান্ধীৰ প্ৰাকৃত, বিবিধ সাহিত্যিক প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ- অৱহট্‌ঠ ভাষাই এই যুগৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে।

নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সময় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে- খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকামানৰপৰা বৰ্তমানলৈকে। অসমীয়া বাংলা, উড়িয়া, হিন্দী, মাৰাঠী, পাঞ্জাবী আদি আধুনিক ভাষাসমূহে এই যুগটোৰ ভাষাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা পৃথিৱীৰ কোনটো ভাষা পৰিয়ালৰ কোনটো শাখাৰ পৰা কেতিয়া উদ্ভৱ হৈছে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

১.৫ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বৈশিষ্ট্য

ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰতিটো স্তৰ বা যুগৰে ভাষাগত নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছে আৰু সেই বৈশিষ্ট্যবোৰেই ইটো যুগক সিটো যুগৰপৰা পৃথক কৰিছে। ভাষা পৰিবৰ্তনশীল। সি সদায় জটিলতাৰ পৰা সৰলতৰ স্তৰলৈ গতি কৰে। ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বিকাশৰ স্তৰ কেইটাৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্যলৈ লক্ষ্য কৰিলেই দেখা যাব কি দৰে জটিল বৈদিক-সংস্কৃত ভাষাই প্ৰাকৃতৰ মাজেৰে ক্ৰমান্বয়ে সৰল হৈ গৈ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ ৰূপ ল'লে।

১.৫.১ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাকেইটাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে বৈদিক আৰু লৌকিক বা ধ্ৰুপদী সংস্কৃত ভাষাই। বৈদিক সাহিত্য কালানুক্ৰমিক ভাবে তিনিটা স্তৰত বিভক্তঃ বেদ বা সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদ। বেদ বা সংহিতা বুলিলে ঋক্ সামন আৰু যজুঃ- এই তিনিখন যজ্ঞীয় বেদ আৰু অযজ্ঞীয় অথৰ্ববেদক বুজায়। ঋক্ আৰু সামবেদ পদ্যত, যজু আৰু অথৰ্ব বেদ গদ্য পদ্যত ৰচিত। খৃঃ পূঃ ১২০০ শতিকা মানত ৰচিত ঋক্বেদৰ ভাষাই ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰাচীনতম সাহিত্যিক ৰূপ। অকল ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ভিতৰতে নহয়, ক্ৰীট দ্বীপৰ শিলালেখ (খৃঃ পূঃ ১৪০০ শতিকা) আবিস্কাৰৰ আগলৈকে ঋকবেদৰ ভাষাই আছিল ভাৰত ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালৰ ভাষাবোৰৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন নিদৰ্শন। বৰ্তমান প্ৰাচীনতাৰ দিশৰপৰা এই ভাষাৰ স্থান গ্ৰীক ভাষাৰ পিছতে।

ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থবোৰত আছে বিবিধ যজ্ঞকাৰ্যৰ বিৱৰণ, ব্যাখ্যা আৰু নানান আখ্যান-উপাখ্যানৰ অংশ। উপনিষদসমূহ হৈছে ব্ৰাহ্মণৰ পৰিশিষ্ট। ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদসমূহ প্ৰধানতঃ গদ্যত ৰচনা কৰা। প্ৰত্যেকখন বেদৰে একাধিক ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদ আছে। ঋক্বেদৰ ভাষাই পৰবৰ্তী তিনিখন বেদ, ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদত কিছু পৰিবৰ্তন লাভ কৰিছিল। সেয়েহে পণ্ডিতসকলে বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষাক প্ৰাচীন আৰু অৰ্বাচীন- এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। ঋক্বেদে প্ৰাচীন স্তৰৰ আৰু সামবেদৰ পৰা বাকীবোৰে অৰ্বাচীন স্তৰৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ঋকবেদত নিষ্ঠান্ত 'তৱন্ত' পদৰ ব্যৱহাৰ আৰু কৃ ধাতুৰ সহযোগত যৌগিক লিট্-ৰ ব্যৱহাৰ অৰ্বাচীন বৈদিক ভাষাৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য। বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আছিল উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ সপ্তসিন্ধু অঞ্চল। ঋক্বেদ সংহিতাৰ পৰা জনা যায় যে আফগানিস্থান, পাঞ্জাৱ, সিন্ধুপ্ৰদেশ আৰু ৰাজপুতানৰ অংশ বিশেষ, উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত প্ৰদেশ, কাশ্মীৰ আৰু সৰযু নদীলৈকে বিস্তৃত এই বিশাল ভূ-খণ্ডত বৈদিক ভাষা-সাহিত্যই বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণ যুগৰ শেষৰ ফালে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ এই বৃহৎ অঞ্চলৰ পৰা আৰ্য সভ্যতা সংস্কৃতি লাহে লাহে ভাৰতৰ মধ্য অঞ্চললৈ পৰিব্যপ্ত হৈ পৰিল। লগে লগে ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো ভালেখিনি পৰিবৰ্তন ঘটিল।

বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষা প্ৰধানত: ধৰ্মীয় কাৰ্যত জড়িত পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ মাজত সীমাবদ্ধ আছিল। পুৰোহিত শ্ৰেণীটোৱে ব্যৱহাৰ কৰা এই সাহিত্যিক বা ছান্দস ভাষাৰ লগে লগে সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত বৈদিক সংস্কৃতৰ এক লৌকিক বা কথ্য ৰূপ প্ৰচলিত হৈ আহিছিল। ভাৰতত আগৰেপৰাই বসবাস কৰি থকা অষ্ট্ৰিক-দ্ৰাবিড় আদি ভাষাভাষীসকলৰ ভাষাৰ প্ৰভাৱত এই লৌকিক সংস্কৃত ভাষাটোৰ ধ্বনিগত, ৰূপগত আৰু শব্দগত এই কেউটা দিশতে নানান পৰিবৰ্তন ঘটিছিল। লৌকিক ভাষাটোৰ এনে পৰিবৰ্তন ৰোধ কৰিবৰ কাৰণেই ব্ৰাহ্মণ যুগৰ শেষৰ ফালে আনুমানিক খৃঃ পূঃ পঞ্চম শতিকামানত বিৰল প্ৰতিভাসম্পন্ন পণ্ডিত পাণিনিয়ে এই ভাষাটোৰ সংস্কাৰ কৰি এটা সাধু বা সাহিত্যিক ভাষা গঢ় দি তুলিলে। যি উত্তৰ-পশ্চিমা বা উদীচী ভাষাত বেদ ৰচিত হৈছিল, সেই উদীচী ভাষাকে আৰ্হি হিচাপে লৈ পাণিনিয়ে মধ্যদেশীয় শিক্ষিত ব্যক্তিসকলৰ ভাষাৰ ভিত্তিত 'মানৱ বুদ্ধিমত্তাৰ চূড়ান্ত নিদৰ্শন' *অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণ* ৰচনা কৰি লৌকিক সংস্কৃত ভাষাক বিবিধ সূত্ৰ আৰু নিয়মেৰে কোনো পৰিবৰ্তন হ'ব নোৱাৰাকৈ বান্ধি এক সুনিৰ্দিষ্ট শিষ্ট ৰূপ দি এটা নতুন সাহিত্যিক ভাষা গঢ় দি তুলিলে। পাণিনিৰ দ্বাৰা মাৰ্জিত এই সাহিত্যিক ভাষাটোৱেই যেনে ধ্ৰুপদী সংস্কৃত (Classical Sanskrit)। ৰামায়ন-মহাভাৰতকে ধৰি বিবিধ কাব্য, মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য, নাটক, পুৰাণ, মহাপুৰাণ, পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদি

গ্ৰন্থ ধ্ৰুপদী সংস্কৃতত ৰচিত। এইদৰে দেখা যায় যে বৈদিক যুগৰপৰা পাণিনিৰ আবিৰ্ভাবৰ সময়লৈকে (খৃঃ পূঃ ১২০০-খৃঃ পূঃ ১৫০০) এই সুদীৰ্ঘ কালছোৱাত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা দুটা সমান্তৰাল পদ্ধতিত বিৱৰ্তিত হৈছিলঃ এটা হ'ল বৈদিক ভাষা আৰু আনটো ধ্ৰুপদী সংস্কৃত ভাষা। ভাষাৰ আঞ্চলিক ভেদ, কালগত ব্যৱধান আৰু শ্ৰেণীগত বিচ্ছিন্নতাৰ কাৰণেই একেটা স্তৰৰে হোৱা স্বত্বেও এই দুয়োটা ভাষাৰ মাজত ভালেখিনি পাৰ্থক্য দেখা যায়। সেই পাৰ্থক্যবোৰেই ভাষা দুটাৰ স্বকীয়তা নিৰ্দেশ কৰে।

বৈদিক আৰু ধ্ৰুপদী সংস্কৃতৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য বা বৈসাদৃশ্যবোৰ প্ৰধানত, ধ্বনিগত, ৰূপগত আৰু শব্দগত- এই তিনিটা দিশত দেখা যায়।

ধ্বনিগত পাৰ্থক্য ঃ

বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ মাজত তুলনামূলকভাৱে ধ্বনিগত পাৰ্থক্য তেনেই কম। তথাপি কালগত ব্যৱধানৰ কাৰণে দুয়োটা ভাষাৰ বাগধ্বনিৰ মাজত নিম্নলিখিত পাৰ্থক্য কেইটা দেখা যায় —

১) বৈদিকত পদ মধ্যগত ড, ঢ ধ্বনি ল্, ল্হ (½, ½h) ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হয়; কিন্তু ধ্ৰুপদী সংস্কৃতত নহয়।

২) বৈদিকত হ্ৰস্ব ৯ আৰু দীৰ্ঘ ৯৯- দুয়োটাৰে ব্যৱহাৰ আছে। কিন্তু ধ্ৰুপদী সংস্কৃতত দীৰ্ঘ ৯৯-ৰ ব্যৱহাৰ সম্পূৰ্ণ লোপ পাইছে আৰু হ্ৰস্ব ৯ ধ্বনিও কেৱল 'ক৯প্' ধাতুতহে দেখা যায়।

৩) বৈদিকত পদমধ্যগত একক ঘোষ মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ ঘ, ধ, ভ ধ্বনি কণ্ঠ্য উষ্ম 'হ' ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ হয়, কিন্তু সংস্কৃতত নহয়।

৪) বৈদিকত মূৰ্দ্ধন্য ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ কম আছিল। ইয়াৰ বিপৰীতে সংস্কৃতত মূৰ্দ্ধন্য ধ্বনিৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰ এটি মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব।

৫) বৈদিকত মূৰ্দ্ধন্য 'ৰ' ধ্বনিৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়; কিন্তু সংস্কৃতত কেতিয়াবা কেতিয়াবা ৰ > ল হয়। যেনে- বৈদিকত 'ৰোহিত' আৰু সংস্কৃতত 'লোহিত'।

৬) বৈদিকত সন্ধি অপৰিহাৰ্য নাছিল, আনহাতে সংস্কৃতত বিশেষ বিশেষ ক্ষেত্ৰত সন্ধি অপৰিহাৰ্য্য। সংস্কৃতত এই প্ৰক্ৰিয়া বৈদিকতকৈ কিছু জটিলো।

৭) বৈদিক ভাষা সুৰাঘাত (Pitch accent) প্ৰধান। কিন্তু সংস্কৃত শ্বাসাঘাত (Stress accent) প্ৰধান।

ৰূপগত পাৰ্থক্য ঃ

বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ ৰূপগত বৈশিষ্ট্যবোৰলৈ চালে দেখা যায় যে শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপৰ ক্ষেত্ৰত বৈদিকতকৈ সংস্কৃত ভাগ বেছি সৰল। সমাসবদ্ধ পদ, উপসৰ্গৰ ব্যৱহাৰ, শব্দগত প্ৰয়োগ আদিৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়োটা ভাষাৰ মাজত ভালেখিনি পাৰ্থক্য দেখা যায়। তলত সেইবোৰৰ কেইটামান উল্লেখ কৰা হ'লঃ

১) বৈদিকত অ- কাৰান্ত পুংলিঙ্গ কৰ্তাকাৰকৰ বহুবচনত দ্বিত্ব বহুবচনাত্মক ৰূপ 'নৰাসঃ' পোৱা যায়। সংস্কৃতত 'নৰাঃ' ৰূপহে পোৱা যায়।

২) বৈদিকত অ- কাৰান্ত শব্দত কৰ্তা-কৰ্ম কাৰকৰ দ্বিবচনত 'নৰা', কাৰণ কাৰকৰ একবচন আৰু বহুবচনত ক্ৰমে 'নৰা' আৰু 'নৰোভিঃ'। কিন্তু সংস্কৃতত কৰ্তা-কৰ্মৰ দ্বিবচনত 'নৰৌ' আৰু কৰণকাৰকৰ একবচন-বহুবচনত ক্ৰমে 'নৰেন', 'নৰৈঃ' হয়।

৩) বৈদিক আৰু সংস্কৃতত বচন তিনিটা আছিল যদিও বৈদিকত দ্বিবচনৰ প্ৰয়োগ সীমিত আছিল।

৪) ধাতুৰূপৰ ক্ষেত্ৰতো বৈদিক-সংস্কৃতৰ মাজত ভালেখিনি পাৰ্থক্য আছে। বৈদিকৰ ছটা ভাৱৰ (mood) বিপৰীতে সংস্কৃতৰ মাত্ৰ চাৰিটা ভাৱৰহে ব্যৱহাৰ আছে।

৫) বৈদিকত লঙ্ লুঙ্ আৰু লিট্- এই তিনিটা অতীতকালৰ প্ৰয়োগ সুনিৰ্দিষ্ট আছিল আৰু তিনিওটাৰ মাজত অৰ্ন্তগত পাৰ্থক্যও আছিল। কিন্তু সংস্কৃতত এই তিনিটাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য লোপ পাই কেৱল 'লুঙ'ৰ অৰ্থহে থাকিল। বৈদিকত অনুজ্ঞা, বিবিলিঙ্ আৰু অভিপ্ৰায় ভাৱত অতীতকালৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। সংস্কৃতত মাত্ৰ নিদেৰ্শক ভাৱতহে অতীতকাল ব্যৱহৃত হৈছিল।

৬) বৈদিকত প্ৰ, পৰা, অপ আদি উপসৰ্গবোৰ প্ৰায়ে সাধাৰণ ক্ৰিয়া বিশ্লেষণৰ দৰে স্বতন্ত্ৰ পদ ৰূপে ব্যৱহৃত হৈছিল। কিন্তু সংস্কৃতত এইবোৰ কেৱল ধাতুৰ আগতহে ব্যৱহৃত হৈছিল।

৭) বৈদিকত সমাসৰ ব্যৱহাৰ সংস্কৃতৰ তুলনাত অতি সীমিত আছিল। দুটাতকৈ বেছি শব্দৰ সমাস প্ৰায় নাছিলেই। কিন্তু সমাস বাহুলতা সংস্কৃতৰ এক মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব।

৮) শব্দ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰতো বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ মাজত ভালেখিনি পাৰ্থক্য আছে। বৈদিকত থকা 'অৎক', অপস্, আপি, গাতু আদি শব্দ সংস্কৃতত বিৰল।

৯) বৈদিকৰ কিছুমান সমৰূপ শব্দই (homonym) সূক্ষ্মভাৱে ব্যৱহৃত বিভিন্ন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছিল। কিন্তু সংস্কৃতত শত্ৰু অৰ্থহে ৰক্ষিত।

১০) সংস্কৃতত বিভিন্ন উৎসৰপৰা বহুত নতুন নতুন শব্দ গঢ় লৈ উঠিল, যিবোৰৰ অস্তিত্ব বেদত পোৱা নাযায়।

এইবোৰৰ বাহিৰেও বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ ঘাইকৈ ভাষা দুটাৰ ৰূপগত দিশত আৰু এনে অনেক পাৰ্থক্য আছে, যিবোৰে ভাষা দুটাৰ বিকাশৰ স্বতন্ত্ৰ ধাৰা স্পষ্ট কৰি দিয়ে। ইমানবোৰ পাৰ্থক্য থকা স্বত্বেও এই দুয়োটা ভাষাৰ এনে কিছুমান সামূহিক বৈশিষ্ট্য আছে, যিবোৰক প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণ বা বৈশিষ্ট্য বুলি ক'ব পাৰি। সেইবোৰ হৈছে —

১) ঋ, ঋৃ, ৯, এ, ঐ আদি স্বৰধ্বনি আৰু তিনিটা উষ্মধ্বনিৰ (শ, ষ, স) সৈতে আন ব্যঞ্জনবোৰৰ যথাযথ ব্যৱহাৰ।

২) স্বৰধ্বনিবোৰৰ গুণ-বৃদ্ধি আৰু সম্প্ৰসাৰণ

৩) সন্ধি আৰু বিভিন্ন সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ

৪) শব্দৰূপৰ বৈচিত্ৰ্য, তিনিটা বচন, সম্বোধন আৰু সম্বন্ধ পদৰ বাহিৰে ছটা কাৰক, তিনিটা লিঙ্গ, লিঙ্গ আৰু অন্ত্যধ্বনি অনুসাৰে শব্দৰ ৰূপ ভেদ এই স্তৰৰ ভাষাৰ মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব।

৫) ধাতুৰূপৰ বৈচিত্ৰ্য, তিনিটা পুৰুষ, দুটা পদ (পৰস্মৈপদ, আত্মনেপদ), দুটা বাচ্য, পাচোঁটা কাল, পাঁচোটা ভাৱ (mood) আৰু অসমাপিকাৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰৰ দুয়োটা স্তৰৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য।

৬) উপসৰ্গৰ স্বাধীন ব্যৱহাৰ।

৭) সমাসৰ বিচিত্ৰ আৰু বহুল প্ৰয়োগ।

৮) ধাতু আৰু শব্দত বিবিধ কৃৎ আৰু তদ্ধিত প্ৰত্যয় যোগ কৰি নতুন নতুন শব্দগঠন।

৯) বাক্যত পদ বিন্যাসৰ নিৰ্দিষ্ট নিয়মৰ অনাৱশ্যকতা

১০) অক্ষৰমূলক ছন্দৰীতিৰ প্ৰাধান্য।

এইদৰে দেখা যায় যে কালগত ব্যাপক ব্যৱধান থকা সত্বেও বৈদিকৰ আৰ্হিত লৌকিক ভাষাৰ সংস্কাৰ কৰি 'সংস্কৃত' ভাষা গঢ় দি তোলাৰ কাৰণেই বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ মাজত উল্লিখিত ধৰণৰ সামূহিক বৈশিষ্ট্য কিছুমান পৰিদৃষ্ট হৈছিল। এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ কাৰণেই বৈদিক আৰু সংস্কৃত মিলি প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰটো নিৰ্ণিত হৈছে।

১.৫.২ মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষা

এইটো ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ মধ্যবৰ্তী বা দ্বিতীয় স্তৰ। ইয়াৰ সময় ধৰা হৈছে আনুমানিক খৃ: পূ: ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা দশম শতিকা। পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ জৰিয়তে লৌকিক বা কথ্য সংস্কৃত ভাষাই খৃ: পূ: পঞ্চম শতিকামানত এটা নিৰ্দিষ্ট ৰূপ লৈ ধ্ৰুপদী সংস্কৃত ৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পিছত কথ্য সংস্কৃতৰ যিটো ৰূপ জনসাধাৰণৰ মাজত প্ৰচলিত হৈ থাকিল, সময়ৰ লগে লগে সেই কথ্য ৰূপটোৰো ব্যাপক পৰিবৰ্তন ঘটিল। এই পৰিবৰ্তিত কথ্য ভাষাটোৱেই হৈছে 'প্ৰাকৃত'। এই প্ৰাকৃত ভাষাই হৈছে মধ্য ভাৰতীয়।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য অৰ্থাৎ প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিকাশৰ ধাৰাক তিনিটা স্তৰত ভগাব পাৰি—

১. আদি প্ৰাকৃত (খৃ: ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা প্ৰথম শতিকা)

২. মধ্য প্ৰাকৃত (খৃ: প্ৰথম শতিকাৰ পৰা ষষ্ঠ শতিকা)

৩. অন্ত্য প্ৰাকৃত (খৃ: ষষ্ঠ শতিকাৰপৰা দশম শতিকা)

ভাষাগত পৰিবৰ্তনলৈ লক্ষ্য কৰি ড° সুনীত কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে আদি আৰু মধ্য প্ৰাকৃত স্তৰৰ মাজত ক্ৰান্তি স্তৰ (transitional stage) এটাৰ কল্পনা কৰিছে আৰু ইয়াৰ সময় খৃ: পূ: দ্বিতীয় শতিকাৰ পৰা খৃ: দ্বিতীয় শতিকা বুলি কৈছে। এই স্তৰটোৰ নিদৰ্শন হিচাপে তেওঁ মধ্য এচিয়াৰ খোটান অঞ্চলত পোৱা খোটানী বা খৰোষ্ঠী ধৰ্মপদ আৰু মধ্য এচিয়াৰ শ্বান্ শ্বান্ ৰাজ্যৰে নিয়া নামৰ ঠাইত প্ৰাপ্ত নিয়া প্ৰাকৃতলৈ আঙুলিয়াইছে। কিন্তু ড° সুকুমাৰ সেনে এই দুই প্ৰাকৃতক মধ্য প্ৰাকৃত স্তৰৰ ক্ৰমে আদি আৰু মধ্য উপস্তৰৰ নিদৰ্শন হিচাপে ধৰি এই দুয়োটা প্ৰাকৃত উত্তৰ-পশ্চিমা উপভাষাৰ আধাৰত গঢ় লৈ উঠা বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। খৰোষ্ঠী ধৰ্মপদৰ সময় খৃ.পূ. প্ৰথম শতিকাৰপৰা খৃ. প্ৰথম শতিকা। সেই হিচাপে ই আদি প্ৰাকৃত স্তৰৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু নিয়া প্ৰাকৃতৰ সময় খৃ. তৃতীয় শতিকা। গতিকে সময়ৰ পিনৰপৰা ই মধ্য প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত। মুঠতে বৰ্হিভাৰতত পোৱা এই দুয়োটা প্ৰাকৃতৰ আদি আৰু মধ্য প্ৰাকৃতৰ মাজতে ধৰিব পৰা যায়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ তিনিটা উপস্তৰৰে অৰ্থাৎ আদি, মধ্য আৰু অন্ত্য প্ৰাকৃত স্তৰৰ ভালেমান ভাষাগত নিদৰ্শন আছে। আদি প্ৰাকৃতৰ সময় খৃঃ পূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা ধৰা হৈছে যদিও ইয়াৰ প্ৰথম নিদৰ্শন সমূহ খৃঃ পূঃ তৃতীয় শতিকাৰ অশোকৰ শিলালিপি আৰু স্তম্ভ লিপিৰ মাজতহে পোৱা যায়। মধ্য ভাৰতৰ যোগীমাৰা গুহাৰ শিলালিপি (খৃ.পূ. দ্বিতীয় শতিকা), উৰিষ্যাৰ হাথীগুম্ফা শিলালিপি (খৃ.পূ. প্ৰথম শতিকা), খৃ.পূ. প্ৰথম-

দ্বিতীয় শতিকাৰ অন্যান্য শিলালিপি, হীনযানী বৌদ্ধসকলৰ পালি ভাষাৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থসমূহ আৰু মহাযানী বৌদ্ধসকলৰ মিশ্ৰ প্ৰাকৃত বা বৌদ্ধ সংস্কৃত ভাষাই আদি প্ৰাকৃতৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে। সময়ৰ ফালৰপৰা খোটানী ধৰ্মপদকো এই স্তৰৰ ভিতৰত ধৰিব পাৰি। পণ্ডিতসকলে অশোকৰ শিলালিপি বা অনুশাসনৰ ভাষাক পাঁচোটা আঞ্চলিক প্ৰাকৃতত ভাগ কৰিছেঃ উত্তৰ-পশ্চিমা (গান্ধাৰ-উদীচ্য), পশ্চিমা (সৌৰাষ্ট্ৰ- প্ৰতীচ্য), দক্ষিন-পশ্চিমা, মধ্য দেশীয় বা প্ৰাচ মধ্য আৰু প্ৰাচ্যা। এই পাঁচোটা প্ৰাচীন আঞ্চলিক প্ৰাকৃতৰ পৰাই মধ্য প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত --- শৌৰসেনী, মহাৰাষ্ট্ৰী আদি সাহিত্যিক প্ৰাকৃত কেইটা গঢ় লৈ উঠে। পালি ভাষাৰ সৃষ্টি হয় দক্ষিন-পশ্চিমা আৰু প্ৰাচ্য-মধ্যাৰ মিশ্ৰিণত।

মধ্য প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় অৱশেষৰ প্ৰাচীন সংস্কৃত নাটক 'শাৰীপুত্ৰ প্ৰকৰণ'ৰ প্ৰাকৃতাংশত (১ম শতিকা), ভাৰতৰ নাট্য শাস্ত্ৰত উল্লিখিত ধ্ৰুৱাগীতসমূহৰ মাজত (খৃ. তৃতীয় শতিকা), ভাস-কালিদাসৰ পৰা পৰবৰ্তী সংস্কৃত নাট্যকাৰসকলৰ নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃতাংশত আৰু মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰাসেনী, মাগধী, অৰ্দ্ধমাগধী আৰু পৈশাচী- এই কেইটা সাহিত্যিক প্ৰাকৃতত। মধ্য প্ৰাকৃতৰ স্তৰক চমুকৈ সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ স্তৰ বুলিও কোৱা হয়।

অন্ত্য প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় জৈনসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ৰচিত অপভ্ৰংশ সহিত্য আৰু জৈন, শৈৱ, নাথ আৰু বৌদ্ধ সহজযানী- বজ্ৰযানীসকলে অৱহট্‌ঠ বা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশত ৰচনা কৰা বিবিধ ধৰ্মীয় গীত-পদত। অন্যান্য কবিয়ে ৰচনা কৰা ধৰ্ম-নিৰপেক্ষ কাব্যৰ মাজতো অশ্চ্য প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ এই প্ৰতিটো স্তৰৰ স্বকীয় ভাষাগত বৈশিষ্ট্য আছে। কিন্তু তুলনামূলকভাবে প্ৰতিটো স্তৰৰ ভাষাৰ মাজত সামূহিক বৈশিষ্ট্যৰ পৰিমাণেই সৰ্বাধিক আদি, মধ্য আৰু অন্ত্য, এই তিনিওটা স্তৰৰ প্ৰাকৃত ভাষাৰ অৰ্থাৎ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণ কেইটামান প্ৰধানতঃ ধ্বনিগত আৰু ৰূপগত দিশত এনেদৰে দেখুৱাব পাৰি —

ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য ঃ

১) স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা হ্ৰাস মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ এটা উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্য। সংস্কৃতত থকা ঋ,ৠ, ঌ, ঐ, ঔ ধ্বনি প্ৰাকৃতত লোপ পালে আৰু তাৰ ঠাইত নতুন ধ্বনি গঢ় লৈ উঠিল।

২) পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ প্ৰাকৃতৰ এটি বিশেষ লক্ষণ, অনুস্বাৰৰ বাহিৰে কোনো ব্যঞ্জনেই পালি-প্ৰাকৃতত ব্যঞ্জনান্ত হৈ উচ্চাৰিত নহয়। সেয়েহে পালি প্ৰাকৃতত সকলো শব্দই স্বৰান্ত।

৩) সংস্কৃত যুক্ত ব্যঞ্জনবোৰৰ সমীভৱন আদি বিভিন্ন ধ্বনিগত প্ৰক্ৰিয়াৰে পৰিৱৰ্তন হোৱাটো প্ৰাকৃতৰ আন এক উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্য।

৪) এই স্তৰৰ ভাষাতে পদান্ত অ-কাৰৰ পাছৰ বিসৰ্গ 'ও'-কাৰ আৰু কেতিয়াবা 'এ' লৈ পৰিৱৰ্তন হ'ল।

৫) তিনিটা উষ্মধ্বনিৰ ঠাইত দন্ত্য 'স' আৰু মাগধী প্ৰাকৃতত তালব্য 'শ'ৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায় যদিও দন্ত্য 'স'ৰ ব্যৱহাৰ অধিক।

৬) স্বৰমধ্যগত একক ব্যঞ্জন অল্পপ্ৰাণ হ'লে লোপ পায় আৰু মহাপ্ৰাণ হ'লে 'হ' ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ হয়।

ৰূপগত বৈশিষ্ট্য ঃ

১) শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত সৰলতা মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ এটি উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্য। ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ স্বৰান্তলৈ ৰূপান্তৰ, দ্বি বচনৰ লোপ, স্বা-কাৰান্ত আৰু দ্বিস্বৰান্ত শব্দ ৰূপৰ লোপ, নাম শব্দৰূপত সৰ্বনামৰ 'স্মিন্' বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ, ই-কাৰান্ত আৰু উ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গ-ক্লীৱলিঙ্গৰ শব্দৰূপত অ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ প্ৰভাৱ পালি-প্ৰাকৃত শব্দৰূপৰ মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব। বিভক্তি প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰতো দেখা যায় যে বহু বচনত প্ৰায়ে প্ৰথমা-দ্বিতীয়া একাকাৰ হৈ গৈছে চতুৰ্থী বিভক্তি ষষ্ঠীৰ লগত আৰু তৃতীয়া বিভক্তি প্ৰায়ে পঞ্চমীৰ লগত মিলি গৈছে।

২) ধাতুৰূপৰ ক্ষেত্ৰত সৰলতাও মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ এক উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। আত্মনেপদ আৰু দ্বিবচনৰ লোপ, অভিপ্ৰায় আৰু নিৰ্বন্ধভাৱৰ (mood) লোপ, লিট্-ৰ বিলুপ্তি, লঙ্-লুঙ্ৰ সমাহাৰ আৰু ক্ৰমশ লোপ, দহোটা গণৰ সংখ্যা হ্ৰাস আৰু সকলো ধাতু একগণীয় হোৱাৰ প্ৰৱণতা, অসমাপিকাৰ বৈচিত্ৰ্য হ্ৰাস, নিষ্ঠা (ত, তৱৎ) প্ৰত্যয়ান্ত শব্দৰ অতীত কালৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ আদি পালি-প্ৰাকৃত ধাতুৰূপৰ সাধাৰণ বিশেষত্ব।

৩) বিভক্তি লোপৰ ফলত বাক্যত পদ-সংস্থানৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান এই স্তৰৰ ভাষাৰ আন এটি প্ৰধান বৈশিষ্ট্য কৰ্তা-কৰ্ম কাৰকৰ বাহিৰে আন কাৰকত বিভক্তিৰ সলনি ভিন ভিন শব্দ আৰু প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ আন এক উল্লেখনীয় লক্ষণ।

৪) মাত্ৰামূলক আৰু বিষমমাত্ৰিক ছন্দ পদ্ধতি মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ আন এটি বিশেষত্ব।

১.৫.৩ নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ক্ৰম বিৱৰ্তনৰ ফলত ঠিক একে সময়তে নহ'লেও আনুমানিক খৃষ্টীয় দশমৰপৰা দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত গঢ় লৈ উঠা ভাষাবোৰেই হৈছে নব্য বা আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা। গ্ৰীয়াৰছন প্ৰমুখ্যে দুই-এক ভাষাবিদৰ মতে প্ৰতিটো সহিত্যিক প্ৰাকৃতৰে একোটা অপভ্ৰংশ স্তৰ আছে আৰু সেই অপভ্ৰংশৰ অন্তিম স্তৰ অৰ্বাচনী অপভ্ৰংশ বা অৱহট্‌ঠ বিভিন্ন প্ৰদেশ আৰু অঞ্চলত কালগত আৰু স্থানগত ৰূপান্তৰ হৈ অসমীয়া, বঙলা, উৰিয়া, হিন্দী আদি ভাষাত পৰিণত হ'ল। সেই হিচাপে মহাৰাষ্ট্ৰৰ পৰা মাৰাঠী; শৌৰসেনীৰপৰা পশ্চিমা হিন্দী, ৰাজস্থানী, গুজৰাটী, মাগধীৰপৰা অসমীয়া, বঙলা, উৰিয়া, অৰ্দ্ধমাগধীৰপৰা পূৰ্বী হিন্দী আৰু শৌৰসেনীৰ প্ৰভাৱত হিমালয়ী বা পাহাৰী, পাঞ্জাৱী আদি আধুনিক ভাষাবোৰ গঢ় লৈ উঠিছে বুলি কোৱা হয়। কিন্তু প্ৰাচীনকালত ভাষাবোৰৰ মাজত পাৰস্পৰিক ধাৰ ইমান বেছিকৈ চলিছিল যে কোনো এটা ভাষাক একোটা নিৰ্দিষ্ট প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশৰ অন্তৰ্ভূক্ত কৰিব নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে, মাগধী অপভ্ৰংশৰপৰা উদ্ভূত অসমীয়া ভাষাৰ লগত শৌৰসেনী প্ৰভাৱিত পাঞ্জাৱী ভাষাৰ শব্দগত দিশত ভালেখিনি মিল আছে। নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাবোৰক নটা শাখাত ভাগ কৰা হৈছে—ঃ দক্ষিণ-পশ্চিমা, পশ্চিমা, দৰ্দীয়, উত্তৰ-পশ্চিম, উত্তৰ-হিমালয়ী, মধ্য, প্ৰাচ্য-মধ্যা, প্ৰাচ্যা বা পূৰ্বী শাখা আৰু বিদেশী শাখা। এই নটা শাখা বা গোটৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহক আকৌ বহিৰঙ্গ আৰু অন্তৰঙ্গ, এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। কিন্তু এনে বিভাজন বৰ স্পষ্ট নহয়। কিয়নো ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰত্যেক স্তৰ আৰু উপস্তৰত পৰ্যাপ্ত পৰিমানে পাৰস্পৰিক মিশ্ৰণ ঘটিছে আৰু মান্য ভাষাইও যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলাইছে। অন্তৰঙ্গ-বহিৰঙ্গ ভাষাৰ মাজত যে একেবাৰে মিল নাই, এনে নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে অসমীয়া বহিৰঙ্গ ভাষাৰ ভিতৰত

আৰু পাঞ্জাৱী অন্তৰঙ্গ ভাষাৰ ভিতৰত পৰে। কিন্তু দুয়োটা ভাষাৰে শব্দগত দিশত ভালেখিনি মিল দেখা যায়।

বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰপৰা নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাবোৰক এনে দৰে ভাগ কৰা হয় যদিও এই ভাগবোৰৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক অতি নিবিড়। নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাবোৰৰ মাজত এনে কিছুমান সামূহিক বৈশিষ্ট্য আছে, যাৰ কাৰণে এই ভাষাবোৰক নিৰ্দিষ্টভাবে একোটা ভাষা গোটৰ অন্তৰ্ভূক্ত কৰিব নোৱাৰি। তলত নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাবোৰৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যকেইটামান দাঙি ধৰা হ'ল—

ধ্বনিগত ঃ

১) সংস্কৃত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ আৰু কিছুমান শব্দত পূৰ্ববৰ্তী হ্ৰস্ব স্বৰ দীৰ্ঘ স্বৰলৈ পৰিবৰ্তন; যেনে- কৰ্ম > কাম, মধ্য > মাজ, হস্ত > হাত আদি।

২) পদৰ মাজত শ্ৰুতিৰ ব্যৱধান নাথাকিলে ওচৰা-ওচৰিকৈ থকা স্বৰধ্বনিৰ লোপ বা সংকোচন; যেনে- মৃত্তিকা > মট্টিআ > মাটি, ঘৃত > ঘিঅ > ঘি।

৩) নাসিক্য ব্যঞ্জন ধ্বনি আন ব্যঞ্জনৰ লগত যুক্ত হৈ থাকিলে পূৰ্ববৰ্তী স্বৰধ্বনিৰ লগত বৰ্তি থাকিল। যেনে- দন্ত > দাঁত, কণ্টক > কাঁইট, কাঁটা আদি।

ৰূপগত ঃ

১) পদান্ত স্বৰধ্বনি বিকৃত বা লুপ্ত হোৱাৰ কাৰণে প্ৰাচীন লিঙ্গৰ পাৰ্থক্য প্ৰায় নোহোৱা হৈ পৰিল। গুজৰাটী আৰু মাৰাঠীৰ বাহিৰে আন ভাষাত ক্লীৱ লিঙ্গৰ লুপ্ত হ'ল। সিংহলীত নতুনকৈ সপ্ৰাণ আৰু অপ্ৰাণ- এই দুই লিঙ্গৰ সৃষ্টি হ'ল। আনবোৰ ভাষাত পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ থাকিল। কিন্তু এই দুটা লিঙ্গৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যও সংস্কৃতৰ দৰে নহয়।

২) বচন সকলো ভাষাতে দুটা; বহুবচন বুজোৱা নতুন প্ৰত্যয় আৰু বহুত্ববাচক শব্দৰ প্ৰয়োগ।

৩) লুপ্ত প্ৰাচীন কাৰক-বিভক্তিৰ ঠাইত অনুপদ (post position) আৰু অনুপদজাত নতুন কাৰক-বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ।

৪) ল-কাৰ আৰু গণ বিভাজন লোপ পালে। নিষ্ঠা আৰু শতৃ প্ৰত্যয়ৰ যোগত অতীতকালৰ আৰু কেতিয়াবা তব্য প্ৰত্যয়ৰ যোগত ভৱিষ্যত কালৰ পদগঠন হ'বলৈ ধৰিলে।

৫) প্ৰাচীন কাল আৰু ভাবৰ ভিতৰত কেৱল বৰ্তমান আৰু অনুজ্ঞা ভাৱ ৰক্ষিত হ'ল। যৌগিক কালৰ ব্যৱহাৰ এই স্তৰৰ ভাষাৰ এটি বিশেষত্ব।

৬) আৰবী, পাৰ্চী, ইংৰাজী আদি ভাষাৰ শব্দৰ পৰ্যাপ্ত ব্যৱহাৰ।

৭) ছন্দ পদ্ধতি সমমাত্ৰিক আৰু মাত্ৰামূলক আৰু কেতিয়াবা অক্ষৰ মূলক।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক কেইটা আৰু কি কি স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে? প্ৰতিটো স্তৰৰ সময় উল্লেখ কৰিব। (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগত আপুনি ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা পৃথিৱীৰ সৰ্ববৃহৎ ভাষা পৰিয়াল ভাৰত-ইউৰোপীয় পৰিয়ালৰ সতম্ শাখাৰপৰা কেনেকৈ উদ্ভৱ হ'ল আৰু ক্ৰমবিকাশত বিভিন্ন স্তৰৰ মাজেৰে আহি আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাত পৰিণত হ'ল, সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব। সময়ৰ লগে লগে ভাষাই কি দৰে জটিলতাৰ পৰা সৰলতাৰ ফালে গতি কৰে, সেয়া আপুনি ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰতিটো স্তৰৰ ভাষিক বৈশিষ্ট্যসমূহলৈ লক্ষ্য কৰিলেই জানিব পাৰিব। এই বিভাগটিৰ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য বৈদিক-সংস্কৃত ভাষাই বিবিধ প্ৰাকৃতৰ মাজেৰে আহি কেনেকৈ অসমীয়া, বঙলা, উৰিয়া, হিন্দী আদি নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ৰূপ ল'লে, সেই বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১) ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা পৃথিৱীৰ কোনটো ভাষা পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত? সেই পৰিয়ালৰ কোনটো শাখাৰ পৰা ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ উদ্ভৱ হ'ল বহলাই আলোচনা কৰক।

২) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ভাষা দুটা কি কি? সেই ভাষা দুটাৰ মাজত থকা বৈসাদৃশ্যবোৰ আলোচনা কৰক।

৩) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক কেইটা আৰু কি কি স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে? এই ভাষাৰ ভাষিক বৈশিষ্ট্য বোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

৪) নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক পণ্ডিতসকলে কি কি শাখাত ভগাইছে বহলাই আলোচনা কৰক।

৫) ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক কেইটা স্তৰত ভগোৱা হৈছে? প্ৰতিটো স্তৰৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

১.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী : *ভাষাবিজ্ঞান*

দেৱীদাস ভট্টাচাৰ্য : *মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা আৰু সাহিত্য*

নগেন ঠাকুৰ : *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সহিত্য*

পৰেশচন্দ্ৰ মজুমদাৰ : *সংস্কৃত ও প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ*

সুকুমাৰ সেন : *ভাষাৰ ইতিবৃত্ত*

Sukumar Sen : *A Comparative Grammar of Middle Indo-Aryan*

Sukumar Biswas : *A Comparative Old Indo-Aryan Grammar*

T. Burrow : *The Sanskrit Language*

W.D. Whitney : *Sanskrit Grammar*

* * * * *

দ্বিতীয় বিভাগ
সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনৰ তুলনা

বিভাগৰ গঠন

২.১ ভূমিকা (Introduction)
২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
২.৩ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া স্বৰধ্বনিৰ তুলনা
২.৪ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ তুলনা
২.৫ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্ৰসাৰণ
২.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
২.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

পৃথিৱীৰ সকলো ভাষাৰে মূল সম্পদ হৈছে বাগধ্বনি। নতুন ভাষা একোটা শিকিবলৈ যোৱাৰ আগতে সেই ভাষাটোৰ বাগধ্বনিৰ লগত ভালকৈ পৰিচয় হ'ব লাগিব। বাগধ্বনি দুবিধ: স্বৰধ্বনি আৰু ব্যঞ্জনধ্বনি। প্ৰথম বিভাগত ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই বিভাগত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অৰ্থাৎ সংস্কৃতৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰে পালি-প্ৰাকৃতৰ মাজেৰে আহি অসমীয়াত কেনেধৰণৰ ৰূপ লাভ কৰিলে, সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। লগতে স্বৰব্যঞ্জনধ্বনিৰ তিনিওটা স্তৰৰ ভাষাত হোৱা সাধাৰণ পৰিবৰ্তনৰ কথাও এই আলোচনাতে দাঙি ধৰা হ'ব।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটিৰ আলোচিত কথাখিনি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপুনি-

- সংস্কৃত, পালি- প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনধ্বনিৰ সংখ্যাগত ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব;
- ধ্বনিসমূহৰ উচ্চাৰণ আৰু প্ৰয়োগ বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে এইবোৰৰ শ্ৰেণী বিভাগ কৰি বাগধ্বনিবোৰৰ সাধাৰণ পৰিবৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব;
- প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বাগধ্বনিবোৰে সময়ৰ লগে লগে কেনেদৰে পৰিবৰ্তন লাভ কৰিলে, সেয়া জনাত সহায় কৰিব।

২.৩ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া স্বৰধ্বনিৰ তুলনা

বৈদিককে ধৰি সংস্কৃতত স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা চৈধ্যটা- অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ ৠ ঌ ৡ এ ও ঐ ঔ। ইয়াৰ ভিতৰত দীৰ্ঘ ৡ ৰ উচ্চাৰণ আৰু প্ৰয়োগ বৈদিকতহে পোৱা যায়। পৰবৰ্তী ধ্ৰুপদী সংস্কৃতত ই সম্পূৰ্ণ লোপ পালে। হ্ৰস্ব ঌ ৰ উচ্চাৰণ আৰু প্ৰয়োগো কেৱল 'ক্ঌপ্' ধাতুতহে পোৱা যায়। দীৰ্ঘ ৠ ধ্বনিও সংস্কৃতত স্বতন্ত্ৰ ভাবে প্ৰয়োগ হোৱা দেখা নাযায়। বিশেষ বিশেষ ধাতুৰ শেষত, শব্দ গঠন বা শব্দৰূপতহে সাধাৰণতে ইয়াৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

গতিকে স্বৰ ধ্বনিৰ তালিকাত হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘৰ মাজত এটা সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণে সংস্কৃতত স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা ১৪টা বুলি কোৱা হয় যদিও প্ৰকৃততে সংস্কৃতত স্বৰধ্বনি তেৰটাহে- অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ এ ও ঐ ঔ।

সংস্কৃত স্বৰধ্বনিৰ সাধাৰণ পৰিচয় ঃ

অ ঃ ই মূলীয় নিম্ন বিবৃত হ্ৰস্ব স্বৰ। সংস্কৃতত এই স্বৰটোৰ দুই ধৰণৰ উচ্চাৰণ পোৱা গৈছিলঃ সংবৃত (^) আৰু বিবৃত (a)। আধুনিক ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাবোৰত ইয়াৰ উচ্চাৰণ বৈচিত্ৰ্য আৰু বৃদ্ধি পালে। ইয়াৰ উচ্চাৰণ সাধাৰণতে ইংৰাজী law, ball শব্দৰ 'a' ৰ দৰে। শ্বাসাঘাতৰ অভাৱত কেতিয়াবা বিবৃত 'অ' অতি হ্ৰস্ব স্বৰ ' ' ৰূপেও উচ্চাৰিত হয়। অৱশ্যে এনে উচ্চাৰণৰ কোনো বৰ্ণগত মূল্য নাই।

আঃ ই মূলীয় নিম্ন বিবৃত দীৰ্ঘ স্বৰ। ইয়াৰ উচ্চাৰণ ইংৰাজী father, half শব্দৰ 'a :'ৰ দৰে। ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰাদেশিক ভাষাত এই ধ্বনি বৰ্তমান কেন্দ্ৰীয় ধ্বনি হিচাপে উচ্চাৰিত হয়।

ই, ঈঃ এই দুটা ক্ৰমে প্ৰান্তীয় উচ্চ সংবৃত্ত হ্ৰস্ব আৰু দীৰ্ঘ স্বৰ। ইহঁতৰ উচ্চাৰণ ক্ৰমে ইংৰাজী pull আৰু rule শব্দৰ 'u' ৰ দৰে।

এ, ও ঃ এই দুয়োটাই উচ্চ মধ্য অৰ্দ্ধ সংবৃত্ত ধ্বনি। সংস্কৃতত এই ধ্বনি দুটা সদায় দীৰ্ঘ। এ আৰু ও-ৰ উচ্চাৰণ ক্ৰমে ইংৰাজী they, raid শব্দৰ 'e' আৰু long, bone শব্দৰ 'o' ৰ দৰে। দেখাত মৌলিক যেন লাগিলেও সাধাৰণতে এই ধ্বনি দুটাৰ সৃষ্টি হৈছে অ + ই = এ আৰু অ + উ = ও এনে দৰেহে। সেয়েহে এই ধ্বনি দুটা ছদ্মবেশী দ্বিস্বৰ বোলা হয়। সংস্কৃতত এই ধ্বনি দুটাক সন্ধ্যক্ষৰ বোলা হৈছে।

ঐ, ঔঃ সংস্কৃতত এই দুয়োটাই হ্ৰস্ব যৌগিক বা দ্বিস্বৰ ধ্বনি। বৰ্তমান ভাৰতৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষাত এই ধ্বনি দুটা বিভিন্ন ধৰণে উচ্চাৰিত হয়। অসমীয়া আৰু উৰিয়াত এই ধ্বনি দুটা ক্ৰমে i আৰু u হিচাপে আৰু বঙলাত oi আৰু ou হিচাপে উচ্চাৰিত হয়।

ঋ ঋ ঌ ঃ উচ্চাৰনৰ পিনৰপৰা ঋ ঌ হ্ৰস্ব আৰু ঋৃ দীৰ্ঘ। ৰ্ ল্ ব্যঞ্জন আধাৰিত বাবে এই স্বৰধ্বনি তিনিটাই অৰ্দ্ধস্বৰ বা অৰ্দ্ধ ব্যঞ্জন (semi vowel) বোলা হয়। এই ধ্বনিকেইটাৰ উচ্চাৰণ ক্ৰমে ইংৰাজী thunder, chamber শব্দৰ *r* আৰু little, able শব্দৰ *l* ৰ দৰে।

স্বৰধ্বনিৰ শ্ৰেণীবিভাজন ঃ

সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনিসমূহৰ ধ্বনিগুন, মাত্ৰা, উচ্চাৰণ স্থান, ওঁঠ আৰু জিভাৰ কলন আৰু উৎস- এই কেইটা দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শ্ৰেণী বিভাগ কৰিব পাৰি।

(ক) ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণ তথা ধ্বনিগুন অনুসৰি সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনিকেইটাক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি—

১। সৰল স্বৰ ঃ অ আ ই ঈ উ ঊ

২। দ্বিস্বৰ বা যৌগিক স্বৰ ঃ ইয়াৰ দুটা ভাগ

অ) বিশুদ্ধ দ্বিস্বৰ ঃ ঐ ঔ

আ) ছদ্মবেশী দ্বিস্বৰ ঃ এ ও

৩। কম্পিত বা তৰল স্বৰ ঃ ঋ ঋৃ ঌ

(খ) মাত্ৰা বা স্বৰ দৈৰ্ঘ অনুযায়ী সংস্কৃত স্বৰকেইটাক দুটা ভাগত ভগাব পাৰিঃ

হ্ৰস্ব - অ ই উ ঋ ঌ ঐ ঔ

দীৰ্ঘ- আ ঈ ঊ ৠ এ ও

(গ) সংস্কৃত বৈয়াকৰণসকলে উচ্চাৰণৰ স্থান অনুযায়ীও স্বৰধ্বনিসমূহক শ্ৰেণীবিভাগ কৰিছে। ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ দৰে স্বৰধ্বনিৰ উচ্চাৰণত উচ্চাৰণকৰণে উচ্চাৰণ স্থানত বায়ু প্ৰবাহ সম্পূৰ্ণ ৰোধ নকৰে। সেই কাৰণেই স্বৰধ্বনিসমূহক অনিয়ত ধ্বনি বুলিও কোৱা হয়। কিন্তু বিশেষ বিশেষ স্বৰধ্বনি উচ্চাৰণত উচ্চাৰণকৰণ বিশেষ বিশেষ উচ্চাৰণ স্থানৰ কাষ চাপি যায়। যিবোৰ উচ্চাৰণ স্থানৰ ওচৰ চাপি উচ্চাৰণকৰণে ভিন্ ভিন্ স্বৰধ্বনি উচ্চাৰণ কৰে, সেইবোৰ উচ্চাৰণ স্থানৰ নামানুসাৰি স্বৰধ্বনিবোৰৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰা হয়। উচ্চাৰণৰ স্থান অনুসৰি স্বৰধ্বনিবোৰক এনেদৰে ভগাব পাৰি —

কণ্ঠ্য (guttarals or Velars) ঃ অ আ

তালব্য (palatals) ঃ ই ঈ

ঔষ্ঠ্য (labials) ঃ উ ঊ

মূৰ্দ্ধণ্য (cerebrals) ঃ ঋ ৠ

দন্ত্য (dentals) ঃ ঌ

কণ্ঠ-তালব্য (gutturo-palatals) ঃ এ ঐ

কণ্ঠৌষ্ঠ্য (gutturo-labials) ঃ ও ঔ

একে উচ্চাৰণ স্থানৰ ওচৰৰপৰা সমান শক্তিৰে উচ্চাৰিত হোৱা ধ্বনি বা বৰ্ণক সৰ্বণ (Homogeneous) বোলা হয়। যেনে- অ আ, ই ঈ আদি আৰু সৰ্বণ নোহোৱাবোৰক অসবৰ্ণ (Heterogeneous) বোলা হয়। যেনে— অ ই উ আদি।

সংস্কৃতত প্ৰতিটো স্বৰকে মুখেৰে মাতি নাকেৰে উচ্চাৰণ কৰিব পাৰি। এই হিচাপেও স্বৰধ্বনিবোৰক দুভাগত ভগাব পাৰি— *অনুনাসিক* আৰু *অননুনাসিক*।

আধুনিক ভাষাবিদ তথা বৈয়াকৰণসকলে স্বৰধ্বনিৰ শ্ৰেণী-বিভাগ কৰিছে ওঁঠ আৰু জিভাৰ কলন অনুসৰি। সংস্কৃত সৰল স্বৰধ্বনি সেই মতে এনেদৰে শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি —

১। জিভাৰ অংশ অনুযায়ী ঃ

(i) প্ৰান্তীয় বা অগ্ৰ

(ii) মূলীয়া বা পশ্চ

২। জিভাৰ উচ্চাতা অনুসৰি ঃ

(i) উচ্চ

(ii) উচ্চ মধ্য

(iii) নিম্ন

৩। মুখ বিবৰৰ বিস্তৃতি অনুসৰি ঃ

(i) সংবৃত্ত

(ii) বিবৃত

৪। ওঁঠৰ অৱস্থান অনুযায়ী ঃ

(i) সংবৃতৌষ্ঠ্য

(ii) বিবৃতৌষ্ঠ্য

উল্লিখিত বিভাজন অনুসৰি এ, ও কে ধৰি সংস্কৃতৰ সৰল স্বৰকেইটাক এনেদৰে তালিকাভুক্ত কৰি দেখুৱাব পাৰি —

জিভাৰ অংশ ⟶	**প্ৰান্তীয়**	**মূলীয়**
ওঁঠৰ অৱস্থান ⟶	বিবৃতৌষ্ঠ্য	সংবৃতৌষ্ঠ্য
জিভাৰ উচ্চতা ↓		
মুখ বিবৰৰ বিস্তৃতি ↓		
উচ্চ সংবৃত	ই ঈ	উ ঊ
উচ্চ মধ্য অৰ্দ্ধসংবৃত	এ	ও
নিম্ন বিবৃত		অ আ

(ঘ) উৎস অনুযায়ী সংস্কৃত স্বৰধ্বনিসমূহক দুটা ভাগত ভগাব পাৰিঃ মুখ্য স্বৰধ্বনি আৰু গৌণ স্বৰধ্বনি। সংস্কৃত স্বৰধ্বনিবোৰৰ মূল হৈছে ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰ ৩৩ টা স্বৰধ্বনি। সেয়া হৈছে —

হ্রস্ব স্বৰঃ অ ই উ এ ও
দীৰ্ঘ স্বৰঃ আ ঈ ঊ এ ও
অতি হ্রস্ব স্বৰঃ
অৰ্দ্ধ স্বৰঃ য় ৱ
অৰ্দ্ধ ব্যঞ্জন ঃ
হ্রস্বঃ ঋ ঌ ন্ (ṇ) ম্ (ṃ)
দীৰ্ঘঃ ৠ ৡ ন্ (ṇ) ম্ (ṃ)
দ্বিস্বৰ ঃ
হস্বঃ অই এই ঔ
অউ এউ ওউ
দীৰ্ঘঃ আঈ এঈ ওঈ
আউ এঊ ওঊ

ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰ এই ৩৩টা স্বৰধ্বনি ক্রম বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ অতিক্রমী বৈদিক সংস্কৃতত ১৪টা স্বৰত পৰিণত হয়। ইয়াৰে ই ঈ উ ঊ স্বৰধ্বনি কোনো পৰিবৰ্তন নোহোৱাকৈ মূল ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰপৰা পোনে পোনে সংস্কৃত ভাষালৈ আহিছে। সেয়েহে এই কেইটাক মূখ্য স্বৰধ্বনি বোলা হয়। যেনে- ভা, ইউ, এস্তি > সং অস্তি; ভা, ইউ, ত্ৰী > সং, ত্ৰী; ভা, ইউ, নু > সং নু ; ভা, ইউ, ধূমোস্ > সং ধূমস্ আদি। ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰ অতি হ্রস্ব স্বৰ আৰু কেতিয়াবা হ্রস্ব অৰ্দ্ধ ব্যঞ্জন ঋ সংস্কৃতত ‘ই’ হয়। যেনে- ভা, ইউ, পতেৰ > সং পিতা; ভা. ইউ, সৃথ > সং শিথিল।

আনহাতে, সংস্কৃতৰ অ আ এ ও ঐ ঔ আৰু কেতিয়াবা ঋ মূল ভাষাৰ আন আন স্বৰৰ পৰা গঢ় লৈ উঠিছে। সেয়েহে এই স্বৰধ্বনিখিনিক গৌন স্বৰধ্বনি বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, সং অ স্বৰ ভাৰত ইউৰোপীয় ভাষাৰ অ এ ও স্বৰৰপৰা আহিছে এইদৰে—

ভাৰত-ইউৰোপীয় ঃ অগ্রোস্ > সং, অজ্রস্
,, ঃ মেধু > সং, মধু
,, ঃ দোন্তোস > সং. দন্তস্

সেইদৰে সংস্কৃত 'আ' স্বৰৰ মূলৰ অ এ ও- ৰপৰা এ স্বৰ মূলৰ অই, এই, ওই দ্বিস্বৰৰ পৰা ও স্বৰ মূলৰ অউ, এউ, ওউ দ্বিস্বৰৰপৰা, 'উ' স্বৰ মূলৰ দীৰ্ঘ দ্বিস্বৰ আঈ, এঈ ওঈ আৰু ঐ মূলৰ দীৰ্ঘ দ্বিস্বৰ অঊ, এঊ, ওঊ- ৰপৰা আহিছে। কেতিয়াবা মূলৰ ৯ ধ্বনি সংস্কৃতত 'ঋ' হৈছে।

২.৩.২ পালি-প্রাকৃতৰ স্বৰধ্বনি ঃ

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক আদ্য, মধ্য আৰু অন্ত্য- এই তিনিটা প্রাকৃত স্তৰত ভাগ কৰা হয় যদিও সাধাৰণভাবে এই তিনিটা স্তৰৰ প্রধান নিদর্শন হিচাপে পালি-প্রাকৃতকে মধ্য-অন্ত্য স্তৰৰ প্রাকৃতৰ প্রতিনিধিত্বমূলক ভাষা হিচাপে ধৰি তলত পালি-প্রাকৃতৰ স্বৰধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল।

পালি-প্রাকৃত স্বৰধ্বনিৰ মূল হৈছে সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনি। কিন্তু সংস্কৃতৰ আটাইবোৰ স্বৰধ্বনি পালি-প্রাকৃতত ৰক্ষিত হোৱা নাই। সংস্কৃতৰ তেৰটা স্বৰধ্বনিৰ ঠাইত পালি-প্রাকৃতৰ মাথো আঠোটা স্বৰধ্বনিহে ৰক্ষিত হৈছে। সেইকেইটা হৈছে- অ আ ই ঈ উ ঊ এ ও। এই স্বৰকেইটা যেনেদৰে উচ্চাৰিত হৈছিল, তেনেদৰে লিখাও হৈছিল। মাত্রা বা দৈৰ্ঘৰ ফালৰপৰা অ ই উ হ্রস্ব আৰু আ ঈ ঊ দীর্ঘ। এ ও ধ্বনি সংবৃত (closed) হ'লে হ্রস্ব আৰু বিবৃত (open) হ'লে তালব্য উ ঊ- ওষ্ঠ্য, এ-কণ্ঠ্যতালব্য আৰু ও কণ্ঠৌষ্ঠ্য। ওঁঠ আৰু জিভাৰ কলন অনুযায়ী পালি-প্রাকৃতৰ স্বৰ কেইটাৰ এনেদৰে তালিকাভুক্ত কৰিব পাৰি—

জিভাৰ অংশ ⟶	**প্রান্তীয়**	**কেন্দ্রীয়**	**মূলীয়**
ওঁঠৰ অৱস্থান ⟶	বিবৃতৌষ্ঠ্য		সংবৃতৌষ্ঠ্য
জিভাৰ উচ্চতা ↓			
মুখ বিবৰৰ বিস্তৃতি ↓			
উচ্চ সংবৃত	ই ঈ		উ ঊ
উচ্চ মধ্য অৰ্দ্ধসংবৃত	এ		ও
নিম্ন বিবৃত		আ	অ

সংস্কৃতৰ কম্পিত স্বৰ ঋ, ৠ ৯ আৰু দ্বিস্বৰ ঐ ঔ পালি-প্রাকৃতত সম্পূর্ণ লোপ পালে আৰু তাৰ ঠাইত অন্য স্বৰধ্বনি গঢ় লৈ উঠিল।

পালি-প্রাকৃতত কম্পিত স্বৰৰ পৰিবর্তন ঃ

ইয়াত সংস্কৃতৰ দীর্ঘ ৠ সম্পূর্ণ লোপ পালে। হ্রস্ব ঋ >অ ই উ এ ৰ ৰি ৰু ধ্বনিলৈ আৰু ৯ > উ ইলি ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল। যেনে —

ঋ> অ; কৃত> পা. কত, প্রা. কঅ, কদ (শৌৰ.)
ঋ > ই; তৃণ>পা. তিন, প্রা. তৃণ

ঋ> উ; ঋজু >পা. প্রা. উজু
ঋ > এ; গৃহ > পা. প্রা. গেহ
ঋ > ৰ; বৃহন্ত > পা. ব্ৰহা, ব্ৰহন্ত
ঋ > ৰি; ঋষি >পা. প্রা. ৰিসি; প্রাকৃতত কেতিয়াবা 'ইসি' ৰূপো পোৱা যায়।
ঋ > ৰু; বৃক্ষ > পা. ৰুক্‌খ, প্রা. ৰুচ্ছ (মহা.)
ঌ> উ, ইলি; ক্‌ॢপ > পা. কুও, প্রা. কিলিত্ত

পালি-প্রাকৃতত দ্বিস্বৰৰ পৰিবৰ্তন ঃ

ইয়াত সংস্কৃত ঐ > এ, ই, ঈ, অই আৰু সংস্কৃত ঔ> ও, উ, অউ ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল। উদাহৰণ —

ঐ>এ; শৈল> পা. প্রা. সেল
ঐ>ই ঈ; সৈন্ধৱ> পা. প্রা. সিন্ধৱ
ধৈৰ্য > পা. প্রা. ধীৰ
ঐ > অই; চৈত্ৰ > পা. প্রা. চইও
ঔ > ও; যৌৱন > পা. যোববন, প্রা. জোববন
ঔ > উ; মৌক্তিক >পা. মুত্তিক, প্রা. মুত্তিঅ
ঔ > অউ; যৌৱন > প্রা. জউঅণ-

পালিত ঔ টো 'আ' আৰু 'অ' ৰূপেও পোৱা যায়। যেনে- গৌৰৱম্ > পা গাৰৱং, সৌম্য > পা. সম্ম। সংস্কৃতত থকা দ্ব্যক্ষৰ স্বৰধ্বনি অয় আৰু অৱ পালিত দুই এটা শব্দত ৰক্ষিত হৈছে আৰু অধিকাংশ শব্দতে প্রাকৃতৰ দৰে ক্ৰমে এ, ও স্বৰধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তন হৈছে। যেনে- জয়তি > পা. জয়তি, জেতি, প্রা. জেই ভৱতি> পা. ভৱতি, হোতি, প্রা. হোতি, হোই, ভোতি, ভোই (মহা.) ভোদি (শৌ.)।

কম্পিত আৰু দ্বিস্বৰকেইটাৰ বাহিৰে যি আঠোটা স্বৰ পালি-প্রাকৃতত থাকিল, সেইকেইটা স্বৰৰো বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল। এটা ভিন্ন গুণবিশিষ্ট স্বৰৰ ঠাইত আন এটা ভিন্ন গুণবিশিষ্ট স্বৰৰ ব্যৱহাৰ পালি-প্রাকৃতৰ ধ্বনিতত্বৰ এটি বিশেষ বৈশিষ্ট্য। অপভ্ৰংশ স্তৰত স্বৰ পৰিবৰ্তনৰ প্ৰৱণতা আৰু বৃদ্ধি পাইছিল। মুঠতে শ্বাসাঘাত, স্বৰসঙ্গতি, বৰ্ণবিপৰ্যয়, সমীভৱন, অপিনিহিতি, সম্প্ৰসাৰণ, মাত্ৰা নিয়ম আদি ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰণে পালি-প্রাকৃতত সংস্কৃতৰ সাধাৰণ স্বৰকেইটাৰ অৰ্থাৎ অ আ ই ঈ উ ঊ এ ও আদি স্বৰবোৰৰো পাৰস্পৰিক পৰিবৰ্তন ঘটিছিল। যেনে —

অ> আ, ই, উ, এ;	অলিন্দ > আলিন্দ
	চন্দ্ৰমা>চন্দিমা
	প্ৰলোকয়তি>পুলোএদি
	শয্যা>সেজ্জা
আ> অ, ই;	আৰ্য> অজ্জ, অৰিঅ
	মাত্ৰ> মিত্ত
ই> অ, উ, এ, ও;	পৃথিৱী>পুহৱী
	ইষু>উসু
	পিণ্ড>পেণ্ড
	দ্বিধা>দোহা

ঈ>এ;	নীড়>নেড়
উ>অ,ই,এ,ও;	মুকুল>মউল
	পুৰুষ>পুৰিস
	ডুণ্ডুভ>দেড়ডুভ
	পুষ্কৰ>পোক্খৰ
ঊ>এও;	নূপুৰ>নেউৰ
	মূল্য>মোল্ল
এ>ই;	বেদনা>বিঅনা
ও>অ, উ;	প্ৰকোষ্ঠ>পঅট্ঠ
	অন্যোন্য>অন্নুন্ন আদি।

২.৩.২ অসমীয়া ভাষাৰ স্বৰধ্বনি ঃ

নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰত সংস্কৃত স্বৰধ্বনিবোৰৰ বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিবৰ্তন হ'ল। স্বৰধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত ডাঙৰ পৰিবৰ্তন হ'ল হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যহীনতা। বঙলা-উৰিয়াৰ দৰে অসমীয়া ভাষাতো স্বৰৰ মাত্ৰা বা দৈৰ্ঘ সংস্কৃতৰ দৰে বৰ্ণগত (phonemic) নহয়। সেয়েহে অসমীয়া ভাষাত উচ্চাৰণৰ পিনৰপৰা স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা ৮টা, কিন্তু ব্যৱহাৰ বা প্ৰয়োগৰ পিনৰ পৰা ১১টা। লিখিত ৰূপত সংস্কৃতৰ ১৩ টা স্বৰধ্বনিৰ ১১টাই ৰক্ষিত হৈছে। কিন্তু উচ্চাৰণত সংস্কৃতৰ ৬টা ধ্বনিহে ৰক্ষিত হৈছে। সেইকেইটা যেনে- অ আ ই উ এ ও। ইয়াৰ লগতে অসমীয়াত আৰু দুটা স্বৰ নতুনকৈ গঢ় লৈ উঠিল। সেই দুটা হৈছে মধ্য সম এ' আৰু নিম্নাভাস অ'। এই বৰ্ণ দুটাৰ কাৰণে অসমীয়াত কোনো পৃথক ধ্বনি প্ৰতীক নথকাত এ আৰু অ- ৰ ওপৰত উৰ্দ্ধকমা (') দি সেই দুটাৰ উচ্চাৰণ বুজোৱা হয়। সেয়েহে অসমীয়া ভাষাৰ স্বৰধ্বনিৰ আলোচনা কৰোঁতে স্বৰৰ উচ্চাৰিত ৰূপ আৰু লিখিত ৰূপ, এই দুয়োটা দিশলৈ লক্ষ্য কৰিব লগা হয়।

মাত্ৰা বা দৈৰ্ঘৰ পিনৰপৰা অসমীয়া ভাষাৰ আঠোটা বিশিষ্ট স্বৰধ্বনিয়েই হ্ৰস্ব ধ্বনি। শব্দত অৱস্থানভেদে স্বৰৰ দীৰ্ঘ উচ্চাৰণ পোৱা যায় যদিও লিখোঁতে সেই দৈৰ্ঘলৈ মন কৰা নাযায়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'সি' শব্দৰ 'ই'ৰ উচ্চাৰণ দীৰ্ঘ; কিন্তু লিখোঁতে অসমীয়াত হ্ৰস্ব 'ই' হে ব্যৱহৃত হয়। সেই 'দীঘল' শব্দ 'ঈ' ব্যৱহৃত হৈছে যদিও ইয়াৰ উচ্চাৰণ হ্ৰস্বহে। উ, ঊ- ৰ ক্ষেত্ৰতো একে কথা।

সংস্কৃতত অ আ সবৰ্ণ, দুয়োটা বৰ্ণই জিভাৰ মূল বা পশ্চভাগৰ দ্বাৰা উচ্চাৰিত মূলীয় ধ্বনি। কিন্তু অসমীয়াত এই দুয়োটা ভিন্ন গুণবিশিষ্ট স্বৰ অৰ্থাৎ ইহঁত অসবৰ্ণ, অ মূলীয় আৰু আ কেন্দ্ৰীয়। ঋ ধ্বনি অসমীয়াত ব্যৱহাৰ হয় যদিও বিশুদ্ধ স্বৰ হিচাপে ইয়াৰ উচ্চাৰণ পোৱা নাযায়। অসমীয়াত ইয়াৰ উচ্চাৰণ 'ৰি' ৰ দৰে। তদ্ভৱ শব্দত ঋ- টো অ, ই স্বৰলৈ পৰিবৰ্তন হোৱা দেখা যায়। যেনে— ঘৃত > ঘি, গৃহ > ঘৰ। সংস্কৃতৰ দৰে অসমীয়াতো দ্বিস্বৰ বুজাবলৈ ঐ আৰু ঔ আছে; কিন্তু উচ্চাৰণত ইহঁত বিশুদ্ধ দ্বিস্বৰ নহয়। সাধাৰণতে অ'ই আৰু অ'উ হিচাপেহে ইহঁতৰ উচ্চাৰণ পোৱা যায়।

অসমীয়া ভাষাৰ বিশিষ্ট স্বৰধ্বনিকেইটা ওঁঠ আৰু জিভাৰ কলন অনুসৰি এনেদৰে ভাগ কৰিব পাৰি —

জিভাৰ অংশ ⟶	প্ৰান্তীয়	কেন্দ্ৰীয়	মূলীয়
ওঁঠৰ অৱস্থান ⟶	বিবৃতৌষ্ঠ্য		সংবৃতৌষ্ঠ্য
জিভাৰ উচ্চতা ↓			
মুখ বিবৰৰ বিস্তৃতি ↓			
উচ্চ সংবৃত	ই		উ
মধ্যসম অৰ্দ্ধসংবৃত	এ’		ও
মধ্যাভাস অৰ্দ্ধসংবৃত	এ		অ’
নিম্ন বিবৃত		আ	অ

প্ৰাকৃতৰ দৰে অসমীয়াতো স্বৰ সমীভৱন, স্বৰভক্তি স্বৰসঙ্গতি আদি বিভিন্ন ধ্বনিগত প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰণে সংস্কৃতৰ সাধাৰণ স্বৰকেইটাৰ বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিবৰ্তন হয়। যেনে- ৰিৰণ > বিৰিনা, দৰ্পন >দাপোন, হৰ্ষ>হৰিষ, ময়ুৰ>ম’ৰা চৈত্ৰ>চ’ত ইত্যাদি।

এইদৰে দেখা গ’ল যে সংস্কৃতৰ ১৩টা স্বৰধ্বনি পালি-প্ৰাকৃত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা অসমীয়াত নতুনকৈ সৃষ্টি হোৱা এ’ আৰু স্বৰ ধৰি আঠোটা স্বৰলৈ ৰূপান্তৰিত হ’ল। সংস্কৃত আৰু বহল ভাবে প্ৰাকৃতত উচ্চাৰিত স্বৰ আৰু লেখিত স্বৰৰ মাজত পাৰ্থক্য নাছিল। কিন্তু অসমীয়াত উচ্চাৰিত স্বৰ আঠোটা আৰু লেখিত স্বৰ এঘাৰটা।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃত স্বৰধ্বনি সমূহৰ শ্ৰেণীবিভাগৰ মূল ভিত্তি কি কি? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

২.৪ সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যঞ্জনধ্বনিৰ তুলনা

২.৪.১ সংস্কৃত ব্যঞ্জন ধ্বনি

সংস্কৃতত বিশিষ্ট ব্যঞ্জনধ্বনি ৩৩ টা ক খ গ ঘ ঙ, চ ছ জ ঝ ঞ, ট ঠ ড ঢ ণ, ত থ দ ধ ন, প ফ ব ভ ম, য ৰ ল ৱ শ ষ স হ। সংস্কৃতত এই প্ৰতিটো ধ্বনিয়েই বিশিষ্ট অৰ্থ বৰ্ণ। ইয়াত উচ্চাৰিত ধ্বনি আৰু বৰ্ণৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই।

ইয়াৰ বাহিৰেও সংস্কৃতত আৰু কেইটামান ব্যঞ্জনধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। সেই কেইটা হৈছে- অনুস্বাৰ (ং), বিসৰ্গ (ঃ), চন্দ্ৰবিন্দু (ঁ), ড় আৰু ঢ়, ক্ষ আৰু ৎ। অনুস্বাৰ আৰু বিসৰ্গক সংস্কৃতত অযোগবাহ বৰ্ণ বোলা হয়; কাৰণ, পানিনিয়ে উল্লেখ কৰি যোৱা বৰ্ণবিলাকৰ ভিতৰত এই দুটা বৰ্ণৰ উল্লেখ নাই অৰ্থাৎ ‘অযোগ’ কিন্তু ব্যৱহাৰত ইহঁতক দেখা যায়। অৰ্থাৎ, ৱাহ। সাধৰণতে অন্ত্য ম্ বৰ্ণৰ পৰিবৰ্তে অনুস্বাৰ আৰু অন্ত্য স্ বৰ্ণৰ বা ৰ বৰ্ণৰ পৰিবৰ্তে বিসৰ্গৰ প্ৰয়োগ হয়। যেনে- স্থানম্ = স্থানং, বৰ্হিসন্ধি = বহিঃ সন্ধি, নমস্কাৰ = নমঃকাৰ আদি। বৰ্ণবিলাকৰ উচ্চাৰণ অনুনাসিক কৰিবৰ কাৰণেই বৰ্ণৰ শেষত অনুস্বাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। চন্দ্ৰ বিন্দুৰ সেই

একে উদ্দেশ্যই অৰ্থাৎ বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ অনুনাসিক কৰিবৰ কাৰণেই সদায় স্বৰৰ লগত ব্যৱহৃত হয়। অনুস্বাৰ আৰু বিসৰ্গ পূৰ্বস্থিত স্বৰধ্বনিক অৱলম্বন কৰি উচ্চাৰিত হয়।

সংস্কৃতত ড় ঢ় বিশিষ্ট ব্যঞ্জন নহয়; মূদ্ধৰ্ন্য ড ঢ ধ্বনি দুটা স্বৰৰ মাজত ব্যৱহৃত হ'লে সাধাৰণতে সিহঁতৰ উচ্চাৰণ ড় ঢ় হয়। ক্ষ ধ্বনি সংযুক্ত; ক্ আৰু ষ্ ধ্বনি দুটা মিলি ক্ষ হৈছে। পানিনিৰ ব্যাকৰণত এই বৰ্ণৰ উল্লেখ নাই। ৎ-ক দন্ত্য ত বৰ্ণৰ হলন্ত ৰূপ বুলি ক'ব পাৰি।

সংস্কৃতৰ ৩৩টা বিশিষ্ট ব্যঞ্জন ধ্বনিক প্ৰধানতঃ উচ্চাৰণ স্থান (place of articulation) আৰু উচ্চাৰণৰ ধৰণ অনুযায়ী (manner of articulation) বিভিন্ন ভাগত ভগাব পাৰি। উচ্চাৰণৰ স্থান অনুযায়ী ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰক ছটা ভাগত ভগাব পাৰি—

১. কণ্ঠ্য বা পশ্চতালব্য (valars)
২. তালব্য (palatals)
৩. মূৰ্দ্ধণ্য (cerebrals)
৪. দন্ত্য (dentals)
৫. ঔষ্ঠ্য (labials)
৬. কণ্ঠনালীয় (glottal)

উচ্চাৰণৰ ধৰণৰ ফালৰপৰাও এই ব্যঞ্জনখিনিক ছটা ভাগত ভগাব পাৰিঃ

১. স্পৰ্শ ধ্বনি (plossives)
২. উষ্ম ধ্বনি (spirants)
৩. লুঠিত (rolled)
৪. পাৰ্শ্ব (lateral)
৫. নাসিক্য (nasals)
৬. অৰ্দ্ধব্যঞ্জন (semi-vowels)

তলত তালিকা কৰি এই ব্যঞ্জবোৰ দেখুওৱা হ'ল ঃ

সংস্কৃত ব্যঞ্জন ধ্বনি

উচ্চাৰণৰ স্থান		ঔষ্ঠ্য		দন্ত্য		মূৰ্দ্ধণ্য		তালব্য		কণ্ঠ্য		কণ্ঠনালীয়
উচ্চাৰণৰ ধৰণ		অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	ঘোষ
স্পৰ্শ ধ্বনি	অল্পপ্ৰাণ	প	ব	ত	দ	ট	ড	চ	জ	ক	গ	
	মহাপ্ৰাণ	ফ	ভ	থ	ধ	ঠ	ঢ	ছ	ঝ	খ	ঘ	
নাসিক্য			ম		ন		ণ		ঞ		ঙ	
উষ্ম				স		ষ		শ				হ
পাৰ্শ্বিক					ল							
কম্পিত							ৰ					
অৰ্ধব্যঞ্জন			ৱ						য়			

এইদৰে মুখ বিবৰৰ বিভিন্ন অৱস্থানত অৰ্থাৎ ওপৰৰ ওঁঠ, দাঁত, মাজতালু, আগতালু, কণ্ঠ বা পাছতালু আৰু কণ্ঠনালত উচ্চাৰণ কৰণ তলৰ ওঁঠ (কেৱল ঔষ্ঠ্য ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত) আৰু ঘাইকৈ জিভাৰ বিভিন্ন অংশই বায়ু প্ৰৱাহ ৰোধ কৰি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ব্যঞ্জনধ্বনিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ঐতিহাসিক দৃষ্টি কোন অৰ্থাৎ মূল উৎসৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি উল্লিখিত ব্যঞ্জন ধ্বনিসমূহক

বহলভাৱে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি ঃ মুণ্য ব্যঞ্জন ধ্বনি (primary consonant) আৰু গৌণ ব্যঞ্জন ধ্বনি (secondary consonant)। যিবোৰ ব্যঞ্জন ধ্বনি মূল ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰপৰা কোনো পৰিবৰ্তন নোহোৱাকৈ সংস্কৃতলৈ আহিছে। সেইবোৰেই মূখ্য ব্যঞ্জনধ্বনি, ক-বৰ্ণ, ত-বৰ্ণ আৰু প-বৰ্ণৰ ধ্বনিখিনি আৰু ল,স ধ্বনি মূলৰপৰা সংস্কৃতলৈ অপৰিবৰ্তিত ভাবে আহিছে। সেয়েহে এইখিনি ব্যঞ্জনক মূখ্য ব্যঞ্জন ধ্বনি বোলা হয়। যেনে— গ্ৰীক. তনু > সং. তণু।

আনহাতে যিবোৰ ব্যঞ্জন মূল ভাৰত ইউৰোপীয় ভাষাৰ পৰা প্ৰত্যক্ষভাবে নাহি মূল ভাষাৰ ধ্বনি কিছুমানেই বিভিন্ন ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ ফলত সংস্কৃতত নতুনকৈ গঢ় লৈ উঠিছে বা আন উৎসৰপৰা আহি সংস্কৃতত ব্যৱহাৰ হৈছে, সেইবোৰেই গৌণ ব্যঞ্জন ধ্বনি। সংস্কৃতৰ তালব্য চ- বৰ্ণ আৰু মূৰ্দ্ধণ্য ট- বৰ্গৰ ধ্বনিকেইটাৰ লগতে শ, ষ আৰু হ ধ্বনি গৌন ব্যঞ্জন ধ্বনি। এই ধ্বনিবোৰৰ অধিকাংশই ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰ আন ধ্বনিৰপৰা গঢ় লৈ উঠিছে।

তালব্য স্পৰ্শ আৰু তালব্য উষ্মধ্বনি ঃ

মূল ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাত ক- বৰ্ণৰ তিনি শ্ৰেণীৰ ব্যঞ্জন ধ্বনি আছিল। তালব্য (palatals), কণ্ঠ্য বা পশ্চতালব্য (velars বা gullurals) আৰু কণ্ঠৌষ্ঠ্য (labio-velars)। এই প্ৰতিটো বৰ্গৰে পাঁচোটাকৈ ধ্বনি প্ৰতীক আছিল। সেইবোৰ হৈছেঃ

তালব্য ঃ ৰ্ক্ ৰ্খ্ ৰ্গ্ ৰ্ঘ্ ৰ্ঙ্ (k, kh, g, gh, η)
কণ্ঠ্য ঃ ক্ খ্ গ্ ঘ্ ঙ্ (q q^h g gh η)
কণ্ঠৌষ্ঠ্য ঃ ক্ব, খ্ব, গ্ব, ঘ, ঙ্ (q^w q^{wh} g^w g^{wh} η)

এই তিনি শ্ৰেণীৰ কণ্ঠ্য ধ্বনিৰ পৰাই সাধাৰণতে সংস্কৃতত নতুনকৈ চ-বৰ্গৰ ধ্বনিসমূহ গঢ় লৈ উঠিল। সংস্কৃতত নতুনকৈ গঢ় লৈ উঠাৰ কাৰণেই এই ধ্বনিখিনিক নব্য তালব্য ধ্বনি বোলা হয়।

ভাৰত-ইউৰোপীয় পৰিয়ালৰ কিছুমান ভাষাত তালব্য ৰ্ক- টো উষ্মধ্বনিলৈ আৰু কিছুমানত কণ্ঠ্য ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ হৈছিল। ইয়াৰ ভিত্তিতেই এই পৰিয়ালৰ ভাষাবোৰক সতম আৰু কেণ্টুম শাখাত ভাগ কৰা হৈছিল। সংস্কৃত সতম্ শাখাৰ ভাষা। ইয়াত মূলৰ তালব্য ৰ্ক্>শ হয়। যেনে- পেকু >সং. পশু, দেক > সং. দশ। সেইদৰে মূলৰ তালব্য ৰ্গ্ > জ হয়।

আনহাতে ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰ কণ্ঠ্য আৰু কণ্ঠৌষ্ঠ্য ধ্বনিখিনি সংস্কৃতত সাধাৰণতে বিশুদ্ধ কণ্ঠ্য বা পশ্চতালব্য ক-বৰ্গৰ ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ হৈছে। এই দুই শ্ৰেণীৰ কণ্ঠ্য ধ্বনিৰ পাছত যদি তালব্য ই, এ, য় ধ্বনি থাকে তেন্তে মূলৰ কণ্ঠ্য আৰু কণ্ঠৌষ্ঠ্য ধ্বনিবোৰ সংস্কৃতত তালব্য চ- বৰ্গৰ ধ্বনিলৈ ৰূপন্তৰিত হয়। তালব্য ধ্বনিৰ পৰিবৰ্তনৰ এই সূত্ৰটো পোনতে Collitz নামৰ এগৰাকী ভাষাবিজ্ঞানীয়ে আবিস্কাৰ কৰিছিল। সেই কাৰণে সূত্ৰ বা তত্বক বুলি কোৱা হয়। মূলৰ কণ্ঠ্য আৰু কণ্ঠৌষ্ঠ্য সংস্কৃতত তালব্য ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ হোৱাৰ উদাহৰণ—

- এৰ্কোস্ (erqos)> সং. অৰ্চতি
- ঔগেস্ (auges)> সং. ওজস্
-ক্বিদ্ (q^wid)> সং. চিদ্
-পেঙ্কেৰ (penq^{w}e)> সং. পঞ্চ আদি।

সংস্কৃত 'ছ' ধ্বনিটোৰ ভাৰত ইউৰোপীয় স্খ (s^{kh}) ধ্বনিৰ পৰা হোৱা বুলি কোৱা হৈছে। যেনে— স্খিদ (skhid)>সং. ছিদ্। গতিকে সংস্কৃতৰ তালব্য উষ্ম শ আৰু চ-বৰ্গৰ ধ্বনিবোৰ

ক্ৰমে ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰ তালব্য ক আৰু কণ্ঠ্য আৰু কণ্ঠৌষ্ঠ্য ধ্বনিৰ ধ্বনিগত পৰিবৰ্তনৰ দলত গঢ় লৈ উঠা গৌণ ব্যঞ্জন ধ্বনি।

মূৰ্দ্ধণ্য স্পৰ্শ ট-বৰ্গৰ ধ্বনি আৰু মূৰ্দ্ধণ্য উষ্ম ষ ধ্বনি ঃ

জিভাৰ আগটোৱে মূৰ্দ্ধ বা আগতালুত স্পৰ্শ কৰাৰ ফলত উচ্চাৰিত হোৱা মূৰ্দ্ধণ্য ট-বৰ্গৰ ধ্বনিবোৰ আৰু আগতালুত ঘৰ্ষনৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা মূৰ্দ্ধণ্য উষ্ম 'ষ' ধ্বনিবোৰ সংস্কৃতত নতুন ধ্বনি। মূল ভাৰত ইউৰোপীয় ভাষাত, আনকি ভগ্নী স্থানীয় ইৰাণীয় ভাষাতো এই ধ্বনিবোৰ পোৱা নাযায়। এই ধ্বনিবোৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন মত আগবঢ়াইছে, Fortunator, whitney আদি ভাষাবিদে সংস্কৃতৰ মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনি ভাৰত-ইউৰোপীয় দন্ত্য ধ্বনিৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। Fortunator- ৰ মতে- মূলৰ 'ল' ধ্বনিৰ পাছত দন্ত্য স্পৰ্শ বা স-ধ্বনি থাকিলে ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত 'ল' লুপ্ত হয় আৰু পিছত থকা দন্ত্য ধ্বনি মূৰ্দ্ধণ্যলৈ ৰূপান্তৰ হয়। যেনে— * পুল্ত (pulta) > পুট; ভেলস্ (fhels) > সং, ভাষা-তে আদি। কিন্তু সংস্কৃতত মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনি থকা আৰু এনে অনেক শব্দ আছে, যিবোৰত এই সূত্ৰ নাখাটে। হুইটনিয়েও ভাৰত-ইউৰোপীয় দন্ত্য ধ্বনিয়েই পৰিবেশ অনুযায়ী সংস্কৃতত মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তন হৈছে বুলি কৈছে যদিও এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনিৰ প্ৰাধান্য থকা ভাৰতৰ আদিম অধিবাসীসকলৰ ভাষাৰ প্ৰভাৱলৈকো আঙুলিয়াইছে। Hoernle, John Beams আদিয়ে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে এক প্ৰকাৰ অৰ্দ্ধমূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনি আদি আৰ্য ভাষাত আছিল আৰু তাৰপৰাই পিছৰ কালত দন্ত্য আৰু মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনিবোৰ পৃথক হৈ ওলায়। কিন্তু দুই-এক পশ্চিমীয়া পণ্ডিতৰ লগতে অধিকাংশ ভাৰতীয় পণ্ডিতে দ্ৰাবিড়ীয় ভাষাৰ প্ৰভাৱতে সংস্কৃতত মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনি গঢ় লৈ উঠে বুলি কয়। দ্ৰাবিড়ী ভাষাসমূহত মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনিৰ উচ্চাৰণ মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব। আৰ্যসকল ভাৰতলৈ অহাৰ সময়ত দ্ৰাবিড়ভাষী সকলে সমগ্ৰ উত্তৰ-মধ্য ভাৰতত বসতি কৰিছিল আৰু সেই অঞ্চলত তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ ব্যাপকতা আছিল অধিক। আৰ্যসকলে বিভিন্ন প্ৰকাৰে দ্ৰাবিড়সকলৰ সেই বসতি স্থান অধিকাৰ কৰি ক্ৰমান্বয়ে পশ্চিমৰপৰা উত্তৰ-মধ্য অঞ্চললৈ তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ বিস্তাৰ ঘটায়। এইদৰে পাৰস্পৰিক সংস্পৰ্শজনিত কাৰণত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত দ্ৰাবিড়ভাষাৰ প্ৰভাৱ পৰিল আৰু মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনি যুক্ত ভালেমান দ্ৰাবিড় ভাষাৰ শব্দ ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা সংস্কৃতত সোমাই পৰিল। বৈদিকতকৈ সংস্কৃতত আৰু সংস্কৃততকৈ প্ৰাকৃতত মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনিৰ ব্যাপক প্ৰয়োগেও দ্ৰাবিড়ীয় ভাষাৰ ব্যাপক প্ৰভাৱৰে ইঙ্গিত দিয়ে। প্ৰাকৃত মূল আৰু অজ্ঞাত মূলৰ পৰাও সংস্কৃতত মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনি গঢ় লৈ উঠিছে। কেতিয়াবা স্বত:স্ফুৰ্ত নাসিক্যিভৱনৰ দলতো সংস্কৃতত মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনি গঢ় লৈ উঠা দেখা যায়।

কণ্ঠনালীয় সঘোষ উষ্ম 'হ' ধ্বনি ঃ

এই ধ্বনিও ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাত নাই। মূল ভাষাৰ বিভিন্ন ধ্বনিৰ ধ্বনিগত পৰিবৰ্তনৰ ফলস্বৰূপে সংস্কৃতত এই ধ্বনিটো গঢ় লৈ উঠিছে। হুইটনিৰ মতে 'The h is not an original sound, but comes, in nearly all cases from an older g^h" (Sanskrit Grammar, 1977, p. 23), প্ৰাচীন ইৰাণীয় সংস্কৃতত 'স' ধ্বনি প্ৰায়ে 'হ' হিচাপে উচ্চাৰিত হৈছিল, কিন্তু সংস্কৃতত 'স' একেদৰে আছিল। যেনে- বৈদিক বা সংস্কৃতৰ আসি, অসুৰ, সপ্ত আদি শব্দ ইৰাণীয়ত অহি, অহুৰ, হপ্ত ৰূপে পোৱা যায়। গতিকে 'হ' ধ্বনিৰ উৎপত্তিত ইৰাণীয় প্ৰভাৱৰ কথাও ক'ব পাৰি। ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাৰ তালব্য আৰু কণ্ঠৌষ্ঠ্য ঘোষ মহাপ্ৰাণ ঘ্ আৰু ঘৱ আৰু কেতিয়াবা ধ আৰু ভ ধ্বনি সংস্কৃতত 'হ' হোৱা দেখা যায়।

২.৪.২ পালি-প্ৰাকৃতৰ ব্যঞ্জন ধ্বনি ঃ

অশোকৰ অনুশাসনৰপৰা অপভ্ৰংশলৈ, এই সুদীৰ্ঘ সময়ৰ প্ৰাকৃত ভাষালৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে ন ণ আৰু শ ষ স- এই কেইটাৰ বাহিৰে বাকী ২৮ টা ব্যঞ্জন প্ৰাকৃতত প্ৰায় একে ধৰণে ৰক্ষিত হৈছিল। অশোকৰ অনুশাসন আৰু পালিত দন্ত্য-মূৰ্দ্ধণ্য দুয়োটা নাসিক্য ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। কিন্তু পৈশাচী আৰু মাগধীৰ বাহিৰে আন প্ৰাকৃতত কেৱল ন ব্যৱহৃত হৈছিল। অশোকৰ অনুশাসনত এৰা-ধৰাকৈ তিনিওটা উষ্ম ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। মাগধীত শ- ৰহে প্ৰয়োগ দেখা যায়। কিন্তু আন সাহিত্যিক প্ৰাকৃত আৰু পালিত 'স' ৰহে প্ৰয়োগ আছে। এনেবোৰ দিশৰপৰা বিচাৰ কৰি উচ্চাৰণৰ স্থান আৰু ধৰণ অনুযায়ী পালি-প্ৰাকৃতৰ ব্যঞ্জনধ্বনিক এনেদৰে তালিকা কৰি দেখুৱাব পাৰি—

পালি - প্ৰাকৃতৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ তালিকা

উচ্চাৰণৰ স্থান		ওষ্ঠ্য		দন্ত্য		মূৰ্দ্ধণ্য		তালব্য		কণ্ঠ্য		কণ্ঠনালীয়
উচ্চাৰণৰ ধৰণ		অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	ঘোষ
স্পৰ্শধ্বনি	অল্পপ্ৰাণ	প	ব	ত	দ	ট	ড	চ	জ	ক	গ	
	মহাপ্ৰাণ	ফ	ভ	থ	ধ	ঠ	ঢ	ছ	ঝ	খ	ঘ	
নাসিক্য			ম		ন		ণ		ঞ		ঙ	
উষ্ম				স				শ (মাগ.)				হ
পাৰ্শ্বিক					ল							
কম্পিত							ৰ					
অৰ্ধব্যঞ্জন			ৱ						য়			

এইদৰে দেখা যায় য-ৰ বাহিৰে সংস্কৃতৰ আন ৩২টা ব্যঞ্জন ধ্বনি সামগ্ৰিকভাবে ৰক্ষিত হৈছে। মন কৰিবলগীয়া যে এই ৩২টা ধ্বনি পালি-প্ৰাকৃতত শব্দৰ সকলো অৱস্থানতে সংস্কৃতৰ দৰে একে ৰূপত ব্যৱহৃত নহয়। পালি-প্ৰাকৃতত 'ঙ' আদ্য অৱস্থানত ব্যৱহৃত নহয়। মাজত বা শেষতো ই অনুস্বাৰ (ং) হিচাপেহে উচ্চাৰিত হৈছিল। অপভ্ৰংশত পদান্ত আৰু পদ মধ্যস্থিত 'ম' অনুনাসিক হৈছিল। 'য়' ধ্বনি পালিত ৰক্ষিত। কিন্তু মাগধীৰ বাহিৰে আন প্ৰাকৃতত 'য়'ৰ ঠাইত প্ৰায়ে 'জ' হৈছিল। 'ৱ' ধ্বনি পালি-প্ৰাকৃতত ৰক্ষিত, কিন্তু অপভ্ৰংশত অন্ত্য অৱস্থানত থাকিলেও ই প্ৰায়ে 'উ' হৈছিল। যেনে— উৎসৱ>উচ্চউ।

ইয়াৰ বাহিৰেও ওপৰত উল্লিখিত প্ৰায় আটাইবোৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ পালি-প্ৰাকৃতত বিভিন্ন ধ্বনিগত কাৰণত যেনে- অঘোষীভৱন, ঘোষীভৱন, মহাপ্ৰাণীভৱন, অল্পপ্ৰাণী ভৱন, তালব্যভৱন, মূৰ্দ্ধণ্যভৱন আদি প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰণে বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিবৰ্তন ঘটিছে। পালিতকৈও প্ৰাকৃতত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ ব্যাপক পৰিবৰ্তন দেখা যায়। প্ৰাকৃতত স্বৰমধ্যবৰ্তী ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰৰ ব্যাপক পৰিবৰ্তন ঘটিছে। এনে পৰিবৰ্তনৰ দুটামান হৈছে—

১) স্বৰমধ্যবৰ্তী ক গ চ জ ত দ প আধি শৌৰসেনীৰ বাহিৰে প্ৰায়বোৰ প্ৰাকৃততে লোপ পাইছে। মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ এইটো এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য। যেনে- লোক>লোঅ, নদী>নঈ আদি।

২) স্বৰমধ্যবৰ্তী খ ঘ থ ঠ ফ ভ ধ্বনি 'হ' লৈ পৰিবৰ্তন হয়। যেনে- শাখা>সাহা, নাথ>নাহ আদি।

৩) কেতিয়াবা স্বৰ মধ্যবৰ্তী প>ব হয়। যেনে- শপথ>সবহ।

৪) কেতিয়াবা স্বৰ মধ্যবৰ্তী ফ>ভ হয়। যেনে- সফল>সহল, সভল।

৫) হ>ধ; যেনে- সংহাৰ>সংধাৰ আদি।

৬) সংস্কৃতত শ ষ স কেতিয়াবা ‘ছ’ হয়। যেনে- সুধা>ছুহা, ষষ্ঠ>ছট্‌ঠ আদি।

ৰ- জাতীয় মূৰ্দ্ধণ্য ড় ঢ় প্ৰাকৃতত নাই। বিসৰ্গও লুপ্ত। সাধাৰণতে অ-কাৰান্ত বিসৰ্গ লুপ্ত হয় আৰু আন স্বৰান্ত বিসৰ্গ পৰবৰ্তী ব্যঞ্জন অনুৰূপে সমীভৱন হয়।

এইদৰে সংস্কৃতৰ প্ৰধান ব্যঞ্জনসমূহ পালি-প্ৰাকৃতত প্ৰায় ৰক্ষিত হৈছে। কেৱল নাসিক্য আৰু উষ্মধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰতো কিছু পৰিবৰ্তন দেখা যায়।

২.৪.৩ অসমীয়া ভাষাৰ ব্যঞ্জন ধ্বনি ঃ

সংস্কৃতৰ ব্যঞ্জনসমূহৰ উচ্চাৰণৰ দিশৰপৰা অসমীয়াত ভালেখিনি পৰিবৰ্তন ঘটিল। সংস্কৃতৰ তালব্য ধ্বনিৰ উচ্চাৰণ অসমীয়াত লোপ পালে। দন্ত্য স্পৰ্শ ধ্বনিবোৰে দন্তমূলীয় হিচাপে উচ্চাৰিত হয়। সংস্কৃত ‘য়’ ধ্বনি অসমীয়াত সাধাৰণতে ‘জ’ আৰু ‘ৱ’ ধ্বনি বিশেষকৈ আদ্য অৱস্থানত ‘ব’ হিচাপে উচ্চাৰিত হয়। উষ্ম ধ্বনি শ ষ স ধ্বনি অসমীয়াত পশ্চতালব্য অঘোষ উষ্ম স (×) হিচাপে উচ্চাৰণ হয়, মুঠতে উচ্চাৰণ অনুযায়ী সংস্কৃত ৩৩টা ব্যঞ্জনত পৰিণত হ’ল উচ্চাৰণৰ স্থান আৰু ধৰণ অনুযায়ী এই ২৩টা ব্যঞ্জনক এনেদৰে তালিকা ভুক্ত কৰিব পাৰি —

অসমীয়া বিশিষ্ট ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ তালিকা

উচ্চাৰণৰ স্থান		ওষ্ঠ্য		দন্তমূলীয়		তালব্য		কণ্ঠ বা পশ্চ তালব্য		কণ্ঠ নালীয়	
উচ্চাৰণৰ ধৰণ		অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ	অঘোষ	ঘোষ
স্পৰ্শ	অল্পপ্ৰাণ	প	ব	ত	দ			ক	গ		
	মহাপ্ৰাণ	ফ	ভ	থ	ধ			খ	ঘ		
নাসিক্য			ম		ন				ঙ		
উষ্ম				চ	জ			স (X)			হ
পাৰ্শ্বিক					ল						
কম্পিত					ৰ						
অৰ্ধ-ব্যঞ্জন			ৱ				য়				

মন কৰিবলগীয়া যে অসমীয়াত দন্তমূলীয় ধ্বনি বুজাবলৈ কোনো চিহ্ন বা ধ্বনি প্ৰতীক নাই। সংস্কৃত দন্ত্য ধ্বনিৰ আৰ্হিত লিখা দন্ত্য ধ্বনি কেইটাকে অসমীয়াত দন্তমূলীয়া ধ্বনি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেইদৰে পশ্চতালব্য অঘোষ উষ্ম ধ্বনি বুজাবলৈও অসমীয়াত কোনো ধ্বনি প্ৰতীক নাই। × -ৰে বুজোৱা এই ধ্বনিটো অসমীয়াত স বা ষ হিচাপে লিখা হয়। তদুপৰি সংস্কৃত উষ্মধ্বনি তিনিটা বিভিন্ন পৰিবেশত দন্তমূলীয়া উষ্ম চ হ হিচাপেও উচ্চাৰিত হয়। যেনে- কলস>কলহ, ত্ৰিশ>ত্ৰিচ্ আদি। অসমীয়া ভাষাত উচ্চাৰিত উল্লিখিত ২৩টা ধ্বনিৰ ভিতৰত ঙ, য় আৰু ৱ শব্দৰ আদ্য অৱস্থানত ব্যৱহাৰ নহয়।

অসমীয়া ভাষাৰ লিখিত ৰূপত সংস্কৃত ভাষাৰ তালিকাত যোগ হোৱা আৰু নোহোৱা আটাবোৰ ব্যঞ্জন ব্যৱহৃত হৈছিল। সেই হিচাপে ড় ঢ় ং ঃ ঁ আৰু ক্ষ ধ্বনিও লিখিত অসমীয়া ভাষাত ব্যৱহৃত হয়। সংস্কৃত তালব্য চ-বৰ্গ, মূৰ্দ্ধণ্য ট-বৰ্গৰ ধ্বনি বোৰৰ লগতে উষ্ম ধ্বনি শ ষ

স অসমীয়া ভাষাৰ সংস্কৃত তৎসম শব্দত অপৰিবৰ্তিত ৰূপত ব্যৱহৃত হয়। কিন্তু সেইবোৰ ধ্বনি অসমীয়াত সংস্কৃতৰ দৰে উচ্চাৰিত হয়। ঞ ধ্বনি শব্দত ব্যৱহৃত হ'লে য়ঁ বা ইয়ঁ- ৰ দৰে উচ্চাৰণ হয়। ঙ টো দুটা স্বৰৰ মধ্যবৰ্তী স্থানত একক হিচাপে উচ্চাৰিত হয়। কিন্তু ব্যঞ্জনান্ত হ'লে ং হয়। যেনে- খং, খঙাল।

এইদৰে সংস্কৃতৰ ৩৩টা ব্যঞ্জনধ্বনি পালি-প্ৰাকৃতত প্ৰায় ৩২টা আৰু অসমীয়াত ২৩টা ধ্বনি পৰিণত হ'ল। সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতত উচ্চাৰিত আৰু লেখিত ধ্বনিৰ মাজত পাৰ্থক্য নাছিল। কিন্তু অসমীয়াত লেখিত ব্যঞ্জন ধ্বনি ৪১টা, কিন্তু ইয়াৰে উচ্চাৰিত হয় মাত্ৰ য় ৰ -কে ধৰি ২৩টা ব্যঞ্জনহে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃতত মূখ্য আৰু গৌণ ব্যঞ্জন বুলিলে কোনখিনি ব্যঞ্জনধ্বনিক বুজা যায়? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....
....
....

২.৫ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্ৰসাৰণ ঃ

মূল ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষাত এটা ধাতুৰপৰা হোৱা বিভিন্ন ৰূপত ধাতুৰ মূল স্বৰধ্বনিৰ এক নিৰ্দিষ্ট ক্ৰম অনুযায়ী পৰিবৰ্তন হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত একেমূল ধাতুৰ পৰা সৃষ্ট ৰূপবিলাকৰো অৰ্থৰ সালসলনি হৈছিল। সুৰাঘাত আৰু শ্বাসাঘাতৰ স্থান পৰিবৰ্তনৰ ফলতেই ধাতুৰ অন্তৰ্গত স্বৰধ্বনিৰ বিশেষ ক্ৰম অনুযায়ী এনে পৰিবৰ্তন হৈছিল। অপশ্ৰুতি (ablant) বুলি অভিহিত কৰা এনে পৰিবৰ্তন ইন্দো-ইউৰোপীয়ৰ অন্তৰ্গত সংস্কৃতকে ধৰি গ্ৰীক লেটিন আদি প্ৰধান ভাষাবোৰত দেখা গৈছিল। ধাতুৰ স্বৰ পৰিবৰ্তনৰ ক্ৰম (grade) আছিল তিনিটা ঃ strong বা normal, lengthened আৰু weka বা reduced সংস্কৃত বৈয়াকৰণ, সকলে ধাতু বা প্ৰতিপাদিকৰ স্বৰৰ এনে হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘ ক্ৰম লক্ষ্য কৰি এই তিনিটা ক্ৰমক গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্ৰসাৰণ বুলি কৈছিল। সংস্কৃতত গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্ৰসাৰণ শ্বাসাঘাতৰ স্থান পৰিবৰ্তনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

২.৫.১ সংস্কৃতত গুণ স্বৰ ঃ

সংস্কৃতত এনে স্বৰ পাঁচোটা- **অ এ ও অৰ্** আৰু **অল্**। সাধাৰণ স্বৰ 'অ' যদি 'অ' হিচাপে ৰৈ যায় আৰু ইঈ>এ, উঊ>ও, ঋ>অৰ্ আৰু ৯>অল্ হয়, তেন্তে সাধাৰণ স্বৰকেইটাৰ তেনে পৰিবৰ্তনকে স্বৰৰ গুণ হোৱা বুলি কোৱা হয়। সাধাৰণতে স্বৰৰ গুণ হোৱা মানে 'অ' স্বৰৰ বাহিৰে আনকেইটা সাধাৰণ স্বৰৰ আগত 'অ' এটা increment হিচাপে যোগ হোৱা বুজায়। মন কৰিবলগীয়া যে সন্ধিৰ বাহিৰে একেটা মূল শব্দৰপৰা নতুন নতুন শব্দ গঠন কৰোঁতে সাধাৰণ স্বৰৰ আগত 'অ' যোগ হোৱাটো স্পষ্টকৈ দেখুৱাব নোৱাৰি। তলত গুণ স্বৰৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

অ>আ; দহ্ + ক্ত = দগ্ধ
অ + ই>এ; দ্বিচ্+ নিচ্ + তি= দ্বেষয়তি
অ + উ>ও; ৰুহ্ + নিচ্ + তি= ৰোহয়তি
ঋ>অৰ্; কৃ+অনট্ = কৰণ
৯>অল্; তৰ+৯ কাৰঃ =তৰলকাৰ ঃ আদি।

বৃদ্ধি স্বৰ ঃ

গুণিত স্বৰকেইটাৰ আগত 'অ' increment হিচাপে যোগ দিলে বৃদ্ধি স্বৰ পোৱা যায়। বৃদ্ধি স্বৰো পাঁচোটা ঃ **আ ঐ ঔ আৰ্** আৰু **আল্**। এই বৃদ্ধি স্বৰ কেইটা পোৱা যায় এনেদৰে— অ+আ>আ; অ+এ>ঐ, অ+ও>ঔ, অ+অৰ্>আৰ্ আৰু অ+অল্>আল্। অল্ 'আল্' হোৱাৰ উদাহৰণ বিৰল। আনবোৰ বৃদ্ধি স্বৰৰ উদাহৰণ হ'ল—

অ+অ>আ; জ্বল্ + নিচ্ +তি = জ্বালয়তি

অ+এ>ঐ; শিৱ + ষঃ = শৈৱ

অ+ও> ঔ; স্তু + তি = স্তৌতি

অ+অৰ্ > আৰ; কৃ+ ন্যৎ = কাৰ্য

সম্প্ৰসাৰণ ঃ

সম্প্ৰসাৰণ মূল শব্দ বা ধাতু অক্ষৰত থকা অৰ্দ্ধব্যঞ্জন আৰু তৰল ধ্বনি ৰ, ল-ৰ গুণৰ অৱক্ষয় হয়। সাধাৰণতে মূল শব্দ বা ধাতুত বিভিন্ন প্ৰত্যয় বা বিভক্তি যোগ হ'লে ধাতু অক্ষৰত থকা য়>ই, ৱ>উ, ৰ>ঋ আৰু ল->ঌ হয়। ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ এনে প্ৰক্ৰিয়াকে সম্প্ৰসাৰণ হোৱা বুলি কোৱা হয়। ল->ঌ হোৱাৰ উদাহৰণ বিৰল। যেনে—

য়>ই; যজ্ + ক্তিন্>ইষ্টিঃ

ৱ>উ; ৱদ্ + ক্তিন > উক্তি

ৰ>ঋ; প্ৰচ্ছ্ + তি> পৃচ্ছতি

উল্লিখিত উদাহৰণবোৰত য় ৱ অৰ্দ্ধ ব্যঞ্জনে সৰল ই উ স্বৰৰ গুণ আৰু ৰ ব্যঞ্জন কম্পিত ঋ স্বৰৰ গুণ লাভ কৰিছে।

২.৫.২ পালি-প্ৰাকৃতত স্বৰৰ গুণ বৃদ্ধি ঃ

পালি-প্ৰাকৃতত স্বৰৰ গুণ, বৃদ্ধি প্ৰায় নাই বুলি ক'ব পাৰি; কিন্তু সম্প্ৰসাৰণ যথেষ্ট দেখা যায়। পালি-প্ৰাকৃতত নিজাকৈ স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি নাই যদিও সংস্কৃতৰ গুণ বৃদ্ধিৰ ৰূপ কিছুমান ইয়াত ব্যৱহাৰ হোৱা যায়। বিশেষকৈ সংস্কৃতৰ বৰ্তমান কালৰ ধাতু ৰূপৰ গুণিত ৰূপটো নিজন্ত ধাতুৰৰূপৰ বৃদ্ধি ৰূপটো পালি-প্ৰাকৃতত কিছু পৰিমানে ৰক্ষিত হৈছে। যেনে—

ধ্বনি ক্ৰম ঃ হস্ + তি> হসতি> পা. হসতি প্ৰা. হসই

চল্ +তি>চলতি> পা. চলিত প্ৰা. চলই

বৰ্দ্ধিত ক্ৰম ঃ হস্+নিচ্ + তি >হাসয়তি> পা. চালেতি, প্ৰা. চালেই

কৃ + নিচ্ + তি> কাৰয়তি> প্ৰা. কাৰেতি

প্ৰা. কাৰেই

মন কৰিব লগীয়া যে সংস্কৃতৰ পাঁচোটা ধ্বনিত স্বৰৰ কেৱল 'অ' টো আৰু পাঁচোটা বৃদ্ধি স্বৰৰ কেৱল 'আ' টো পালি-প্ৰাকৃতত ৰক্ষিত হৈছে।

সম্প্ৰসাৰণ ঃ

পালি-প্ৰাকৃতত স্বৰৰ সম্প্ৰসাৰণ বিশেষভাৱে দেখা যায়। সংস্কৃতৰ দৰে ইয়াতো য়>ই আৰু ৱ>উ হয়। তদুপৰি সংস্কৃতৰ দ্ব্যক্ষৰ স্বৰধ্বনি অয় আৰু অৱ পালি-প্ৰাকৃতত ক্ষয়িত হৈ ক্ৰমে এ আৰু ও হয়। পালি-প্ৰাকৃতত ঋ ঌ লোপ পোৱাৰ কাৰণে ৰ ল -ৰ ঠাইত কম্পিত ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়। যেনে—

য় >ই ঈ;	ব্যঞ্জন> প্রা. বিঅন, বীঅণ
	ব্যতিক্রম> পা. বীতিক্কম
ৱ>উ;	শ্বন>পা. সূল. প্রা. সূণ
	দ্বিবিধ> পা. দুবিধ
অয>এ;	জয়তি>পা. জেতি, প্রা. জেই
অৱ> ও;	ভৱতি> পা. ভোতি, হোতি
	প্রা. হোই, হোদি (শৌ.)
	অৱকাশ> প্রা. ওআস্

২.৫.৩ অসমীয়াত স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি ঃ

স্বৰধ্বনিৰ এনে নির্দিষ্টক্রমত পৰিবর্তন অসমীয়া ভাষাত দেখা নাযায়। কিন্তু স্বৰসঙ্গতি অভিশ্ৰুতি, স্বৰ সংকোচন, স্বৰাগম, স্বৰসমীভৱন, বর্ণবিপর্যয় ইত্যাদি কাৰণত- অসমীয়াত সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনিবোৰৰ বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিবৰ্তন হয়। এনে পৰিবৰ্তনক সংস্কৃতৰ গুণ-বৃদ্ধি, সম্প্ৰসাৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰি, উদাহৰণস্বৰূপে, সংস্কৃত 'বিশ্ব' শব্দ প্ৰাকৃতৰ 'বেল্ল'ৰ মাজেৰে অসমীয়া 'বেল' হয়। সেইদৰে দৰ্পন>দাপোন, ঘাৰ্ম্ম>ঘাম হয়। এনেদৰে সংস্কৃত শব্দৰ আদ্যক্ষৰত থকা ই>এ, অ>আ প্ৰক্ৰিয়াক অসমীয়াত স্বৰ গুণ বা বৃদ্ধি বোলা নহয়। অৱশ্যে এনেবোৰ শব্দত ই আৰু অ স্বৰে ক্ৰমে গুণিত আৰু বৃদ্ধি ৰূপ লাভ কৰিছে বুলিব পাৰি, আদ্য অৱস্থানৰ দৰে সংস্কৃতৰ মধ্য আৰু অন্তৰ অৱস্থানত থকা স্বৰবোৰে অসমীয়াত বিভিন্ন ধৰণে পৰিবৰ্তন হয়। কেতিয়াবা সংস্কৃতৰ 'অৱ' দ্ব্যক্ষৰ স্বৰধ্বনি প্ৰাকৃতৰ দৰে অসমীয়া এ বা ও হয়। যেনে- নৱমল্লিকা>নেৰালি, লৱন>লোন। এনে পৰিবৰ্তনকো সংস্কৃতৰ দৰে সম্প্ৰসাৰণ নুবুলি স্বৰ সংকোচনহে বোলা হয়। মুঠতে বিভিন্ন ধ্বনিগত প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰণে অসমীয়াত সংস্কৃতৰ সাধাৰণ স্বৰধ্বনিবোৰৰ বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিবৰ্তন হয়, কিন্তু সংস্কৃতত হোৱাৰ দৰে গুণবৃদ্ধি সম্প্ৰসাৰণ নহয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

গুণ-বৃদ্ধি সম্প্ৰসাৰণ বুলিলে কি বুজা? (৬০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

২.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তিনিওটা স্তৰত অৰ্থাৎ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা বা সংস্কৃত, মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা বা পালি-প্ৰাকৃত আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা অসমীয়াত সংস্কৃত স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰৰ উচ্চাৰণ আৰু প্ৰয়োগৰ দিশৰপৰা কেনে ধৰণৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল, সেই স্বৰ ব্যঞ্জনৰ মূল উৎস কি সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। লগতে সেই তিনিওটা স্তৰৰ ভাষাত স্বৰধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াবোৰ বিশেষকৈ সংস্কৃতৰ গুণ-বৃদ্ধি সম্প্ৰসাৰণ আৰু পালি-প্ৰাকৃত অসমীয়াত স্বৰ সংকোচন, স্বৰৰ দীৰ্ঘীভৱন, অপিনিহিতি, স্বৰভক্তি আদি ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলত হোৱা সংস্কৃতৰ স্বৰবোৰৰ বিভিন্ন পৰিবৰ্তনৰ বিষয়েও ইয়াত আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। এই বিভাগটোৰ অধ্যয়নে আপোনাক সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত

আৰু অসমীয়াৰ বাগধ্বনি অৰ্থাৎ উচ্চাৰণৰ স্থান আৰু ধৰণ অনুযায়ী সৃষ্টি হোৱা স্বৰধ্বনি আৰু ব্যঞ্জনধ্বনিবোৰৰ উচ্চাৰণ, প্ৰয়োগ, শ্ৰেণীবিভাগ আৰু সিবোৰৰ ঘাইকৈ স্বৰধ্বনিবোৰৰ বিভিন্ন ক্ৰমত হোৱা পৰিবৰ্তনৰ বিষয়ে জনাত বিশেষভাৱে সহায় কৰিব।

২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১. সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনিবোৰৰ শ্ৰেণী বিভাজনৰ মূল ভিত্তি কি কি? পালি-প্ৰাকৃতৰ স্বৰধ্বনিৰ লগত সংস্কৃত স্বৰধ্বনিৰ তুলনামূলক আলোচনা দাঙি ধৰক।

২. সংস্কৃতৰ স্বৰ ধ্বনিবোৰে অসমীয়াত কেনেধৰণৰ পৰিবৰ্তন লাভ কৰিলে বহলাই আলোচনা কৰক।

৩. সংস্কৃতত ব্যঞ্জন ধ্বনি কেইটা আৰু কি কি? কিহৰ ভিত্তিত এই ব্যঞ্জনবোৰক শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি? অসমীয়াত এই ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰৰ কেনে ধৰণৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল, সেই বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰক।

৪. সংস্কৃতৰ তালব্য আৰু মূৰ্দ্ধণ্য ধ্বনিখিনিৰ উৎস দেখুৱাই এটি আলোচনা দাঙি ধৰক।

৫. গুণ-বৃদ্ধি আৰু সম্প্ৰসাৰণ বুলিলে আমি কি বুজো? সংস্কৃত আৰু পালি-প্ৰাকৃতত-গুণ-বৃদ্ধি-আৰু সম্প্ৰসাৰণৰ কাৰণে স্বৰধ্বনিৰ কেনেধৰণৰ পৰিবৰ্তন হয়। আলোচনা কৰক।

২.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ ঃ *সমগ্ৰ ব্যাকৰণ কৌমুদী*

উপেন্দ্ৰ নাথ গোস্বামী ঃ *অসমীয়া ভাষাৰ ব্যাকৰণ*

গোলোকচন্দ্ৰ গোস্বামী ঃ *অসমীয়া ব্যাকৰণ প্ৰবেশ*

দেৱীদাস ভট্টাচাৰ্য ঃ *মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আৰু সাহিত্য*

নগেন ঠাকুৰ ঃ *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য*

পৰেশচন্দ্ৰ মজুমদাৰ ঃ *সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ*

বিধু শেখৰ শাস্ত্ৰী ঃ *পালি-প্ৰকাশ*

A.C. Woolner : *Introduction to Prakrit*

T. Burrow : *The Sanskrit Language*

W.D. Whitney : *Sanskrit Grammar*

R. Pischel : *A Grammar of the Prakrit Language*

* * * * *

তৃতীয় বিভাগ
সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি বিচাৰ

বিভাগৰ গঠন

৩.১ ভূমিকা (Introduction)
৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৩.৩ সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি আৰু ইয়াৰ শ্ৰেণীবিভাগ
৩.৪ সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া বহিৰ্সন্ধি
৩.৪.১ সংস্কৃত বহিৰ্সন্ধি
৩.৪.২ পালি-প্ৰাকৃতৰ বহিৰ্সন্ধি
৩.৪.৩ অসমীয়া ভাষাৰ বহিৰ্সন্ধি
৩.৫ সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া অন্তৰ্সন্ধি
৩.৫.১ সংস্কৃত অন্তৰ্সন্ধি
৩.৫.২ পালি-প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্সন্ধি
৩.৫.৩ অসমীয়া অন্তৰ্সন্ধি
৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৩.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

এই খণ্ডৰ দ্বিতীয় বিভাগটোত সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এই বিভাগটিত তিনিওটা ভাষাৰে সন্ধিৰ বিচাৰ কৰা হ'ব।

সন্ধি শব্দৰ সাধাৰণ অৰ্থ হৈছে মিলন বা সংযোগ। ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত সন্ধিয়ে ঘাইকৈ দুটা ভিন্ন অৰ্থ বিশিষ্ট শব্দৰ মিলনক বুজায়। এনে মিলনত বাগধ্বনিৰ ভূমিকা মনকৰিবলগীয়া। এই বিভাগত দুটা শব্দৰ মিলনত প্ৰথম শব্দৰ শেষত আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিত থকা স্বৰ-ব্যঞ্জনৰ কেনে ধৰণৰ পৰিবৰ্তন হয়, সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

সংস্কৃত-পালি- প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি বিষয়ক এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ পাছত আপুনি —

- সংস্কৃতত যে সন্ধি এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া এই বিষয়ে বুজিবলৈ সমৰ্থ হ'ব;
- সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি আৰু ইয়াৰ শ্ৰেণী বিভাজন সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;
- বহিৰ্সন্ধি আৰু অন্তৰ্সন্ধিৰ অন্তৰ্গত স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনসন্ধিৰ জটিলতা পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত হ্ৰাস পাই সন্ধিয়ে কেনে ৰূপ ল'লে, তাৰ এটা স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব।

৩.৩ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধি আৰু ইয়াৰ শ্ৰেণীবিভাগ

সংস্কৃতত সন্ধি অপৰিহাৰ্য, সন্নিহিত দুটা বৰ্ণৰ মাজত যতেই সম্ভৱ ত'তেই সন্ধিৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। বিশেষকৈ নতুন পদগঠনত, উপসৰ্গ আৰু ধাতুৰ সংযোগত আৰু সমাসত সন্ধি অপৰিহাৰ্য। সন্ধিৰ ফলত ভাষা সংক্ষিপ্ত আৰু শুৱলা হয়।

সংস্কৃতত সন্ধি এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া। সন্ধিৰ কাৰণে ইয়াত একেলগে আঠ নটা শব্দ লগ লাগি এটা শব্দৰ দৰে ব্যৱহৃত হয়। সংস্কৃতত ঐ আৰু ঔ-ৰ বাহিৰে আন দ্বিস্বৰৰ প্ৰয়োগ নাই। দুটা স্বৰ ওচৰা-ওচৰিকৈ ব্যৱহৃত হ'ব লগা হ'লেই তাক সন্ধিৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ মাজত ৰ, য়, ৱ আদি সন্ধ্যক্ষৰ ব্যৱহাৰ কৰি পৃথক কৰা হয়।

পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত সন্ধিৰ জটিলতা হ্ৰাস পালে। সংস্কৃতত গদ্য-পদ্য সকলোতে সন্ধিয়ে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। পালি-প্ৰাকৃতত পদ্যতহে সন্ধিৰ বিশেষভাৱে হোৱা দেখা যায়। পালি-প্ৰাকৃতত পদ-মধ্যৱৰ্তী ব্যঞ্জন লোপ হোৱাৰ কাৰণে স্বৰ সংযুক্তিৰ বিশেষ ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰিলে। ফলত সংস্কৃত সন্ধি পালি-প্ৰাকৃতত তেনেই সৰল হৈ পৰিল। পালি-প্ৰাকৃতত পদান্ত ব্যঞ্জন লোপ পোৱাৰ কাৰণে সংস্কৃত ব্যঞ্জন সন্ধিও এই স্তৰৰ ভাষাত নোহোৱা হৈ পৰিল। সংস্কৃতত থকা শব্দ আৰু শব্দৰ মাজৰ সন্ধিও পালি-প্ৰাকৃতত খুব কম শব্দতহে বৰ্তি থাকিল। কিন্তু শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপত শব্দৰ লগত প্ৰত্যয়-বিভক্তিৰ সন্ধি ৰক্ষিত হ'ল।

নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা অসমীয়াত সংস্কৃত সন্ধিৰ জটিলতা আৰু হ্ৰাস পালে। অসমীয়া ভাষাৰ নিজস্ব ৰূপটোত শব্দ আৰু শব্দৰ মাজৰ সন্ধি লোপ পালে। কিন্তু নতুন শব্দ গঠন, ধাতুৰূপ আৰু শব্দৰূপ আদিত শব্দ আৰু প্ৰত্যয়-বিভক্তিৰ মাজৰ সন্ধি ৰক্ষিত হ'ল।

সন্ধিৰ শ্ৰেণীবিভাগ ঃ

সংস্কৃত বৈয়াকৰণসকলে মিলন হোৱা বৰ্ণ দুটাৰ ধ্বনিগুণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত সন্ধিক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে — স্বৰসন্ধি, ব্যঞ্জনসন্ধি আৰু বিসৰ্গ সন্ধি। স্বৰসন্ধিত স্বৰ আৰু স্বৰৰ মাজত, ব্যঞ্জনসন্ধিত ব্যঞ্জন আৰু ব্যঞ্জনৰ মাজত বা ব্যঞ্জন আৰু স্বৰৰ মাজত আৰু বিসৰ্গ সন্ধিত বিসৰ্গ আৰু স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ মাজত সন্ধি হয়। বিসৰ্গও ব্যঞ্জন, সেই হিচাপে বিসৰ্গ সন্ধিক ব্যঞ্জন সন্ধিৰ ভিতৰতে ধৰা হয়। এই তিনিওবিধ সন্ধিৰ বৰ্ণৰ মিলনৰ প্ৰকৃতি অনুসৰি (Nature of Combination) পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে সন্ধিক বহলভাৱে দুটা ভাগত ভগাইছেঃ বহিৰ্সন্ধি (External Sandhi) আৰু অন্তসন্ধি (Internal Sandhi) বহিৰ্সন্ধি হ'ল দুটা শব্দৰ মাজত হোৱা সন্ধি আৰু অন্তৰ্সন্ধি হ'ল শব্দৰ লগত প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ সন্ধি। বহিৰ্সন্ধিত মিলন, হোৱা শব্দ দুটা সহজে চিনি উলিয়াব পাৰি। কিন্তু অন্তৰ্সন্ধিত শব্দ বা ধাতুৰ লগত প্ৰত্যয় বা বিভক্তিটো এনেদৰে মিলি যায় যে সেই ভাষাটোৰ সন্ধিৰ নিয়ম নাজানিলে তাক সহজে চিনি উলিয়াব নোৱাৰি। সংস্কৃত স্বৰ, ব্যঞ্জন আৰু বিসৰ্গ সন্ধি এই বহিৰ্সন্ধি আৰু অন্তৰ্সন্ধিৰ অন্তৰ্গত।

সংস্কৃতৰ আৰ্হিত পালি-প্ৰাকৃতৰ সন্ধিকো বহলভাৱে **বহিৰ্সন্ধি** আৰু **অন্তৰ্সন্ধি** — এই দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। সন্ধি হোৱা ধ্বনি দুটাৰ গুণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পালি বহিৰ্সন্ধিক **স্বৰ বহিৰ্সন্ধি, মিশ্ৰ** বা **বমিস্সক বহিৰ্সন্ধি** আৰু **অনুস্বৰ** বা **নিগ্গহীত** বহিৰ্সন্ধিত ভগাব পাৰি। সেইদৰে প্ৰাকৃতৰ বহিৰ্সন্ধিক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি — **স্বৰ বহিৰ্সন্ধি** আৰু **মিশ্ৰ বহিৰ্সন্ধি**। আনহাতে পালি-প্ৰাকৃতৰ অন্তঃ সন্ধিক তিনিটা ভাগত ভাগ কাৰ হৈছে —

(ক) **স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি**
(খ) **মিশ্ৰ অন্তৰ্সন্ধি**
(গ) **অক্ষৰ অন্তৰ্সন্ধি**

সামগ্ৰিকভাবে অসমীয়া ভাষাৰ সন্ধিকো বহিৰ্সন্ধি আৰু অন্তৰ্সন্ধি- এই দুটা ভাগত ভগাব পৰা যায়। কিন্তু অসমীয়া ভাষাৰ নিজস্ব ৰূপটোত বহিৰ্সন্ধি অৰ্থাৎ শব্দ আৰু শব্দৰ মাজত সন্ধি হোৱা দেখা নাযায়। কিন্তু অসমীয়া ভাষাৰ সংস্কৃতীয়া ৰূপটোত অৰ্থাৎ তৎসম শব্দবোৰত সংস্কৃততে সন্ধি-সিদ্ধ বহিৰ্সন্ধিৰ ভালেমান উদাহৰণ দেখা যায়। তাৰ আৰ্হিতে অসমীয়াত ভোটাধিকাৰ, ফিল্মোৎসৱ, তাৰোপৰি আদি বহিৰ্সন্ধি সিদ্ধ শব্দৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ইয়াৰ বিপৰীতে অসমীয়াত অন্তৰ্সন্ধিৰ প্ৰয়োগ অপৰিহাৰ্য। ঘাইকৈ নতুন শব্দ গঠনত, শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপত অন্তৰ্সন্ধিৰ ব্যৱহাৰ মন কৰিবলগীয়া।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া সন্ধিৰ শ্ৰেণীবিভাজন দেখুৱাওক। (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

....
....
....
....

৩.৪ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া বহিৰ্সন্ধি

৩.৪.১ সংস্কৃত বহিৰ্সন্ধি

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে সংস্কৃত বহিৰ্সন্ধিৰ তিনিটা ভাগ — স্বৰ, ব্যঞ্জন আৰু বিসৰ্গ বহিৰ্সন্ধি। এনে সন্ধিত প্ৰথম শব্দৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয় শব্দৰৰ আদি স্বৰৰ মাজত মিলন বা সন্ধি হয়। যেনে -

দেৱ + অসুৰ = দেৱাসুৰ
মুনি + ইন্দ্ৰ = মুনিন্দ্ৰ
নৰ + ইন্দ্ৰ = নৰেন্দ্ৰ আদি।

সংস্কৃতত স্বৰ বহিৰ্সন্ধিৰ ভালেমান নিয়ম আছে। ওপৰত মাত্ৰ তিনিটা নিয়মেৰে অৰ্থাৎ অ + অ = আ, ই + ই = ঈ আৰু অ + ই = এ হৈ ভিন্ন অৰ্থ বিশিষ্ট তিনিটা নতুন দেৱাসুৰ, মুনিন্দ্ৰ আৰু নৰেন্দ্ৰ গঠন হোৱাটোহে দেখুওৱা হৈছে (অধিক নিয়মৰ বাবে *সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্ৰভা*, সন্ধি- অধ্যায় চাওক)।

ব্যঞ্জন বহিৰ্সন্ধিত সাধাৰণতে প্ৰথম শব্দৰ শেষ ব্যঞ্জন আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদি ব্যঞ্জনৰ মাজত মিলন হয়। কেতিয়াবা ব্যঞ্জন আৰু স্বৰ মিলিও ব্যঞ্জন সন্ধি হয়।

মৃৎ+ময়=মৃণ্ময়
দিক্+বিজয়=দিগ্বিজয়
মহান্+আদিত্য=মহানাদিত্য

সংস্কৃত ব্যঞ্জন বহির্সন্ধিৰো ভালেমান নিয়ম আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, প্ৰথম শব্দৰ শেষত বৰ্গৰ প্ৰথম ধ্বনি আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিত বৰ্গৰ পঞ্চম ধ্বনি থাকিলে প্ৰথম শব্দৰ শেষত থকা বৰ্গৰ প্ৰথম ধ্বনি সেই বৰ্গৰ পঞ্চম ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ হৈ দ্বিতীয় শব্দৰ আদি ধ্বনিৰ লগত লগ লাগে। ওপৰৰ 'মৃণ্ময়' শব্দটো এই প্ৰক্ৰিয়াৰে সাধিত শব্দ। সেইদৰে প্ৰথম শব্দৰ শেষত প্ৰথম ধ্বনি আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিত বৰ্গৰ তৃতীয় ধ্বনি থাকিলে প্ৰথম শব্দৰ শেষত থকা বৰ্গৰ প্ৰথম ধ্বনিটো সেই বৰ্গৰে তৃতীয় ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ হৈ দ্বিতীয় শব্দৰ আদিৰ ধ্বনিৰ লগত লগ লাগে। যেনে- দিগ্বিজয়। এইদৰে সংস্কৃত ব্যঞ্জন বহির্সন্ধিৰো ভালেমান নিয়ম আছে।

বিসৰ্গ বহির্সন্ধিত প্ৰথম শব্দৰ শেষত থকা বিসৰ্গ আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিত থকা স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ মাজত মিলন হয়। যেনে—

বহিঃ + সন্ধি = বহির্সন্ধি,
নমঃ + কাৰ = নমস্কাৰ
পূৰ্ণ + চন্দ্ৰ = পূৰ্ণশ্চন্দ্ৰ আদি।

সংস্কৃতত বিসৰ্গ সন্ধিৰো ভালেমান নিয়ম আছে। মন কৰিবলগীয়া যে বিসৰ্গ বিশেষ বিশেষ স্বৰ আধাৰিত যদিও ইয়াৰ সন্ধি প্ৰক্ৰিয়া ব্যঞ্জন সন্ধিৰ লগত একে। সেয়েহে সংস্কৃতত বিসৰ্গ সন্ধিক ব্যঞ্জন সন্ধিৰ ভিতৰত ধৰি আলোচনা কৰা হয়।

৩.৪.২ পালি-প্ৰাকৃতৰ বহির্সন্ধি

সংস্কৃতৰ দৰে পালি-প্ৰাকৃতত বহির্সন্ধি অৰ্থাৎ শব্দ আৰু শব্দৰ মাজত হোৱা সন্ধি আছে যদিও এনে সন্ধিৰ পৰিমাণ তেনেই কম। সাধাৰণতে গদ্যতকৈ পদ্য বা কবিতাতহে বহির্সন্ধিৰ ব্যৱহাৰ অধিক। মন কৰিবলগীয়া যে সংস্কৃতৰ দৰে পালি-প্ৰাকৃতৰ সকলো বহির্সন্ধি একোটা নিৰ্দ্দিষ্ট নিয়মেৰে সাধিত নহয়। সংস্কৃতৰ শব্দ-সন্ধিতকৈ তুলনামূলক ভাবে তেনেই সৰল পালি-প্ৰাকৃতৰ শব্দ সন্ধি সাধাৰণতে স্বাভাৱিক। এনে সন্ধিৰ কিছুমান নিয়মানুশাসিত (যেনে- পক্ক +ওদন=পক্কোদন) আৰু কিছুমান নিয়মবিহীন (যেনে— এব + ইতি = এবাতি)। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে পালি-প্ৰাকৃতত ব্যঞ্জন সন্ধি নাই। সংস্কৃতত ব্যঞ্জন সন্ধিৰ জটিলতাই সৰ্বাধিক। কিন্তু পালি-প্ৰাকৃতত পদান্ত ব্যঞ্জন লোপ হোৱাৰ কাৰণে ব্যঞ্জন সন্ধিৰ জটিলতা নাইকিয়া হৈ পৰিল। সমীভৱনৰ ব্যাপকতা পালি-প্ৰাকৃতৰ এক মনকৰিবলগীয়া বিশেষত্ব। পালিতকৈও প্ৰাকৃতত সমীভৱনৰ প্ৰাধান্য বেছি। পদ মধ্যস্থিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ সৰল হৈ পৰাত সন্ধিৰে দুটা শব্দক লগ লগোৱাটো সম্ভৱ নোহোৱা হ'ল। তদুপৰি পদমধ্যস্থিত একক একক অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ লোপা পোৱাত যি উদ্‌বৃত্ত স্বৰৰ সৃষ্টি হ'ল, তাৰ লগত পূৰ্বৰ স্বৰৰো সন্ধি নোহোৱা হ'ল। সেয়েহে পালিতকৈও প্ৰাকৃতত সন্ধি তেনেই সৰল হৈ পৰিল। তলত পালি আৰু প্ৰাকৃতৰ সন্ধি পৃথককৈ দেখুওৱা হ'ল।

পালি বহির্সন্ধি ঃ

পালিভাষাৰ বহির্সন্ধিক **তিনিটা ভাগত** ভগাব পাৰি— **স্বৰ বহির্সন্ধি, মিশ্ৰ** বা **বমিস্‌সক বহির্সন্ধি** আৰু **অনুস্বাৰ** বা **নিগ্‌গহীত বহির্সন্ধি**। প্ৰাকৃততকৈ পালি সন্ধি সংস্কৃতৰ বেছি ওচৰ চপা। সেয়েহে পালি বহির্সন্ধিত সংস্কৃত বহির্সন্ধিৰ ৰীতি কিছু পৰিমাণে ৰক্ষিত হৈছে। কিন্তু অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতো পালিভাষাৰ নিজস্ব নিয়মেৰে এনে সন্ধি গঠিত হৈছে। তলত ইবোৰৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

স্বৰ বহিৰ্সন্ধি ঃ প্ৰথম শব্দৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদি স্বৰৰ মাজত পালিত এনেদৰে সন্ধি হয় —

নগৰ+উপমং=নগৰোপমং, নগৰূপমং
পুৰিম+উত্তমং=পুৰিসুত্তমং
পঞ্চঞ্চা+আয়ুধ=পঞ্চঞ্চায়ুধ
সীঘ+অস্সো=সীঘ'সসো
অৰলা+অস্সং=অৰলস্সং আদি।

পালি স্বৰ বহিৰ্সন্ধিত সংস্কৃত স্বৰ বহিৰ্সন্ধিৰ বিশেষ প্ৰভাৱ দেখা যায়।

মিশ্ৰ বা বমিস্সক সন্ধি ঃ পালি মিশ্ৰ সন্ধি স্ব প্ৰকৃতিৰে সাধিত হৈছে। ইয়াত প্ৰথম শব্দৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদি ব্যঞ্জনৰ লগত মিলন হয়। যেনে —

মুনি + চৰে = মুনী চৰে
যথা + ভাবি = যথভাবি
এসো + ধম্ম = এসধম্ম আদি।

অনুস্বাৰ বা নিগ্গহীত সন্ধি ঃ এনে সন্ধিত প্ৰথম শব্দৰ শেষ অনুস্বাৰ আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদি স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ মাজত সন্ধি হয়। অনুস্বাৰ সন্ধিক মিশ্ৰ সন্ধিৰ ভিতৰত ধৰিও আলোচনা কৰিব পাৰি। যেনে—

থলং + চ = থলঞ্চ
পুং + লিঙ্গ = পুল্লিংগ
সং + লাপো = সল্লাপো
তৱ + এথ = তমথং আদি।

এইদৰে দেখা যায় যে পালিত সংস্কৃত নিয়মানুগ আৰু সংস্কৃত নিয়ম বহিৰ্ভূত দুয়োবিধ সন্ধি দেখা যায়।

প্ৰাকৃত বৰ্হিসন্ধি ঃ প্ৰাকৃত ভাষাৰ সন্ধিকো সংস্কৃত নিয়মানুসন্ধি আৰু সংস্কৃত নিয়ম বহিৰ্ভূত- দুয়োধৰণৰ সন্ধি দেখা যায়। দৰাচলতে সংস্কৃত নিয়ম বহিৰ্ভূত সন্ধিয়েই প্ৰাকৃতৰ নিজা সন্ধি। সি যি কি নহওক, প্ৰাকৃতৰ বহিসন্ধিক দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে— **স্বৰ বহিৰ্সন্ধি আৰু মিশ্ৰ বহিৰ্সন্ধি।**

স্বৰ বহিৰ্সন্ধি ঃ সংস্কৃতৰ আৰ্হিত সাধিত হোৱা প্ৰাকৃত বহিৰ্সন্ধিতো প্ৰথম শব্দৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদিৰ স্বৰৰ মাজত মিলন হয়। *গাহাসত্ত সঈ, কৰ্পূৰ মঞ্জৰী* আদি প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ পৰা ইয়াৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

নৰ + ইন্দ্ৰ = নৰিন্দ
মহা + উৎসৱ = মহূসব
দীন + আণণি = দীণাণণি
পন্হ + উত্তৰং = পণ্হোত্তৰং আদি।

মিশ্ৰ বহিৰ্সন্ধি ঃ অনুস্বাৰ সন্ধিকো মিশ্ৰ বহিৰ্সন্ধিৰ ভিতৰত ধৰিব পাৰি। পালিৰ তুলনাত প্ৰাকৃতত অনুস্বাৰ বহিৰ্সন্ধিৰ উদাহৰণ তেনেই কম। মিশ্ৰ বহিৰ্সন্ধিত প্ৰথম শব্দৰ শেষ স্বৰ বা অনুস্বাৰৰ লগত দ্বিতীয় শব্দৰ আদি ব্যঞ্জনৰ মাজত সন্ধি হয়। যেনে-

দিস + চক্কং = দিসাঅক্কং

নি + কলঙ্কা = নিক্কলঙা

একং + একং = একমেকং   আদি।

৩.৪.৩ অসমীয়া ভাষাৰ বৰ্হিৰ্সন্ধি

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা অসমীয়াতো সংস্কৃত সন্ধিৰ জটিলতা ভালেখিনি হ্ৰাস পালে। সন্ধিৰ নিয়মৰ পিনৰপৰাও অসমীয়া সন্ধি সংস্কৃত সন্ধিতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক হৈ পৰিল। বিশেষকৈ বৰ্হিসন্ধি অৰ্থাৎ শব্দ আৰু শব্দৰ মাজৰ সন্ধি অসমীয়া ভাষাৰ নিজস্ব ৰূপটোও নাইকিয়া হৈ পৰিল। কিন্তু আন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ দৰে অসমীয়াতো অজস্ৰ সংস্কৃত তৎসম শব্দ আছে। সংস্কৃততে বহিৰ্সন্ধি সিদ্ধ হৈ সেই শব্দবোৰ অসমীয়াত ব্যৱহৃত হৈছে। যেনে- হিমালয়, মহেন্দ্ৰ, দেৱাশীষ, মৃণ্ময়, জগন্নাথ আদি শব্দ। এই শব্দবোৰ সংস্কৃতৰ সন্ধি নিয়ম অনুযায়ীয়ে সাধিত হৈছে। ইবোৰৰ সন্ধি হোৱা প্ৰক্ৰিয়া অসমীয়াত ব্যাখ্যা নকৰিলেও চলে। তথাপি অসমীয়া ব্যাকৰণত সংস্কৃত সন্ধিৰ নিয়মেৰে এই শব্দবোৰ সাধিত হোৱা দেখুওৱা হৈছে। যেনে- 'অ' ৰ পিছত 'আ' থাকিলে দুয়ো মিলি 'আ' হয়। ওপৰৰ হিমালয় (হিম-আলয়) শব্দটো এই নিয়মেৰে সাধিত হৈছে। ইয়াৰ আৰ্হিতে অসমীয়াত এনে কিছুমান শব্দ গঢ় হৈ উঠিছে, যিবোৰত শব্দ আৰু শব্দৰ মাজত সন্ধি সাধিত হৈছে। এই শব্দবোৰ কেতিয়াবা সংস্কৃত তৎসম আৰু তৎসম হ'ব পাৰে, কেতিয়াবা বিদেশী আৰু সংস্কৃত তৎসম শব্দ হ'ব পাৰে আৰু কেতিয়াবা দুয়োটা ঘৰুৱা অসমীয়া শব্দ হ'ব পাৰে। যেনে—

মন+অন্তৰ=মনান্তৰ

যশ+আকাঙ্খা=যশাকাঙ্খা

জ্যোতি+ইন্দ্ৰ=জ্যোতিন্দ্ৰ

দিল্লী + ঈশ্বৰ = দিল্লীশ্বৰ

ভাৰত + ঈশ্বৰ = ভাৰতেশ্বৰ

ভোটা + অধিকাৰ = ভোটাধিকাৰ

ফিল্ম + উৎসৱ = ফিল্মোৎসৱ

তাৰ + ওপৰি = তাৰোপৰি   আদি।

তৎসম আৰু তৎসম শব্দৰ মাজত সাধিত হোৱা মনান্তৰ, জ্যোতিন্দ্ৰ আদি শব্দ অসমীয়া মতে সাধিত শব্দ। সংস্কৃতত সেইবোৰৰ ৰূপ হ'ব ক্ৰমে মনোহন্তৰ, জ্যোতিৰিন্দ্ৰ আদি।

অসমীয়া ভাষাৰ মৌখিক ৰূপটোত কেতিয়াবা শব্দ আৰু শব্দৰ মাজত সন্ধি হোৱা শুনিবলৈ পোৱা যায়। যেনে- ডাক + ঘৰ = ডাগঘৰ, পাক + ঘৰ = পাগঘৰ। এই শব্দ দুটাত প্ৰথম শব্দৰ অন্ত্য 'ক্' আৰু দ্বিতীয় শব্দৰ আদ্য 'ঘ্' মিলি 'গ' উচ্চাৰণ হৈছে। কিন্তু এয়া কথিত ৰূপতহে শুনা যায়, লিখোঁতে সদায় ডাকঘৰ, পাকঘৰেই লিখা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে কামৰূপী উপভাষাত মধ্য ধ্বনি লোপৰ ফলত দুটা শব্দৰ মাজত প্ৰায়ে বহিৰ্সন্ধি হয়। যেনে — তোৰ দৰে = তোদ্দৰে, তাক ধৰি = তাদ্‌ধৰি আদি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃত আৰু পালি-প্ৰাকৃতৰ বহিৰ্সন্ধিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

....

....

....

....

৩.৫ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া অন্তৰ্সন্ধি

৩.৫.১ সংস্কৃত অন্তৰ্সন্ধি

বহিৰ্সন্ধিৰ দৰে সংস্কৃত অন্তৰ্সন্ধিকো স্বৰ, ব্যঞ্জন আৰু বিসৰ্গ অন্তৰ্সন্ধি- এই তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হয় যদিও বিসৰ্গ অন্তৰ্সন্ধিৰ ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়। সেয়েহে স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন অন্তৰ্সন্ধিৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰা হ'ব।

স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি ঃ এনে সন্ধিত প্ৰথম শব্দ বা ধাতুৰ শেষ স্বৰ আৰু প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ আদি স্বৰৰ মাজত মিলন হয়। যেনে—

পো + অন = পৱন

নৌ + ইক = নাৱিক আদি।

উল্লিখিত উদাহৰণ দুটাত 'পো' শব্দৰ 'ও' ৰ লগত 'অন' প্ৰত্যয়ৰ 'অ' ধ্বনিৰ মিলন হৈ 'পৱন' শব্দ সিদ্ধ হৈছে। সেইদৰে 'নৌ' শব্দৰ 'ঔ' ৰ লগত 'ইক' প্ৰত্যয় 'ই' মিলি 'নাৱিক' সিদ্ধ হৈছে। শব্দ দুটাত ব্যৱহাৰ হোৱা 'ৱ'ক সন্ধ্যক্ষৰ বোলা হয়।

ব্যঞ্জন অন্তৰ্সন্ধি ঃ এনে সন্ধিত প্ৰথম শব্দ বা ধাতুৰ শেষ ব্যঞ্জনৰ লগত দ্বিতীয় প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ আদি ব্যঞ্জনৰ মাজত মিলন হয়। যেনে—

অদ + ন = অন্ন

যুজ + ক্ত = যুক্ত

দিশ + সু = দিক্ষু আদি।

এই' শব্দকেইটা ক্ৰমে দ্+ন=ন্ন, জ্+ক=ক্ত আৰু শ্+স্=ক্ষ হৈ অন্তৰ্সন্ধি সাধিত হৈছে।

সংস্কৃতৰ ব্যঞ্জন বহিৰ্সন্ধি আৰু ব্যঞ্জন অন্তৰ্সন্ধিক একপ্ৰকাৰ সমীভৱন বুলিব পাৰি। কিয়নো এনে সন্ধিত পৰবৰ্তী ধ্বনিয়ে পূৰ্বৱৰ্তী ধ্বনিক, পূৰ্বৱৰ্তী ধ্বনিয়ে পৰবৰ্তী ধ্বনিক আৰু কেতিয়াবা দুয়োটা ধ্বনিয়ে পাৰস্পৰিক প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি ধ্বনিগুনৰ পৰিবৰ্তন ঘটায়।

৩.৫.২ পালি-প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্সন্ধি

পালি-প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্সন্ধিৰ তিনিটা ভাগ — **স্বৰ, মিশ্ৰ** আৰু **অক্ষৰ অন্তৰ্সন্ধি**।

স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি ঃ পালি-প্ৰাকৃততো প্ৰথম শব্দ বা ধাতুৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয় প্ৰত্যয় বা বিভক্তিৰ আদি স্বৰৰ লগত হোৱা সন্ধিয়েই স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি। যেনে-—

পালিৰ উদাহৰণ ঃ অপ্পমাদন + এণ = অপমাদেন

আয়ুধ + এণ = আয়ুধেন

পুত্ত + এণ = পুত্তেন আদি।

প্ৰাকৃতৰ উদাহৰণ ঃ　　বঅণ + এণ = বঅণেণ
মহুৰ + এণ = মহুৰেণ　আদি।

পালি-প্ৰাকৃতৰ স্বৰ অন্তৰ্সন্ধিৰ এই উদাহৰণবোৰ সংস্কৃত স্বৰসন্ধিৰ অনুগত। এই স্তৰৰ ভাষাৰ নিজা ৰূপটোত এনে অন্তৰ্সন্ধিৰ ব্যৱহাৰ বিৰল।

মিশ্ৰ অন্তৰ্সন্ধিঃ এনে সন্ধিতো প্ৰথম শব্দ বা ধাতুৰ শেষ স্বৰ আৰু দ্বিতীয় প্ৰত্যয় বা বিভাজিত আদি ব্যঞ্জনৰ লগত মিলন হয়। পালি-প্ৰাকৃতত এনে সন্ধিৰ উদাহৰণো বৰ কম। কিয়নো প্ৰায়ক্ষেত্ৰতে মিলন হোৱা ধ্বনি দুটাৰ গুণগত পৰিবৰ্তন নহৈ প্ৰথম শব্দ বা ধাতুৰ লগত প্ৰত্যয় বা বিভাজিতো সাধাৰণভাৱে লগ লাগি যায়।

পালিৰ উদাহৰণ ঃ　　ভূত + সু = ভূতেসু
ভজমান + সুস = ভজমানস্স
ৰাজ + মহি = ৰাজম্হি আদি

প্ৰাকৃতৰ উদাহৰণ ঃ　　কন্ন + হি = কণ্ণেহি
ভূ + তব্য = হোঅবব, হোদবব　আদি।

অক্ষৰ সন্ধি ঃ এই বিধ সন্ধি হৈছে শব্দৰ ভিতৰৰ ধ্বনি পৰিবৰ্তন। পালি-প্ৰাকৃতত সংস্কৃতৰ যক্ত ধ্বনি বা একক ধ্বনি ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াৰে ভিন ভিন ধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তন হয়। বিশেষকৈ যুক্ত ধ্বনিবোৰৰ সমীভৱন প্ৰক্ৰিয়াৰে হোৱা পৰিবৰ্তনক অক্ষৰ সন্ধিৰ ভিতৰত ধৰা হয়। যেনে —

অগ্নি>অগ্গি (পা. প্ৰা.)
অদ্য>অজ্জ (পা. প্ৰা.)　আদি।

৩.৫.৩ অসমীয়া অন্তৰ্সন্ধি

অসমীয়া ভাষাত অন্তৰ্সন্ধিৰহে প্ৰাধান্য আছে। অসমীয়াত অন্তৰ্সন্ধিৰ দুটা ভাগ স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি আৰু মিশ্ৰ অন্তৰ্সন্ধি। মনকৰিবলগীয়া যে অসমীয়াত সৰহ সংখ্যক শব্দই ব্যঞ্জনান্ত হোৱাত আৰু প্ৰত্যয় বা বিভক্তিবোৰৰ আদ্যক্ষৰ প্ৰায়ে স্বৰ হোৱাত ইয়াত ব্যঞ্জন সন্ধিৰ সলনি ব্যঞ্জন আৰু স্বৰৰ মাজত হোৱা মিশ্ৰ সন্ধিৰহে ব্যৱহাৰ দেখা যায়। স্বৰ বা মিশ্ৰ অন্তৰ্সন্ধি হওঁতে সন্ধি হোৱা ধ্বনি দুটাৰ মাজত প্ৰায়ে ‘য়’ আৰু ‘ৱ’ শ্ৰুতিৰ আগম হয়।

স্বৰ অন্তৰ্সন্ধি ঃ　খা + অন = খাৱন
ধো + অন = ধোৱন
গাওঁ + অলীয়া = গাঁৱলীয়া　আদি।

মিশ্ৰ অন্তঃৰ্সন্ধি ঃ　ধান + অনি = ধাননি
জোল + ঈয়া = জুলীয়া
ৰ’দ + আলি = ৰ’দালি　আদি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া অন্তৰ্সন্ধিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।(৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

....

....

....

....

৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

ওপৰত সন্ধিৰ সংজ্ঞা, সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া সন্ধিৰ বিবিধ প্ৰকাৰ আৰু প্ৰতি প্ৰকাৰৰ সন্ধিৰ বিষয়ে উদাহৰসহ আলোচনা কৰা হ'ল। এই আলোচনাৰ পৰা দেখা গৈছে যে ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ তিনিওটা স্তৰত অৰ্থাৎ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা সংস্কৃতত, মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা পালি-প্ৰাকৃতত আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা অসমীয়াত সন্ধিয়ে ক্ৰমে জটিলতৰ স্তৰৰ পৰা সৰলতৰ আৰু সৰলতৰ স্তৰৰপৰা আৰু সৰলতৰ স্তৰলৈ গতি কৰিছে। সন্ধিৰ কাৰণে এই তিনিওটা স্তৰৰ ভাষাত বিশেষকৈ সংস্কৃতত সন্ধি হোৱা ধ্বনি দুটাই বিস্তৃত ৰূপত ভিন্ন ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছে। ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ এনে প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে জানিবলৈও সন্ধিৰ বিষয়ে ভালকৈ অৱগত হ'ব লাগিব।

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১. সন্ধি বুলিলে কি বুজা যায়? সংস্কৃতত সন্ধি কোন ক্ষেত্ৰত বিশেষভাবে দেখা যায়? সংস্কৃত সন্ধিৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

২. সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া সন্ধিৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰি সেই সম্পৰ্কে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

৩. বহিৰ্সন্ধি বুলিলে কি বুজা যায়? সংস্কৃত আৰু পালি-প্ৰাকৃতৰ বহিৰ্সন্ধিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

৪. অন্তৰ্সন্ধি কাক বোলে? সংস্কৃত আৰু অসমীয়া অন্তৰ্সন্ধিৰ বিষয়ে উদাহৰণসহ লিখক।

৫. পালি-প্ৰাকৃতত অন্তৰ্সন্ধি কেই প্ৰকাৰ আৰু কি কি? উদাহৰণসহ আলোচনা কৰক।

৩.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

নগেন ঠাকুৰ ঃ *পালি-প্ৰাকৃত অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য*

লীলাৱতী শইকীয়া বৰা ঃ *সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ*

ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ ঃ *সমগ্ৰ ব্যাকৰণ কৌমুদী*

A.C. Woolner : *Introduction of Prakrit*

W.Geiger : *Pali Language and Literature*

* * * * *

দ্বিতীয় খণ্ড

সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপতাত্ত্বিক বিচাৰ

পূৰ্বৱৰ্তী খণ্ডটিত সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্বৰ তুলনাত্মক আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। এই খণ্ডটিত এই ভাষা ৰূপকেইটাৰ ৰূপতাত্ত্বিক বিচাৰ আগবঢ়েৱা হ'ব। খণ্ডটিক দুটা বিভাগত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰা হৈছে—

প্ৰথম বিভাগ ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ শব্দৰূপ

দ্বিতীয় বিভাগ ঃ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধাতুৰূপ

প্ৰথম বিভাগৰ বিষয়বস্তু হ'ল সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ শব্দৰূপ। এই প্ৰসঙ্গত সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ বচন, লিঙ্গ, কাৰক আৰু বিভক্তি, শব্দৰূপৰ বিভাজন আদি দিশবোৰ পৰ্যায়ক্ৰমে আলোচনা কৰা হৈছে।

দ্বিতীয় বিভাগত সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধাতুৰূপৰ আলোচনাই ঠাই পাইছে। সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ মুখ্য আৰু গৌণ ধাতুৰ ৰূপৰ বিষয়ে পৰ্যায়ক্ৰমে ইয়াত আলোচিত হৈছে। মুখ্য ধাতুৰূপৰ প্ৰসঙ্গত সংস্কৃত গণ আৰু ল-কাৰ বিভাজন আলোচনা কৰি পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত ই গ্ৰহণ কৰা সৰলীকৃত ৰূপৰ বিষয়ে পুংখানুপুংখভাৱে বিশ্লেষণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। গৌণ ধাতুৰূপৰ দিশত ণিজন্ত, সনন্ত, যঙন্ত, কৰ্মবাচ্য আদিৰ তিনিওটা ভাষাস্তৰতে গঠন প্ৰণালী দাঙি ধৰা হৈছে।

প্ৰথম বিভাগ
সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ শব্দৰূপ

বিভাগৰ গঠন

১.১ ভূমিকা (Introduction)
১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
১.৩ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ বচন
১.৪ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ লিঙ্গ
১.৫ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ কাৰক আৰু বিভক্তি
১.৬ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া শব্দৰূপৰ ভাগ
১.৭ সাৰংশ (Summing Up)
১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
১.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

নামমূল বা প্ৰাতিপদিকৰ (Nominal base or stem) পাছত বিভিন্ন সৰ্গ সংযোগ কৰি বচন, লিংগ আৰু কাৰকৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰা হয়। এইদৰে কাৰক, বিভক্তি, বচন আৰু লিঙ্গ অনুযায়ী নামমূল বা প্ৰতিপদিকৰ ভিন ভিন ৰূপ হোৱা প্ৰাণালীয়েই হ'ল শব্দৰূপ (Declension)।

সংস্কৃত শব্দৰূপৰ প্ৰণালী পালি-প্ৰাকৃতত বহুখিনি সৰল হৈছে আৰু পালি-প্ৰাকৃতৰ পৰা অসমীয়া ভাষাত সি আৰু সৰলতৰ হৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। সংস্কৃতৰ শব্দৰূপ যথেষ্ট জটিল। সংস্কৃত শব্দৰূপৰ জটিলতা পালি-প্ৰাকৃতত লোপ পালে আৰু অসমীয়াতো সংস্কৃতৰ জটিল শব্দৰূপে সৰল ৰূপ লাভ কৰিলে।

এই বিভাগটিত সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া শব্দৰূপৰ এটি তুলনামূলক আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ব।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটিৰ আলোচিত কথাখিনি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপুনি-

- সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত নাম শব্দবোৰে কাৰক বিভক্তি, বচন আৰু লিংগ অনুযায়ী কেনেধৰণৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰে তাৰ এটি সম্যক ধাৰণা কৰিব পাৰিব;
- শব্দৰূপৰ লগত বচন, বিভক্তি আৰু লিংগৰ সম্পৰ্ক এৰাব নোৱাৰা। বচন, লিংগ, কাৰক, বিভক্তি আদিৰ বিষয়েও ইয়াৰ জৰিয়তে জানিব পাৰিব;
- সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া শব্দৰূপৰ শ্ৰেণীবিভাজনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১.৩ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ বচন

সুপ্-তিঙাদি বিভক্তিযুক্ত পদৰ সংখ্যা যিহৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয় তাকেই বচন বোলে। সংস্কৃতত বিভক্তিসমূহতে বচনৰ অৰ্থ নিহিত হৈ থাকে। দৰাচলতে বচন অনুযায়ী থকা বিভক্তিৰ

দ্বাৰাই সংখ্যাৰ ধাৰণা কৰা হয়। সংস্কৃতত বচন তিনিটা পোৱা যায়ঃ একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচন। এটাক বুজালে একবচন, দুই বা দুটাক বুজালে দ্বিবচন আৰু দুটাতকৈ অধিক বুজালে বহুবচন বোলে। বচন অনুসৰি প্ৰতিটো বিভক্তিৰ তিনিটাকৈ ৰূপ আৰু সেই অনুসৰি সাত প্ৰকাৰৰ সুপ্ বিভক্তিৰ একৈশটা ৰূপ পোৱা যায়। সেই বোৰ এনেধৰণৰ ঃ

	একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
প্ৰথমা	সু	ঔ	জস্
দ্বিতীয়া	অম্	ঔ	শস্
তৃতীয়া	টা	ভ্যাম্	ভিস্
চতুৰ্থী	ঙে	ভ্যাম্	ভ্যস্
পঞ্চমী	ঙসি	ভ্যাম্	ভ্যস্
ষষ্ঠী	ঙস্	ওস্	আম্
সপ্তমী	ঙি	ওস্	সুপ্

এই বিভক্তিসমূহৰ আদি বৰ্ণ 'সু' আৰু অন্ত্য বৰ্ণ 'প'; সেই বাবে প্ৰাতিপদিকৰ বচন আৰু কাৰক নিৰ্ণয় কৰা এই বিভক্তিবোৰক একেলগে 'সুপ্' বিভক্তি বোলা হয়। বিভক্তিসমূহত থকা উ, জ, শ, ঙ, প, লোপ হয়। 'স' বিসৰ্গ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে অ-কাৰান্ত 'নৰ' শব্দৰ প্ৰথমাৰ ৰূপ —

	একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
প্ৰথমা	নৰ + সু > নৰস্/নৰঃ	নৰ + ঔ > নৰৌ	নৰ + জস্ > নৰ + অস্ > নৰাঃ

তদুপৰি বিশেষ কিছুমান শব্দৰ ৰূপত, বিশেষকৈ অ-কাৰন্ত শব্দৰূপত বিভক্তিটোৰ আকৃতিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। যেনে— অ-কাৰান্ত শব্দত তৃতীয়াৰ বহুবচনৰ '-ভিস' > '-ঐস' (ঐঃ) হয়। তেনেদৰে অ-কাৰান্ত শব্দৰ তৃতীয়াৰ এক বচনৰ '-টা', পঞ্চমীৰ একবচনৰ '-ঙসি', ষষ্ঠীৰ একবচনৰ 'ঙস্' ক্ৰমান্বয়ে '-এন', '-আৎ' আৰু '-স্য' হয়।

পালি-প্ৰাকৃতত বচন দুটা পোৱা যায়— একবচন আৰু বহুবচন। সংস্কৃতৰ দ্বিবচন পালি-প্ৰাকৃতত লোপ পালে। দ্বিবচনৰ ঠাই বহুবচনে ল'লে। দুটা বুজোৱা শব্দৰ আগত দ্বে, দুৱে, ৱে, দো আদি শব্দ ব্যৱহাৰ হ'ল। যেনে ঃ দো মোৰা।

পালি-প্ৰাকৃতৰ দৰে অসমীয়াতো বচন দুটা পোৱা যায় ঃ একবচন আৰু বহুবচন। অসমীয়াত দ্বিবচন নাই। দুটাৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ 'দুই'ৰ 'দু'-ৰ লগত নিৰ্দ্দিষ্টবাচক -টা, -টো, -টি, -জন, -জনা, -জনী, -খন, -ডাল আদি প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। যেনে ঃ কলম দুটা, বহী দুখন ইত্যাদি। কেতিয়াবা সংজ্ঞা শব্দৰ পিছত যোৰ, দ্বয়, উভয় আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰিও দুটাৰ অৰ্থ বুজোৱা হয়। বচন অনুযায়ী অসমীয়াত শব্দৰূপ বেলেগ নহয়। সংস্কৃতত বিভক্তিতে সংখ্যা বা বচনৰ অৰ্থ নিহিত হৈ থাকে। অসমীয়াত কিন্তু একবচনৰ পদত বহুবচন বুজোৱা প্ৰত্যয় কিছুমান লগাই বহুবচনৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয় আৰু তাৰ পিছতহে বিভক্তি লগ লাগে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন
সুপ্ বিভক্তি বুলিলে বি বুজা যায়? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)
....
....
....

১.৪ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ লিঙ্গ

সংস্কৃতত পুংলিঙ্গ, স্ত্ৰীলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ এনেদৰে তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰি নামশব্দৰ লিঙ্গ নিৰূপন কৰা হয়। সংস্কৃতৰ লিঙ্গ নিৰ্ণয় এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া। কিয়নো কেতিয়াবা অৰ্থ লক্ষ্য কৰি, কেতিয়াবা প্ৰত্যয়লৈ আৰু কেতিয়াবা শব্দৰ গঠন বা আকৃতি অনুযায়ী লিঙ্গ নিৰ্ণয় কৰা হয়। যেনে— 'ভাৰ্যা', 'দাৰ', 'কলত্ৰ' এই তিনিওটা শব্দই 'তিৰোতা' অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে যদিও 'ভাৰ্যা' স্ত্ৰীলিঙ্গ, 'দাৰ' পুংলিঙ্গ আৰু 'কলত্ৰ' ক্লীৱলিঙ্গ। 'বন্ধু' অৰ্থত 'মিত্ৰ' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ, কিন্তু 'সূৰ্য' অৰ্থত 'মিত্ৰ' পুংলিঙ্গ। সংস্কৃতত কেৱল অৰ্থৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি লিঙ্গ নিৰূপন কৰাটো টান। সংস্কৃতৰ লিঙ্গ ব্যাকৰণগত (Grammatical)। কিয়নো ইয়াত চেতন-অচেতন বস্তুৰ ভেদ নাৰাখি পুংলিঙ্গ-স্ত্ৰীলিঙ্গ আদি নিৰ্ণীত হয় আৰু ই সমগ্ৰ বাক্য গাঁঠনিত প্ৰভাৱ পেলায়।

সংস্কৃতত কোনবোৰ শব্দ পুংলিঙ্গ, স্ত্ৰীলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ তাৰ বিধান দিয়া আছে। সেই মৰ্মে কেতিয়াবা অৰ্থ অনুযায়ী, কেতিয়াবা শব্দৰ গঠন বা আকৃতি অনুযায়ী আৰু কেতিয়াবা প্ৰত্যয় সংযোগ অনুযায়ী লিঙ্গ নিৰূপন কৰা হয়। অৰ্থ লক্ষ্য কৰি দেৱবাচক (দেৱ, অমৰ, সুৰ, ত্ৰিবুধ, ব্ৰহ্মা, ৰুদ্ৰ, বিষ্ণু), অসুৰবাচক (দানৱ, দৈত্য, দস্যু, অসুৰ), সূৰ্যবাচক (সূৰ্য, দিবাকৰ, মিত্ৰ, ৰবি, মিহিৰ), চন্দ্ৰবাচক (চন্দ্ৰ, সোম, ইন্দু, শশধৰ), বায়ুবাচক (বায়ু, পৱন, মৰুৎ), মেঘবাচক (মেঘ, জলধৰ, ৱাৰিৎভূ), পৰ্বতবাচক (পৰ্ব্বত, গিৰি, শৈল, অচল) শব্দবোৰ পুংলিঙ্গ। তেনেদৰে লতাবাচক (লতা, ৱল্লী), ভূবাচক (ভূ, ভূমি, অচলা, ক্ষিতি, ধৰিত্ৰী, মেদিনী), নদীবাচক (নদী, তটিনী, সৰিৎ, তৰঙ্গিনী), নিশাবাচক (নিশা, ৰাত্ৰি, যামিনী, ৰজনী), ৱিদুৎ (বিজুলী) বাচক (চঞ্চলা, চপলা, সৌদামিনী) শব্দবোৰ স্ত্ৰীলিঙ্গ। অৰ্থ অনুসৰি মুখ, নয়ন, লৌহ, মাংস, ৰুধিৰ, জল, হল, বস্ত্ৰ, কাষ্ঠ, অমৃত, বন্ধু অৰ্থত মিত্ৰ আৰু অন্নবাচক, নক্ষত্ৰবাচক শব্দবোৰ ক্লীৱলিঙ্গ।

শব্দৰ গঠন বা আকৃতি অনুযায়ী যিবিলাক অ-কাৰান্ত শব্দৰ শেষৰ অ-কাৰৰ আগত ক্, ষ্, ণ্, ভ্, ম্, বা ৰ্ থাকে সেই শব্দবোৰ পুংলিঙ্গবাচক। যেনে ঃ লোক, তুষ, কণ, কুম্ভ, হোম, হৰ ইত্যাদি। কিন্তু অন্ত্য ম-কাৰান্ত শব্দবোৰ ক্লীৱলিঙ্গ। যেনে— তৃণম্, স্বৰ্ণম্, শৰীৰম্ ইত্যাদি। তেনেদৰে ৱিংশতিৰ পৰা নৱতি পৰ্যন্ত সংখ্যাবাচক শব্দবোৰ আৰু তিথিবাচক শব্দবোৰ স্ত্ৰীলিঙ্গ যেনে— ৱিংশতি, ত্ৰিংশৎ, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া ইত্যাদি। শত, সহস্ৰ, অযুত, লক্ষ, নিযুত ইত্যাদি শব্দবোৰ সাধাৰণতে ক্লীৱলিঙ্গ। সেইদৰে দুটা মাথোন স্বৰবৰ্ণ থকা অস্, ইস্ আৰু অন্-ভাগান্ত শব্দবোৰ ক্লীৱলিঙ্গ। তদুপৰি কাৰণম্, শৰণম্, লক্ষণম্, পদম্ আদি শব্দবোৰ সদায় ক্লীৱলিঙ্গ।

প্ৰত্যয়ানুযায়ী ঘঞ্ (পাঠ, যাগ), অল্ (গ্ৰহ, দ্ৰোহ), নঙ্ (যত্ন, প্ৰশ্ন, যজ্ঞ), ইমম্ (গৰিমা, লঘিমা, প্ৰেমা) প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ পুংলিঙ্গবাচক। তেনেদৰে আপ্, ঙীষ আৰু দীৰ্ঘ উ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (বালিকা, নাটিকা, মহিষী, তপস্বিনী), ক্তিন্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (গতি, বুদ্ধি, সৃষ্টি), ভাৱবাচ্যৰ অৰ্থত হোৱা ক্কিপ্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (আপত্, বিপত্), তল্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (সাধুতা, নম্ৰতা, পটুতা) স্ত্ৰীলিঙ্গৰ অন্তভূৰ্ক্ত। তেনেদৰে ভাৱবাচ্যত ব্যৱহাৰ হোৱা ক্ত প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (গতম্, স্নাতম্), তব্য, অনীয়, য আৰু ণ্যৎ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (গন্তৱ্যম্, স্নাতৱ্যম্, গমনীয়ম্, দেয়ম্, কাৰ্য্যম্), ষ্ণ্য

প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (সৌভাগ্যম্) আৰু ত্ব প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ (সাধুত্বম্) সদায় ক্লীৱলিঙ্গ হয়।

সংস্কৃতত শব্দবোৰ ৰূপ কৰোঁতে এই তিনিটা লিঙ্গ অনুসৰি সিহঁতৰ ৰূপসমূহো ভিন্নতৰ হয়। সেই বাবে সংস্কৃতত শব্দৰূপত লিঙ্গৰ ভূমিকা গুৰুত্বপূৰ্ণ।

সংস্কৃতৰ তিনিওটা লিঙ্গ পালি-প্ৰাকৃতত ৰক্ষিত যদিও সংস্কৃতৰ ব্যাকৰণগত লিঙ্গ লোপ পালে। অৰ্থানুযায়ী, শব্দৰ গঠন বা আকৃতি অনুযায়ী লিঙ্গ নিৰ্ণয় কৰাৰ যি পদ্ধতি সংস্কৃতত আছিল, পালি-প্ৰাকৃতত সেই পদ্ধতিৰ ভালেখিনি পৰিবৰ্তন ঘটিল। নতুন নিয়মেৰে লিঙ্গ নিৰ্ণয় কৰাৰ পদ্ধতি গঢ় লৈ উঠিল। পুংলিঙ্গবাচক শব্দত স্ত্ৰী প্ৰত্যয় যোগ দি স্ত্ৰীলিঙ্গ আৰু অনুস্বাৰ যোগ দি ক্লীৱলিঙ্গ গঠন কৰা হ'ল। তেনেদৰে সংস্কৃতৰ পুংলিঙ্গ শব্দ প্ৰাকৃতত ক্লীৱলিঙ্গ হ'ল আৰু ক্লীৱলিঙ্গ শব্দ পুংলিঙ্গ হ'ল। যেনে— সংস্কৃতত 'অগ্নি' পুংলিঙ্গ, কিন্তু প্ৰাকৃতত ক্লীৱলিঙ্গ। সংস্কৃতৰ ক্লীৱলিঙ্গ 'বৃক্ষ' শব্দ প্ৰাকৃতত 'ৱছা' বা 'ৰুকখ' হৈ পুংলিঙ্গ হ'ল।

সংস্কৃতত প্ৰত্যেক লিঙ্গৰ ৰূপ ভিন ভিন, কিন্তু প্ৰাকৃতত পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ শব্দৰ ৰূপ কৰ্তা আৰু কৰ্ম কাৰকৰ বাহিৰে সকলোতে একে। গতিকে লিঙ্গ অনুযায়ী সংস্কৃতত শব্দৰূপৰ যি বৈচিত্ৰ্য আছিল, সেয়া প্ৰাকৃত স্তৰত সৰল হৈ প্ৰধানতঃ দুটা লিঙ্গত পৰিণত হ'ল- পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ।

সংস্কৃতৰ লিঙ্গ বৈচিত্ৰ্য অসমীয়াতো নোহোৱা হ'ল। প্ৰাণীবাচক শব্দৰ ক্ষেত্ৰতহে অসমীয়াত মাথোন লিঙ্গভেদ হয়। অসমীয়া ভাষাৰ লিঙ্গ সম্পূৰ্ণৰূপে অৰ্থভিত্তিক অৰ্থাৎ অৰ্থ অনুসৰিহে মতা নে মাইকী চিনি উলিওৱা হয়। সেই ফালৰ পৰা অসমীয়াত লিঙ্গ দুবিধ— পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ। অসমীয়াত লিঙ্গ নিৰপেক্ষ ৰূপো কিছুমান আছে। যেনে— মানুহ, হাতী, মাছ ইত্যাদি। এনে শব্দবোৰক উভয় লিঙ্গত ধৰা হয়। অসমীয়াত লিঙ্গ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ এনেধৰণৰ ৰীতি অৱলম্বন কৰা হয় —

(১) মূল ৰূপৰ আগত মতা আৰু মাইকী শব্দ যোগ কৰি অথবা এই ৰূপৰ পিছত নিৰ্দ্দিষ্টতাবচক- টো, -জন, -জনী আদি প্ৰত্যয় যোগ কৰি লিঙ্গ নিৰূপন কৰা হয়। যেনে— মতা কুকুৰ, মাইকী কুকুৰ, মানুহজন, মানুহজনী ইত্যাদি।

(২) বেলেগ বেলেগ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিও লিঙ্গ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। যেনে— স্বামী-স্ত্ৰী, ডেকা-গাভৰু ইত্যাদি।

(৩)-ঈ, -অনী, -নী, -ৰী আদি স্ত্ৰীপ্ৰত্যয় যোগ দিও লিঙ্গ নিৰূপন কৰা হয়। যেনে— খুৰা-খুৰী, পগলা-পাগলী, মিকিৰ-মিকিৰনী, বৰা-বৰানী, বেঙা-বেঙুৰী ইত্যাদি।

অসমীয়াত ব্যাকৰণগত লিঙ্গ নাই। বিশেষ্যৰ লিঙ্গ অনুযায়ী অসমীয়াত বিশেষণ আৰু ক্ৰিয়াপদৰ লিঙ্গ সলনি নহয়। যেনে—

ভাল ল'ৰাই সদায় সঁচা কয়।
ভাল ছোৱালীয়ে সদায় সঁচা কয়।

এই দুটা বাক্যত পুংলিঙ্গবাচক 'ল'ৰা' আৰু 'ছোৱালী' শব্দৰ বাবে 'ভাল' বিশেষণৰ আৰু 'কয়' ক্ৰিয়াপদৰ কোনো পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই। অৱশ্যে দুই-এটা বিশেষণ শব্দৰ কেতিয়াবা লিঙ্গ অনুসৰি পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়। যেনে— ৰূপহ কোঁৱৰ, ৰূপহী কুঁৱৰী।

অৰ্থগত লিঙ্গ বৈশিষ্ট্যৰ বাবেই অসমীয়াত লিঙ্গ অনুযায়ী শব্দৰূপ নহয়। সকলো লিঙ্গত একে বিভক্তিয়েই যোগ হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃত লিঙ্গৰ জটিলতা অসমীয়াত কেনেদৰে সৰল হ'ল? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

১.৫ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ কাৰক আৰু বিভক্তি

যিহৰ দ্বাৰা শব্দৰ সংখ্যা আৰু কাৰক বুজিব পৰা যায় তাকে বিভক্তি বোলে। যেনেঃ প্ৰথমা, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া ইত্যাদি। বিভক্তি দুবিধঃ উপপদ বিভক্তি আৰু কাৰক বিভক্তি। কিছুমান নিৰ্দ্দিষ্ট অব্যয়ৰ যোগত কিছুমান নিৰ্দ্দিষ্ট বিভক্তি হয়, তাকেই উপপদ বিভক্তি বোলে। 'প্ৰতি', 'অনু' আদি অব্যয়ৰ যোগত দ্বিতীয়া বিভক্তি যোগ হয়। যেনে— 'মানৱং প্ৰতি' - 'মানৱ' শব্দত যি দ্বিতীয়া বিভক্তি যোগ হৈছে সেয়া উপপদ বিভক্তি। আনহাতে 'মানৱমাহ্বায়তি' 'মানৱ' শব্দত যি দ্বিতীয়া বিভক্তি যোগ হৈছে সেয়া কাৰক বিভক্তি। সাধাৰণতে কোনো এঠাইত যদি উপপদ বিভক্তি আৰু কাৰক বিভক্তি উভয়কে ব্যৱহাৰ কৰিব লগা হয়, তেন্তে উপপদ বিভক্তিৰ পৰিৱৰ্তে কাৰক বিভক্তিহে প্ৰয়োগ কৰিব লাগে।

'ক্ৰিয়ান্বয়ি কাৰকম্' অৰ্থাৎ ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ থকা ৰূপেই হ'ল কাৰক। ক্ৰিয়াৰ লগত বিভক্তিযুক্ত নামশব্দৰ সম্বন্ধ বা অন্বয় সাধনেই কাৰক। ক্ৰিয়াৰ বাহিৰে অন্য পদৰ লগত সম্বন্ধ বুজোৱা শব্দ কাৰক নহয়। সংস্কৃতত কাৰক ছটা পোৱা যায়— কৰ্তা, কৰ্ম, কৰণ, সম্প্ৰদান, অপাদান আৰু অধিকৰণ। আনহাতে বিভক্তি সাতোটাঃ প্ৰথমা, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া, চতুৰ্থী, পঞ্চমী, ষষ্ঠী আৰু সপ্তমী। যি প্ৰধানভাবে কোনো এটা কাম সম্পাদন কৰে, সেয়াই কৰ্তা কাৰক। কৰ্তা কাৰকত প্ৰথমা বিভক্তি হয়। যাৰ ওপৰত ক্ৰিয়া হয় বা কৰ্তাই যাৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰি সম্পূৰ্ণতা লভে, সেয়াই কৰ্ম কাৰক। কৰ্মকাৰকত দ্বিতীয়া বিভক্তি হয়। যিহৰ দ্বাৰা কৰ্তাই ক্ৰিয়া নিষ্পন্ন কৰে সেয়াই কৰণ কাৰক। কৰণ কাৰকত তৃতীয়া বিভক্তি হয়। যাক কোনো বস্তু দান কৰা, সেয়া সম্প্ৰদান। সম্প্ৰদান কাৰকত চতুৰ্থী বিভক্তি যোগ হয়। যাৰ পৰা অথবা যিহৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা, আঁতৰ হোৱা বুজায়, সেয়াই হৈছে অপাদান কাৰক। অপাদান কাৰকত পঞ্চমী বিভক্তি হয়। য'ত বা যিহৰ আধাৰত ক্ৰিয়া সম্পাদিত হয়, সেয়াই অধিকৰণ কাৰক। অধিকৰণ কাৰকত সপ্তমী বিভক্তি যোগ হয়। প্ৰচলিত সংস্কৃত ব্যাকৰণত শব্দৰূপৰ আলোচনাত সম্বন্ধ পদ আৰু সম্বোধনক ধৰি আঠোটা কাৰক দেখুৱা হৈছে। কিন্তু সম্বন্ধ পদ আৰু সম্বোধন কাৰক নহয়। কাৰোবাৰ লগত কিবা সম্বন্ধ বুজাবলৈ বা দুটা নামশব্দৰ লগত পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ অৰ্থ জ্ঞাপন কৰা বুজাবলৈ সম্বন্ধ পদ হয়। সম্বন্ধ বুজাবলৈ ষষ্ঠী বিভক্তি প্ৰয়োগ কৰা হয়। সম্বন্ধ কাৰক নহয়; কিয়নো সম্বন্ধ পদৰ কোনো ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ নাথাকে। তেনেদৰে সম্বোধনতো ক্ৰিয়াৰ লগত নামপদৰ পোনপটীয়া সম্বন্ধ স্থাপিত নহয়। সেই বাবেই সম্বোধনক কাৰক বুলিব নোৱাৰি। কিন্তু সম্বন্ধ পদৰ দৰে সম্বোধনৰো তিনিটা বচন অনুযায়ী ৰূপ হয়। তেনেদৰে সম্বোধনৰ বাবে বেলেগ বিভক্তি নাই। প্ৰথমাৰ দ্বিবচন আৰু বহুবচনৰ বিভক্তিয়েই সম্বোধনৰ দ্বিবচন আৰু বহুবচনত প্ৰয়োগ হয়; মাথোন একবচনতহে কোনো কোনো শব্দৰ বেলেগ ৰূপ হোৱা দেখা যায়।

কাৰক অনুযায়ী বিভক্তিসমূহৰ ব্যৱহাৰ এনেদৰে দেখুৱাব পাৰি —

অ-কাৰান্ত শব্দ -'নৰ'

কাৰক	**বিভক্তি**	**একবচন**	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	প্ৰথমা	নৰ+সু= নৰঃ	নৰ+ঔ= নৰৌ	নৰ+জস্ = নৰাঃ
কৰ্ম	দ্বিতীয়া	নৰ+অম= নৰম্	নৰ+ঔ= নৰৌ	নৰ+শস্= নৰাণ
কৰণ	তৃতীয়া	নৰ+টা= নৰেণ	নৰ+ভ্যাম= নৰাভ্যাম্	নৰ+ভিস্= নৰৈঃ
সম্প্ৰদান	চতুৰ্থী	নৰ+ঙে= নৰায়	নৰ+ভ্যাম্= নৰভ্যাম্	নৰ+ভ্যস্= নৰেভ্যঃ
অপাদান	পঞ্চমী	নৰ+ঙসি= নৰাৎ	নৰ+ভ্যাম্= নৰাভ্যাম্	নৰ+ভ্যস্= নৰেভ্যঃ
অধিকৰণ	সপ্তমী	নৰ+ঙি=নৰে	নৰ+ওস্=নৰয়োঃ	নৰ+সুপ=নৰেষু
সম্বন্ধ পদ	ষষ্ঠী	নৰ+ঙস্=নৰস্য	নৰ+ওস্=নৰয়োঃ	নৰ+আম=নৰাণাম্
সম্বোধন		নৰ	নৰৌ	নৰাঃ

সমকাৰকত্ব বা কাৰক বিভক্তিৰ অভিন্নতা পালি-প্ৰাকৃতৰ শব্দৰূপৰ এটি বিশেষ বৈশিষ্ট্য। সম্প্ৰদান আৰু সম্বন্ধপদৰ একবচনৰ বিভক্তি একাকাৰ হোৱাৰ লগতে কৰণ আৰু অপাদানৰ বহুবচন একে হৈ পৰিল। স্ত্ৰীলিঙ্গৰ বিশেষ্যৰ একবচনৰ ৰূপ কৰণৰ পৰা অধিকৰণলৈকে একাকাৰ হ'ল অৰ্থাৎ একে বিভক্তিয়েই সংযোগ হ'ল। আনহাতে অপভ্ৰংশ স্তৰত এই একাকাৰৰ প্ৰৱণতা বেছি হোৱা দেখা যায়। কৰ্তা কাৰক আৰু কৰ্মকাৰক প্ৰাকৃতত পৃথক অস্তিত্বৰে বৰ্তি থাকিলেও অপভ্ৰংশত সেই প্ৰভেদ নাইকিয়া হৈ এটা সাধাৰণ মুখ্য কাৰকত পৰিণত হ'ল। অপাদান কাৰক সম্প্ৰাদান-সম্বন্ধৰ লগত মিলি গৈছে, কৰণ কাৰক অধিকৰণৰ লগত এক হৈ পৰিছে। অপভ্ৰংশত কাৰকৰ অস্তিত্ব থাকিল মাত্ৰ তিনিটাৰঃ কৰ্তা-কৰ্ম, কৰণ-অধিকৰণ, সম্প্ৰদান-অপাদান-সম্বন্ধ। এনে সৰলতাৰ পৰাই পৰৱৰ্তী নব্য-ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহত নতুন কাৰক প্ৰণালী গঢ়ি উঠিছে।

পালি-প্ৰাকৃতত বিকল্প বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। পালিত অ-কাৰান্ত শব্দৰ তৃতীয়া আৰু পঞ্চমীৰ একবচনত '-হি'ৰ ঠাইত কেতিয়াবা '-ভি' হয়; পঞ্চমীৰ একবচনত '-স্মা' আৰু সপ্তমীৰ একবচনত '-স্মি'ৰ সলনি ক্ৰমে '-মহা' আৰু '-মহি' হয়। তেনেদৰে ই-কাৰান্ত শব্দৰ প্ৰথমা আৰু দ্বিতীয়াৰ বহুবচনত '-য়ো'ৰ ঠাইত '-নো' হয়। প্ৰাকৃতৰ শব্দৰূপৰ বিভক্তিসমূহ পালিৰ সৈতে একে যদিও প্ৰাকৃতত বিকল্প '-ই', স্ত্ৰীলিঙ্গৰ প্ৰথমা দ্বিতীয়াৰ বহুবচনত বিকল্পে '-উ' আৰু '-ও' বিভক্তি, তৃতীয়া-চতুৰ্থী-ষষ্ঠী- সপ্তমীৰ একবচনত বিকল্পে '-অ', '-আ', '-ই', '-এ', বিভক্তি যোগ হয়। এনে বিকল্প বিভক্তিৰ বাবেই পালিতকৈ প্ৰাকৃতৰ শব্দৰূপ সুকীয়া হৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। আনহাতে অপভ্ৰংশত দুটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য দেখা যায়— বিভক্তিহীনতা বা শূন্যবিভক্তিৰ প্ৰচলন আৰু অনুপদৰ প্ৰয়োগ। প্ৰথমা-দ্বিতীয়াৰ একবচনত বিভক্তিহীনতা বা কাচিৎ 'উ' বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ, বহুবচনতো বিভক্তিহীনতা; তৃতীয়াৰ একবচনত পালি- প্ৰাকৃতৰ '-এণ' বা '-ণ'ৰ সলনি '-এঁ'; পঞ্চমীৰ একবচনত পালি-প্ৰাকৃতৰ '-স্মা' বা '-হি'ৰ ঠাইত '-হুঁ', '-হে'; ষষ্ঠীৰ একবচনত পালি-প্ৰাকৃতৰ '-সস্'ৰ ঠাইত '-হুঁ' বা '-সু' বা '-সসু' সপ্তমীৰ একবচনত পালি-প্ৰাকৃতৰ '-স্মিং', '-স্মি', '-মহি'ৰ ঠাইত '-হিঁ' বা '-মি' হ'ল। তেনেদৰে অপাদানত 'হোন্ত', 'হোন্তউ', 'হোন্তি', 'ঠিউ'; সম্বন্ধত 'কেৰ', 'কেৰঅ'; কৰণত 'তণ', 'সহুঁ', 'সে'; অধিকৰণত 'মাঝ', উপ্‌পৰি' আদি অনুপদৰ দ্বাৰা পদ গঠনৰ ৰীতি প্ৰতিষ্ঠা হ'ল। এনে অনুপদীয় ৰীতি পৰৱৰ্তী নব্য- ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহত বেছিকৈ প্ৰচলিত হোৱা দেখা যায়।

পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ বিভক্তি বোৰ তলত দেখুওৱা হ'ল —

পালিৰ বিভক্তি

কাৰক	**বিভক্তি**	**একবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	ও (বিসৰ্গৰ ঠাইত)	আ (আসে)
কৰ্ম	২য়া	ং	এ
কৰণ	৩য়া	এন (আ)	হি, ভি (এহি, এভি)
সম্প্ৰদান	৪ৰ্থী	স্স (য়)	নং
অপাদান	৫মী	স্মা, মহা	হি , ভি (এহি, এভি)
অধিকৰণ	৭মী	স্মিং, ম্হি (এ)	সু
সম্বন্ধপদ	৬ ষষ্ঠী	স্স (য়)	নং

প্ৰাকৃতৰ বিভক্তি

কাৰক	**বিভক্তি**	**একবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	ও,এ (বিসৰ্গৰ ঠাইত)	আ (ণো, ও, উ)
কৰ্ম	২য়া	ং	আ (ণো, এ, উ, ও)
কৰণ	৩য়া	এণ (অ,আ, ই, এ)	হি, হিং
সম্প্ৰদান	৪ৰ্থী	স্স (অ, এ)	ণং (ণ)
অপাদান	৫মী	হি (ও, আ, উ)	হিংতো, সুন্তো (হি, হিং)
অধিকৰণ	৭মী	স্মি, ম্হি (এ)	সু (সুং)
সম্বন্ধপদ	৬ ষষ্ঠী	স্স (আহ) (আএ)	ণং (ণ)

(বিকল্প বিভক্তিসমূহৰ বন্ধনীৰ ভিতৰত দিয়া হৈছে।)

অপভ্ৰংশৰ বিভক্তি

কাৰক	**বিভক্তি**	**একবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	০(উ)	০, আ
কৰ্ম	২য়া	ং (উ)	০, আ
কৰণ	৩য়া	এঁ (এণ)	হি, হিং
সম্প্ৰদান	৪ৰ্থী	হো, সু (স্সু)	হুঁ, ণ
অপাদান	৫মী	হুঁ, হেঁ	হুঁ, হিঁ
অধিকৰণ	৭মী	হিঁ, মি (স্মি)	হিঁ
সম্বন্ধপদ	৬ ষষ্ঠী	হুঁ, সু (স্সু)	হুং, ণ

অসমীয়াত কাৰক অনুযায়ীহে শব্দৰূপ হয়, অৰ্থাৎ কাৰক অনুযায়ী লগ লগা বিভিন্ন বিভক্তি আৰু অনুপদৰে পদ সাধন কৰি তাৰ দ্বাৰা ক্ৰিয়াৰ লগত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হয়। সংস্কৃত বা পালি-প্ৰাকৃততকৈ অসমীয়াত কাৰক আৰু কাৰকৰ ভাৱপ্ৰকাশৰ প্ৰণালী ভিন্ন। অপভ্ৰংশৰ কাৰক প্ৰণালীৰ লগততহে ইয়াৰ অধিক মিল দেখা যায়। অসমীয়াত কাৰক ছটা পোৱা যায়— কৰ্তা, কৰ্ম, কৰণ, নিমিত্ত, অপাদান আৰু অধিকৰণ। সংস্কৃতৰ সম্প্ৰদান কাৰক অসমীয়াত নাই। কিয়নো অসমীয়াত কাৰোবাক যি কোনো বস্তু দিয়া অৰ্থত কৰ্মকাৰকহে হয়। সংস্কৃতত কৰ্ম

কাৰকত দ্বিতীয়া বিভক্তি আৰু সম্প্ৰদান কাৰকত চতুৰ্থী বিভক্তি যোগ হৈ শব্দৰ ৰূপ সুকীয়া সুকীয়া হয়। অসমীয়াত সম্প্ৰদান কাৰক নাই যদিও চতুৰ্থী বিভক্তিযুক্ত এটি নতুন কাৰক পোৱা যায়ঃ নিমিত্ত কাৰক। অসমীয়া ভাষাত প্ৰতি, দিশ, নিমিত্ত আদি অৰ্থত ক্ৰিয়াৰ সৈতে কিছুমান শব্দৰ সম্পৰ্ক নিশ্চিত হয় আৰু এইটোকে নিমিত্ত কাৰক বোলে। নিমিত্ত কাৰকত চতুৰ্থী বিভক্তি হয়। যেনেঃ তাই কাজিৰঙালৈ গৈছিল। সংস্কৃতৰ দৰে অসমীয়াত সম্বোধনত কোনো বিভক্তি যোগ নহয় আৰু ই কাৰকৰো অন্তৰ্গত নহয়। আকৃতি বা শব্দৰ গঠন অনুযায়ী সংস্কৃতত সম্বোধন পদৰ পৰিবৰ্তন হয়; কিন্তু কোনো বিভক্তি নাই। অসমীয়াত অপাদানৰ কাৰণে কোনো বিভক্তি নাই। সম্বন্ধপদৰ ষষ্ঠী বিভক্তিৰ -‘ৰ’ৰ পিছত ‘পৰা’ অনুপদ যোগ দি অপাদানৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়। অসমীয়াত কেতিয়াবা এটা কাৰকৰ বিভক্তিৰে আন এটা কাৰকৰ ভাবো প্ৰকাশ কৰা হয়।

অসমীয়াত কাৰকৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিবলৈ অৰ্থাৎ বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দৰ লগত সম্বন্ধ ৰাখি বাক্যত পদ ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ছয়বিধ বিভক্তি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এইবোৰক শব্দ বিভক্তি বা কাৰক বিভক্তি বুলি কোৱা হয়। সেইবোৰ হৈছে —

কাৰক	**বিভক্তি**	**স্বৰান্ত শব্দৰ পিছত**	**ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ পিছত**
কৰ্তা	প্ৰথমা	-০, -এ, (-ই)	-০, -এ
কৰ্ম	দ্বিতীয়া	-০, -ক	-০, -অক
কৰণ	তৃতীয়া	-এ, -ৰে	-এৰে
নিমিত্ত	চতুৰ্থী	-লৈ	-অলৈ
অধিকৰণ	সপ্তমী	-ত	-অত
সম্বন্ধপদ	ষষ্ঠী	-ৰ	-অৰ

অসমীয়াত অপাদানৰ দৰে কৰণ কাৰকতো কেতিয়াবা ‘দ্বাৰা’, ‘হতুৱাই’ যোগ কৰি সেই কাৰকৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়। ‘কৈ’ বা ‘কৰি’ অনুপদ যোগ দিও অধিকৰণ কাৰকৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়। এই প্ৰাকৃতিবোৰ পদৰ শেষত যোগ হয় বাবে ইয়াক অনুপদ বুলি কোৱা হয় আৰু এইবোৰ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ পিছত পদত লগ লাগে। অনুপদৰে কাৰকৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰা ৰীতি অপভ্ৰংশ স্তৰতে প্ৰতিষ্ঠা হয় আৰু এই অনুপদীয় ৰীতি পৰৱৰ্তী নব্য ভাৰতীয় সকলো ভাষাতে দেখা পোৱা যায়। অসমীয়াত সাধাৰণতে কৰণ, অপাদান আৰু অধিকৰণতহে অনুপদ যোগ হোৱা দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পালি-প্ৰাকৃতৰ বিকল্প বিভক্তিসমূহ কি কি? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

....

....

....

....

১.৬ সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া শব্দৰূপৰ ভাগ

সংস্কৃত শব্দৰূপক প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— নামশব্দ ৰূপ (nominal declension) আৰু সৰ্বনাম শব্দৰ ৰূপ (pronominal declension)। সাধাৰণতে নামশব্দই বিশেষ্য, বিশেষণ, সংখ্যাবাচক আৰু সৰ্বনাম শব্দ সামৰি লয়। কিন্তু শব্দ-ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ্য,

বিশেষণ আৰু সংখ্যাবাচক শব্দবোৰৰ ৰূপৰ লগত সৰ্বনাম শব্দবোৰৰ ৰূপৰ প্ৰভেদ পৰিদৃষ্টমান। এই প্ৰভেদৰ ভিত্তিতেই নাম শব্দৰ ৰূপক nominal আৰু pronominal এই দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে।

শব্দবোৰৰ আকৃতি বা গঠন অনুযায়ী অৰ্থাৎ শব্দবোৰৰ অন্ত্যত থকা স্বৰ বা ব্যঞ্জন অনুসৰি নাম শব্দৰ ৰূপক এনেদৰে ভাগ কৰিব পাৰি —

নাম শব্দৰ ৰূপ (বিশেষ্য বা সংজ্ঞাবাচক শব্দ)

- স্বৰান্ত
  - অ-শ্ৰেণী
  - ই/উ-শ্ৰেণী
  - আ/ঈ/উ-শ্ৰেণী
- মধ্যৱৰ্তী বা অন্তৰ্বৰ্তী
  - ঋ-শ্ৰেণী
  - দ্বিস্বৰ শ্ৰেণী
- ব্যঞ্জনান্ত
  - পৰিৱৰ্তনীয়
  - অপৰিৱৰ্তনীয়

স্বৰান্ত শব্দৰূপ ঃ স্বৰেৰে শেষ হোৱা শব্দৰূপেই স্বৰান্ত শব্দৰূপ। যেনে— নৰ, মুনি, লতা, নদী, সাধু ইত্যাদি। স্বৰান্ত শব্দবোৰক ওপৰত দেখুৱাৰ দৰে প্ৰধানকৈ তিনিটা শ্ৰেণীত বিভাজন কৰিব পাৰি—

(১) অ-শ্ৰেণী বা অ-কাৰান্ত (২) ই আৰু উ-শ্ৰেণী বা ই-কাৰান্ত আৰু উ-কাৰান্ত (৩) আ, ঈ, ঊ-শ্ৰেণী বা আ-কাৰান্ত, ঈ-কাৰান্ত আৰু ঊ-কাৰান্ত। অ-শ্ৰেণী বা অ-কাৰান্ত শব্দই সমস্ত স্বৰান্ত শব্দৰ ভিতৰত প্ৰধান। এই শ্ৰেণীয়ে বহুখিনি পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ শব্দক সামৰি লোৱাৰ উপৰিও শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত ভালেখিনি বৈশিষ্ট্য আছে। যেনে—

(১) অ-কাৰান্ত শব্দৰ কোনো স্ত্ৰীবাচক ৰূপ নাই; মাথোন পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গবাচক ৰূপহে হ'ব পাৰে।

(২) অ-কাৰান্ত শব্দবিলাকত সুপ-বিভক্তিসমূহে বেলেগ বেলেগ ৰূপ লয়। যেনে— অ-কাৰান্ত শব্দৰ শেষত- ভিস্, টা, ঙসি, ঙস্ বিভক্তি যোগ হ'লে সেইবোৰৰ ঠাইত ক্ৰমে- ঐস্ -ইন (-এন) -আৎ আৰু -স্য হয়। নিদৰ্শন স্বৰূপে- নৰ+ভিস্>নৰৈঃ; নৰ+টা>নৰেণ; নৰ+ঙসি>- নৰাৎ; নৰ+ঙস্>নৰস্য ইত্যাদি।

(৩) অ-কাৰান্ত শব্দসমূহত সুপ্-বিভক্তি যোগ হ'লে শেষ স্বৰটোৱে গুণ বা বৃদ্ধি ৰূপ লাভ কৰে। যেনে —

প্ৰথমাৰ বহুবচন ঃ নৰ+ঙসি>নৰাঃ (অ+অ>আ)
পঞ্চমীৰ একবচন ঃ নৰ+ঙসি>নৰাৎ (অ+অ>আ)
সপ্তমীৰ একবচন ঃ নৰ+ঙি>নৰে (অ+ই>এ)

অ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ স্বৰৰ এনে গুণ-বৃদ্ধি এক উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য।

(৪) অ-কাৰান্ত ক্লীৱলিঙ্গবাচক শব্দ কৰ্তা আৰু কৰ্ম-কাৰকৰ বাহিৰে আন কাৰকত অ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গ শব্দৰ দৰে একে ৰূপ হয়। যেনে— পুংলিঙ্গ অ-কাৰান্ত 'নৰ' শব্দ ।

	একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা কাৰক-	নৰঃ	নৰৌ	নৰাঃ
কৰ্ম কাৰক-	নৰম্	নৰৌ	নৰাণ্

ক্লীৱলিঙ্গ অ-কাৰান্ত 'মিত্র' শব্দ

	একবচন	দ্বিবচন	বহুবচন
কৰ্তা কাৰক-	মিত্রম্	মিত্রে	মিত্রাণি
কৰ্ম কাৰক-	মিত্রম্	মিত্রে	মিত্রাণি

ইয়াৰ অন্য কাৰকসমূহৰ ৰূপ অ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গৰ দৰে হয়।

(৫) অ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ দ্বিবচনত স্বৰাগম এটি উল্লেখনীয় দিশ; কিয়নো সম্প্ৰাদান আৰু অপাদানত '-ভ্যাম্' বিভক্তি যোগ হ'লে 'আ' আগম হয়। সেইদৰে সম্বন্ধ আৰু অধিকৰণত '-ওস্' বিভক্তি যোগ হ'লে 'য়' হয়। যেনে— নৰ+ভ্যাম্ > নৰাভ্যাম্; নৰ+ওস্ > নৰ+ওঃ> নৰয়ো।

(৬) অ-কাৰান্ত শব্দৰ বহুবচনত কৰ্তাকাৰকত বহুবচনৰ বিভক্তি '-জস্' (অস্) যোগ হ'লে স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়। যেনেঃ নৰ+জস>নৰ+অস্>নৰাঃ (অ-অ-আ)।

(৭) কৰ্ম কাৰকত পুংলিঙ্গ শব্দত শস্ > আন্ হয় আৰু কৰণ কাৰকত ভিস্ > ঐঃ হয়। তেনেদৰে সম্বন্ধ পদত বহুবচনৰ বিভক্তি -আম > নাম হয়। যেনে— নৰ + আম্ >নৰাণাম। সেইদৰে অধিকৰণত '-সুপ' বিভক্তি যোগ হ'লে 'এ' তালব্য স্বৰৰ প্ৰভাৱত স>ষ হয়। যেনে— নৰ + সুপ্ > নৰসু > নৰেসু।

যদিও শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কৃতত জটিলতা দেখা যায় তথাপিও বৈদিকতকৈ সংস্কৃতৰ শব্দৰূপ ভালেখিনি সৰল। অ-কাৰান্ত শব্দৰূপত বৈদিকত দুটা ৰূপ আছিল; কিন্তু সংস্কৃতত এটা হ'ল। যেনে— কৰ্তাকাৰকত বহুবচনত দেৱাঃ, দেৱাসঃ, কিন্তু সংস্কৃতত অকল দেৱাঃ। তেনেদৰে কৰণ কাৰকৰ বহুবচনত নৰৈঃ, নৰেভিঃ, কিন্তু সংস্কৃতত নৰৈঃ। অ-কাৰান্ত ক্লীৱলিঙ্গৰ শব্দৰূপতো বৈদিকত কৰ্তাকাৰকৰ বহুবচনত দুটা ৰূপ আছিল। যেনে— ফলা, ফলানি; কিন্তু সংস্কৃতত মাথোন 'ফলা'হে থাকিল। তেনেদৰে ই-কাৰান্ত, উ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰতো দুটাকৈ থকা ৰূপবোৰ সংস্কৃতত মাথোন এটাহে থকা দেখা যায়।

সংস্কৃতত ই-কাৰান্ত আৰু উ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গৰ শব্দৰূপ অ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গৰ দৰেই ৰূপ লয়; কিন্তু আকৃতিৰ বৈশিষ্ট্যৰ বাবে বেলেগ বেলেগ হৈ দেখা দিয়ে। ক্লীৱলিঙ্গৰ ই-উ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ প্ৰধান বিশেষত্ব হ'ল কৰণ কাৰকৰ পৰা অধিকৰণ কাৰকলৈকে অ-কাৰান্ত ক্লীৱলিঙ্গৰ দৰে ৰূপ নহৈ এটা 'ন' প্ৰাতিপদিকত যোগ হয় আৰু স্বৰ আগম হয়। যেনেঃ ৱাৰিণা, ৱাৰিণে, ৱাৰিণঃ, ৱাৰিণি ইত্যাদি।

আ/ঈ/ঊ-কাৰান্ত শব্দসমূহ প্ৰধানকৈ স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক। এই শ্ৰেণীত লতা, নদী, বধূ আদি শব্দ পোৱা যায়।

মধ্যৱৰ্তী বা অন্তৰৰ্ত্তী শব্দৰূপঃ এই শ্ৰেণীত আংশিকভাৱে স্বৰান্ত আৰু আংশিকভাৱে ব্যঞ্জনান্ত গুণ থকা শব্দৰূপসমূহ পৰে। ঋ-কাৰান্ত আৰু দ্বি-স্বৰান্ত শব্দৰূপ এই মধ্যৱৰ্তী বা অন্তৰৰ্তী শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। সংস্কৃত পিতৃ, মাতৃ দাতৃ, ভ্ৰাতৃ, জামাতৃ আদি শব্দবোৰ ঋ-কাৰান্ত আৰু ৰৈ, গ্লৌঃ আদি শব্দবোৰ দ্বি-স্বৰান্ত শ্ৰেণীৰ ভিতৰত পৰে। সংস্কৃত বৈয়াকৰণসকলে এইবিলাক স্বৰান্ত শব্দ ৰূপৰ ভিতৰতে সাঙুৰিছে। কিন্তু কিছুমান ৰূপত স্বৰান্ত শব্দৰূপৰ বৈশিষ্ট্য থাকিলেও কিছুমানত দেখা নাযায়; ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ কৰ্মকাৰকৰ বহুবচনত '-ন' হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে— ঋষীণ্, শিশুন, পতীন আদি। এইদৰে ঋ-কাৰান্ত 'পিতৃ' শব্দতো 'পিতৃন্' পোৱা

যায়। সম্বন্ধপদৰ বহুবচনৰ ‘নাম্’ বিভক্তি যোগ হ’লে ‘পিতৃনাম্’ পোৱা যায়। এনেধৰণে স্বৰান্ত শব্দৰূপৰ বিশেষত্ব ৰক্ষিত হৈছে। আনহাতে ব্যঞ্জনান্ত শব্দও কৰ্মকাৰকৰ একবচনত ‘-অম’ হয়; ঋ-কাৰান্ত পিতৃ, মাতৃ শব্দ কৰ্মকাৰকৰ একবচনত পিতৰম্, মাতৰম্ হয়। এনেদৰে ব্যঞ্জনান্ত শব্দত কৰণ কাৰকৰ একবচনত ‘-আ’ বিভক্তি যোগ হয়। যেনে— মনসা, আশিষা, ৱিদুষা আদি। ঋ-কাৰান্ত পিতৃ, মাতৃ শব্দতো কৰণকাৰকৰ একবচনত ‘-আ’ যোগ হৈ পিত্ৰা, মাত্ৰা ৰূপ হয়। অধিকৰণৰ একবচনতো ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ দৰে ঋ-কাৰান্ত শব্দত ‘-ই’ যোগ হয়। যেনে— পিতৰি, মাতৰি আদি।

সেইদৰে দ্বি-স্বৰান্ত শ্ৰেণীয়েও স্বৰান্ত হৈও ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ দৰে ৰূপ লোৱা দেখা যায়। সেই বাবেই এই শ্ৰেণী মধ্যৱৰ্তী বা অন্তৰ্বৰ্তী শ্ৰেণীৰ ভিতৰত পৰে। এই শ্ৰেণীৰ বিশেষত্ব হ’ল যে ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰূপৰ বৈশিষ্ট্য বহন কৰিলেও ঐ- প্ৰাতিপদিকৰ ৰূপ উ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ লগত যথেষ্ট সাদৃশ্য দেখা যায়।

ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰূপঃ যিবোৰ শব্দৰ অন্ত্যধ্বনি ব্যঞ্জন সেইবোৰেই ব্যঞ্জনান্ত শব্দ। যেনে— মহৎ, পথিন্, ৰাজান্ আত্মন্ ইত্যাদি। ব্যঞ্জনান্ত শব্দ আৰু স্বৰান্ত শব্দৰ মাজত কেৱল অন্ত্যধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰতেই পাৰ্থক্য নহয়, ৰূপগত ক্ষেত্ৰতো দেখা যায়। যেনে— কৰ্মকাৰকৰ বহুবচনৰ বিভক্তি স্বৰান্ত শব্দত ‘-ম’ হয়; ব্যঞ্জনান্ত শব্দত ‘-অম্’ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে-আত্মানম্ (আত্মন্-অম) ৰাজানম্ (ৰাজন্-অম); বিভক্তি যোগ হোৱা বাবে শব্দটোৰ আভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়। কিন্তু স্বৰান্ত শব্দত ‘-ম’ যোগ হ’লে এইধৰণৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা নাযায়। যেনে— দেৱম্, পতিম্। এনেদৰে স্বৰান্ত শব্দত সম্বন্ধ পদৰ একবচনত ‘-স্য’ (-ঙস্>স্য) হয়। যেনে— দেৱ+ঙস্ > দেৱস্য। কিন্তু ব্যঞ্জনান্ত শব্দত ‘-অস’ (সঃ) হয়। যেনে— আত্মনঃ, ৰাজ্ঞঃ। স্বৰান্ত শব্দত সম্বন্ধৰ বহুবচনত ‘-নাম’ বিভক্তি যোগ হয়। যেনে— দেৱানাম (দেৱ+আম)। কিন্তু ব্যঞ্জনান্ত শব্দত প্ৰায়ে ‘-আম’ হয়। যেনে— ৰাজ্ঞাম্। ব্যঞ্জনান্ত প্ৰাতিপদিকক দুই প্ৰকাৰত ভগাব পাৰি— মৌলিক বা ধাতুমূলক আৰু সাধিত।

ব্যঞ্জনান্ত শব্দবোৰৰ ৰূপ লক্ষ্য কৰি পৰিৱৰ্তনীয় আৰু অপৰিৱৰ্তনীয়, এইদৰে দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। যিবোৰ শব্দ ৰূপ কৰোঁতে আভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তন হয়, সেয়াই পৰিৱৰ্তনীয়। যেনে— ৱিদ্বস্, শ্ৰেয়স্, জঘ্নিৱস্ ইত্যাদি। যিবোৰ শব্দ ৰূপ কৰোঁতে প্ৰাতিপদিকৰ কোনো আভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তন নহয়, সেয়াই অপৰিৱৰ্তনীয়। যেনে— সমাজ, বণিজ্, গুনিন্, নিশ্ ইত্যাদি।

প্ৰাতিপদিক আৰু বিভক্তিৰ মাজত প্ৰত্যয় লগ লাগিলে প্ৰাতিপদিকৰ আভ্যন্তৰীণ পৰিৱৰ্তন ঘটি দুই বা তিনিধৰণৰ ৰূপ হয়। এই ৰূপবোৰ প্ৰৱল হ’ব পাৰে, দুৰ্বল হ’ব পাৰে আৰু মধ্যমীয়া হ’ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যত কালৰ কৃদন্ত ৰূপ ‘-অন্ত’ (ৱন্ত) যোগ হ’লে প্ৰৱল ৰূপ আৰু ‘-অৎ’, ‘-উষ্’ যোগ হ’লে দুৰ্বল ৰূপ গঠিত হয়।

সেইদৰে ‘-ৱৎ’ যোগ হ’লে মধ্যমীয়া ৰূপ গঠন হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে শতৃ (বৰ্তমান কৃদন্ত) প্ৰত্যয়ান্ত ‘ৱিদ্বস্’ শব্দটোৰ কৰ্তা, কৰ্ম আৰু কৰণ কাৰকৰ একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচনত ৰূপ কৰি দেখুৱা হ’ল —

	একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা ১মা—	ৱিদ্বান্	ৱিদ্বাংসৌ	ৱিদ্বাংসঃ
কৰ্ম ২য়া—	ৱিদ্বাংসম্	ৱিদ্বাংসৌ	ৱিদুষঃ
কৰণ ৩য়া—	ৱিদুষা	ৱিদ্বদ্ভ্যাম্	ৱিদ্বদ্‌ভিঃ

কিন্তু এনে কিছুমান শব্দ আছে যিবোৰ ৰূপ কৰোঁতে মূল ৰূপৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়। মাথোন কাৰক অনুযায়ী প্ৰাতিপদিকৰ স্বৰৰ কিছু পৰিবৰ্তন হয়। ব্যঞ্জনৰ আভ্যন্তৰীণ পৰিবৰ্তন নোহোৱা এনে ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰূপেই অপৰিৱৰ্তনীয় ব্যঞ্জানান্ত।

সৰ্বনাম শব্দৰ ৰূপ ঃ সংস্কৃতত বিশেষ্য আৰু সৰ্বনাম শব্দ ৰূপত একে সুপ্ বিভক্তিকে প্ৰয়োগ কৰা হয় যদিও কিছুমান সৰ্বনাম আৰু বিশেষ্য শব্দৰ ৰূপৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা যায়। সাধাৰণতে ব্যক্তিবাচক সৰ্বনামৰ ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত আৰু বেছিভাগ পুংলিঙ্গ-বাচক সৰ্বনাম শব্দৰ ৭মী একবচনত 'স্মিন্' বিভক্তিৰ যোগ হয়। 'স্মিন্' বিভক্তি কেতিয়াবা বিশেষ্য শব্দত যোগ নহয়।

সৰ্বনাম শব্দবোৰৰ ৰূপগত বৈশিষ্ট্যলৈ লক্ষ্য কৰি সৰ্বনাম শব্দৰ ৰূপক প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি — (ক) লিঙ্গ নিৰ্বিশেষে ব্যক্তিবাচক সৰ্বনামৰ ৰূপ আৰু (খ) প্ৰশ্নবোধক আৰু সম্বন্ধবাচক সৰ্বনামসহ নিৰ্দেশবোধক সৰ্বনামৰ ৰূপ।

উত্তম পুৰুষৰ ব্যক্তিবাচক সৰ্বনাম 'অস্মদ্' আৰু মধ্যম পুৰুষৰ ব্যক্তিবাচক সৰ্বনাম 'যুষ্মদ' শব্দৰ ৰূপ দেখুৱা হ'ল —

অস্মদ্ (মই, আমি- পুং, ক্লী)

		একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	অহম্	আৱাম্	ৱয়ম্
কৰ্ম	২য়া	মাম্, মা	আৱাম্, নৌ	অস্মান, নঃ
কৰণ	৩য়া	ময়া	আৱাভ্যাম্	অস্মাভিঃ
সম্প্ৰদান	৪ৰ্থী	মহ্যম্, মে	আৱাভ্যাম্, নৌ	অস্মভ্যম্ , নঃ
অপাদান	৫মী	মৎ	আৱাভ্যাম্	অস্মৎ
সম্বন্ধপদ	৬ষ্ঠী	মস্ম, মে	আৱয়ো, নৌ	অস্মাকম্, নঃ
অধিকৰম	৭মী	ময়ি	আৱয়োঃ	অস্মাসু

যুষ্মদ্ (তুমি, তোমালোক- পুং, স্ত্ৰী, ক্লী)

		একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	ত্বম্	যুৱাম্	যুয়ম্
কৰ্ম	২য়া	ত্বাম্, ত্বা	যুৱাম্, ৱাম্	যুস্মান্
কৰণ	৩য়া	ত্বয়া	যুৱাভ্যাম্	যুষ্মাভিঃ
সম্প্ৰদান	৪ৰ্থী	তুভ্যম্, তে	যুৱাভ্যাম্,ৱাম	যুষ্মাভ্যম্, ৱঃ
অপাদান	৫মী	ত্বৎ	যুৱাভ্যাম্	যুষ্মৎ
সম্বন্ধপদ	৬ষ্ঠী	তৱ, তে	যুৱয়োঃ, ৱাম্	যুষ্মাকম্, ৱঃ
অধিকৰম	৭মী	ত্বয়ি	যুৱয়োঃ	যুষ্মাসু

ওপৰৰ শব্দ ৰূপৰ পৰা দেখা যায়, কৰ্তাকাৰকত প্ৰথমাৰ তিনিওটা বচনত আৰু কৰ্মকাৰকৰ দ্বিতীয়াৰ একবচন আৰু দ্বিবচনত একে ধৰণৰ 'ম' (অম্) বিভক্তি লগ লাগে আৰু মূল শব্দটোৰ ৰূপৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। সেইদৰে দ্বিতীয়াৰ বহুবচনত দুয়োটা শব্দৰে ৰূপ ক্ৰমে অস্মান্, নঃ আৰু যুষ্মান্, ৱঃ হয়। তেনেদৰে সম্বন্ধপদৰ ষষ্ঠীৰ বহুবচনৰ বিভক্তি 'আম্' কিন্তু দুয়োটা (অস্মদ্ আৰু যুষ্মদ্) শব্দত 'কম্' (অম্) হয়। সেইদৰে চতুৰ্থী, পঞ্চমী, ষষ্ঠীৰ একবচন

আৰু চতুৰ্থী, পঞ্চমীৰ বহুবচনৰ ৰূপতো সাধাৰণ সুপ্ বিভক্তিয়ে ভিন্ন ৰূপ লোৱা দেখা যায়। অস্মদ্ শব্দ মাথোন পুংলিঙ্গ-ক্লীৱলিঙ্গত আৰুযুষ্মদ্ শব্দ তিনিওটা লিঙ্গতে ৰূপ হয়।

প্ৰথম পুৰুষৰ ব্যক্তিবাচক সৰ্বনাম 'তদ্' শব্দৰ ৰূপ তলত দেখুওৱা হ'ল—

তদ্ (তেওঁ, তেওঁলোক, সেই- পুং)

		একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	সঃ	তৌ	তে
কৰ্ম	২য়া	তম্	তৌ	তান্
কৰণ	৩য়া	তেন	তাভ্যাম্	তৈঃ
সম্প্ৰদান	৪ৰ্থী	তস্মৈ	তাভ্যাম্	তেভ্যঃ
অপাদান	৫মী	তস্মাৎ	তাভ্যাম্	তেভ্যঃ
সম্বন্ধপদ	৬ষ্ঠী	তস্য	তয়োঃ	তেষাম্
অধিকৰণ	৭মী	তস্মিন	তয়োঃ	তেষু

তদ্ (এইটো, সেই -ক্লী)

		একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	তৎ	তে	তানি
কৰ্ম	২য়া	তৎ	তে	তানি

তদ্ (তাই, সেই -ক্লী)

		একবচন	**দ্বিবচন**	**বহুবচন**
কৰ্তা	১মা	সা	তে	তাঃ
কৰ্ম	২য়া	তাম্	তে	তাঃ
কৰণ	৩য়া	তয়া	তাভ্যাম্	তাভিঃ
সম্প্ৰদান	৪ৰ্থী	তস্যৈ	তাভ্যাম্	তাভ্যঃ
অপাদান	৫মী	তস্যাঃ	তাভ্যাম্	তাভ্যঃ
সম্বন্ধপদ	৬ষ্ঠী	তস্যাঃ	তয়োঃ	তাসাম্
অধিকৰণ	৭মী	তস্যাম্	তয়োঃ	তাসু

ওপৰৰ শব্দ ৰূপৰ পৰা দেখা যায় কৰ্তাকাৰকৰ প্ৰথমাৰ একবচনত পুংলিঙ্গ হ'লে 'সঃ' আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ হ'লে 'সা' হয়। অৱশ্যে কৰ্তা কাৰকৰ প্ৰথমাৰ ক্লীৱলিঙ্গ হ'লে 'তদ্' শব্দৰ আদ্যক্ষৰ ৰক্ষিত হয়। তেনেদৰে অন্যান্য কাৰকৰ ৰূপবোৰতো 'তদ্' শব্দৰ আদি অক্ষৰ ৰক্ষিত হৈছে। অৰ্থাৎ অস্মদ বা যুষ্মদৰ দৰে ইয়াৰ মূল ৰূপৰ সম্পূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন নহয়। 'তদ্' শব্দৰ ৰূপ পুংলিঙ্গ হ'লে অ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গ শব্দৰ দৰে আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ হ'লে আ-কাৰান্ত স্ত্ৰীলিঙ্গ শব্দৰ দৰে ৰূপ হয়। তেনেদৰে ক্লীৱলিঙ্গ হ'লে প্ৰথমা আৰু দ্বিতীয়াৰ বাহিৰে বাকীবোৰ বিভক্তিত পুংলিঙ্গৰ দৰে ৰূপ হয়। মাথোন পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ হ'লে ষষ্ঠীৰ বহুবচনত ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ দৰে 'আম' বিভক্তি লগ লাগে; যেনে— তেষাম্ (পুং), তাসাম (স্ত্ৰী.) আৰু সপ্তমী একবচনত 'স্মিন্' বিভক্তি যোগ হয়; যেনে— তস্মিন্। সাধাৰণতে 'তদ্' শব্দৰ দৰেই নিৰ্দেশবোধক সৰ্বনাম ইদম্, অদম্; প্ৰশ্নবোধক কিম্ আৰু সম্বন্ধবাচক যদ্ শব্দৰ ৰূপ হয়।

পালি-প্ৰাকৃতত সংস্কৃতৰ স্বৰান্ত আৰু ব্যঞ্জনান্তৰ বিপৰীতে সকলো শব্দই স্বৰান্ত। পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপেই ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ। সেই হেতু পালি-প্ৰাকৃতত স্বৰান্ত শব্দৰূপহে আছে ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰূপ নাই। তদুপৰি স্বৰান্ত শব্দৰূপৰ ভিতৰত ঋ-কাৰান্ত আৰু দ্বি-কাৰান্ত অৰ্থাৎ ঐ, ঔ-কাৰান্ত শব্দৰূপো পালি-প্ৰাকৃতত লুপ্ত হ'ল। কিয়নো সংস্কৃতৰ ঋ, ঐ, ঔ পালি-প্ৰাকৃতত লোপ পালে আৰু তাৰ সলনি অন্য সৰল স্বৰ গঢ় লোৱাৰ লগতে সেই স্বৰ অনুযায়ীহে শব্দবোৰ ৰূপ গ্ৰহণ কৰিলে। গতিকে প্ৰাকৃত স্তৰত এবিধহে শব্দৰূপ পোৱা যায়- স্বৰান্ত শব্দৰূপ। সংস্কৃতত অ-কাৰান্ত শব্দৰ ৰূপ আপেক্ষিকভাৱে সৰল আৰু বেছি হোৱাৰ বাবে প্ৰাকৃত স্তৰত সাদৃশ্যৰ প্ৰভাৱেৰে অ-কাৰান্ত শব্দ ৰূপৰ প্ৰাধান্য বাঢ়ি গ'ল; পালিতকৈ প্ৰাকৃতত (সাহিত্যিক প্ৰাকৃতত) আৰু প্ৰাকৃততকৈ অপভ্ৰংশত অ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ প্ৰাধান্য অধিক। প্ৰাকৃতত অ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ বাহিৰেও আন শ্ৰেণীৰ শব্দৰূপৰ বিশেষত্ব ৰক্ষিত হোৱা পৰিলক্ষিত হ'লেও অপভ্ৰংশত সাধাৰণতে অ-কাৰান্ত শব্দৰূপহে দেখা যায়।

পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ শব্দৰূপৰ নিদৰ্শন হিচাপে কেইটামান শব্দ ৰূপ তলত দেখুওৱা হ'ল ঃ

পালি শব্দৰূপ

অ-কাৰান্ত (পুংলিঙ্গ) শব্দৰূপ

বুদ্ধ (বুদ্ধঃ)

		একবচন		**বহুবচন**
প্ৰথমা	-	বুদ্ধো	-----	বুদ্ধা
দ্বিতীয়া	-	বুদ্ধং	-----	বুদ্ধে
তৃতীয়া	-	বুদ্ধেন	-----	বুদ্ধেহি, বুদ্ধেভি
চতুৰ্থী	-	বুদ্ধসস্, বুদ্ধায়	-----	বুদ্ধানং
পঞ্চমী	-	বুদ্ধা, বুদ্ধস্মা, বুদ্ধম্হা	-----	বুদ্ধেহি, বুদ্ধেভি
ষষ্ঠী	-	বুদ্ধস্স, বুদ্ধায়	-----	বুদ্ধানং
সপ্তমী	-	বুদ্ধে, বুদ্ধস্মিং, বুদ্ধম্হি	-----	বুদ্ধেসু
সম্বোধন	-	বুদ্ধো	-----	বুদ্ধা

ই-কাৰান্ত (পুংলিঙ্গ) শব্দৰূপ

আগ্গি (অগ্নি)

		একবচন		**বহুবচন**
প্ৰথমা	-	অগ্গি	——	অগ্গী, অগ্গয়ো, অগ্গিয়ো
দ্বিতীয়া	-	অগ্গিং	——	অগ্গী, অগ্গয়ো, অগ্গিয়ো
তৃতীয়া	-	অগ্গিনা	——	অগ্গীহি, অগ্গীভি
চতুৰ্থী	-	অগ্গিসস্	-----	অগ্গীনং
পঞ্চমী	-	অগ্গিনা, অগগিস্মা, অগ্গমহা	——	অগ্গীহি, অগ্গীভি
ষষ্ঠী	-	অগ্গিনোং, অগ্গিস্স	——	অগ্গীনং
সপ্তমী	-	অগ্গিস্মিং, অগ্গিম্হি	——	অগ্গিসু, অগ্গীসু
সম্বোধন	-	অগ্গি	——	অগ্গী, অগ্গিয়ো

উ-কাৰান্ত (পুংলিঙ্গ) শব্দৰূপ
ভিক্‌খু (ভিক্ষু)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	ভিক্‌খু	——	ভিক্‌খূ, ভিক্‌খৱো
দ্বিতীয়া -	ভিক্‌খুং	——	ভিক্‌খূ, ভিক্‌খৱো
তৃতীয়া -	ভিক্‌খুনা	——	ভিক্‌খূহি, ভিক্‌খূভি
চতুৰ্থী -	ভিক্‌খুনো, ভিক্‌খুস্‌স	-----	ভিক্‌খূনং
পঞ্চমী -	ভিক্‌খুনা, ভিকখুস্মা, ভিকখুমহা	——	ভিক্‌খূহি, ভিকখূভি
ষষ্ঠী -	ভিক্‌খুনো, ভিক্‌খুসস্	——	ভিক্‌খূনং
সপ্তমী -	ভিক্‌খুস্মিং , ভিক্‌খুম্হি	——	ভিক্‌খুসু
সম্বোধন -	প্ৰথমাৰ সৈতে একে।		

অ-কাৰান্ত (স্ত্ৰীলিঙ্গ) শব্দৰূপ
কঞ্ঞা (কন্যা)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	কঞ্ঞা	-----	কঞ্ঞা, কঞ্ঞায়ো
দ্বিতীয়া -	কঞ্ঞং	-----	কঞ্ঞা, কঞ্ঞায়ো
তৃতীয়া -	কঞ্ঞায়	-----	কঞ্ঞাহি, কঞ্ঞায়ো
চতুৰ্থী -	কঞ্ঞায়	-----	কঞ্ঞানং
পঞ্চমী -	কঞ্ঞায়	-----	কঞ্ঞাহি, কঞ্ঞাভি
ষষ্ঠী -	কঞ্ঞায়	-----	কঞ্ঞানং
সপ্তমী -	কঞ্ঞায়, কঞ্ঞায়ং	-----	কঞ্ঞাসু
সম্বোধন -	কঞ্ঞে	-----	কঞ্ঞা, কঞ্ঞায়ো

ব্যঞ্জনান্ত প্ৰাতিপদকিৰ (পুংলিঙ্গ) স্বৰান্ত ৰূপ
ৰাজা (ৰাজন্)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	ৰাজা	-----	ৰাজানো, ৰাজা
দ্বিতীয়া -	ৰাজানং	-----	ৰাজানো
তৃতীয়া -	ৰঞ্ঞা, ৰাজেন, ৰাজিনা	-----	ৰঞ্ঞেহি, ৰাজুহি, ৰাজুভি, ৰাজেভি
চতুৰ্থী -	ৰঞ্ঞা, ৰাজস্‌স, ৰাজিনো	-----	ৰাজানং
পঞ্চমী -	ৰঞ্ঞা, ৰাজস্মা, ৰাজম্হা	-----	ৰঞ্ঞেহি, ৰাজুহি, ৰাজুভি. ৰাজেভি
ষষ্ঠী -	ৰঞ্ঞো, ৰাজস্‌স, ৰাজিনো-	----	ৰাজানং
সপ্তমী -	ৰঞ্ঞো, ৰাজস্মিং, ৰাজম্হি	-----	ৰাজেসু
সম্বোধন -	ৰাজ (ৰাজা)	-----	ৰাজানো (ৰাজা)

সৰ্বনাম শব্দৰূপ

উত্তম পুৰুষ ঃ অহং < সং অহম্ (অস্মদ)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	অহং	-----	ময়ং, অম্হে
দ্বিতীয়া -	মং, মমং	-----	অম্হাকং, অম্হে
তৃতীয়া -	ময়া, মে	-----	অম্হেহি, অম্হেভি
চতুৰ্থী -	মম্, মমং, মজ্ঝং, মে	-----	অস্মাকং, অম্হাকং
পঞ্চমী -	ময়া, মে	-----	অম্হেহি, অমহেভি
ষষ্ঠী -	মম, মমং, মজঝং, মে	-----	অস্মাকং, অম্হাকং
সপ্তমী -	ময়ি	-----	অম্হেসু

প্ৰাকৃত শব্দৰূপ

অ-কাৰান্ত (পুংলিঙ্গ) শব্দৰূপ

পুত্ত (পুত্ৰ)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	পুত্তো	-----	পুত্তা
দ্বিতীয়া -	পুত্তং	-----	পুত্তা, পুত্তে
তৃতীয়া -	পুত্তেণ	-----	পুত্তেহি, পুত্তেহিং
চতুৰ্থী -	পুত্তস্স, পুত্তাও	-----	পুত্তাণং
পঞ্চমী -	পুত্তা, পুত্তাদো, পুত্তাদু পুত্তাও, পুত্তাহি	-----	পুত্তাহিংতো, পুত্তেসুন্তো
ষষ্ঠী -	পুত্তাস্স	-----	পুত্তাণং, পুত্তাণ
সপ্তমী -	পুত্তস্মি, পুত্তে	-----	পুত্তেসু, পুত্তেসুং

ই-কাৰান্ত (পুংলিঙ্গ) শব্দৰূপ

অগ্গি (অগ্নি)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	অগ্গী	-----	অগ্গী, অগ্গীও, অগ্গিণো
দ্বিতীয়া -	অগ্গি	-----	অগ্গিণো
তৃতীয়া -	অগ্গিণা	-----	অগ্গীহিং, অগ্গীহি
চতুৰ্থী -	অগ্গিসস্	-----	অগ্গীণং, অগ্গীণ
পঞ্চমী -	অগ্গীও, অগ্গিহি	-----	অগ্গীহিংতো,
	অগ্গিদু, অগ্গীদো	-----	অগ্গীসংতো
ষষ্ঠী -	অগ্গিস্স, অগ্গিণো	-----	অগ্গীনং, অগগীণ
সপ্তমী -	অগ্গিস্মি, অগ্গিম্হি	-----	অগ্গীসু, অগগীসুং

উ-কাৰান্ত (পুংলিঙ্গ) শব্দৰূপ

বাউ (বায়ু)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	বাউ	-----	বাউ, বাউও, বাউণো
দ্বিতীয়া -	বাউং	-----	বাউণো
তৃতীয়া -	বাউণা	-----	বাউহিং, বাউহি
চতুৰ্থী -	বাউস্‌স, বাউণো	-----	বাউণং, বাউণ
পঞ্চমী -	বাউও, বাউদু, বাউদু	-----	বাউহিন্তো, বাউসুন্তো
ষষ্ঠী -	বাউস্‌স, বাউণো	-----	বাউণং, বাউণ
সপ্তমী -	বাউস্মি	-----	বাউসুং

আ-কাৰান্ত (স্ত্ৰীলিঙ্গ) শব্দৰূপ

মালা

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	মালা	-----	মালা, মালাউ, মালাও
দ্বিতীয়া -	মালং	-----	মালা, মালাউ, মালাও
তৃতীয়া -	মালাএ, মালাই, মালাঅ	-----	মালাহি, মালাহিং
চতুৰ্থী -	মালাএ, মালাই, মালাঅ	-----	মালাণং, মালাণ
পঞ্চমী -	মালাদো, মালাদু, মালাও	-----	মালাহিংতো, মালাসুংতো
ষষ্ঠী -	মালাএ, মালাই, মালাঅ	-----	মালাণং, মালাণ
সপ্তমী -	মালাএ, মালাই, মালাঅ	-----	মালাসু

সংস্কৃতত ঋ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গৰ শব্দৰ প্ৰাকৃতত ৰূপ

পিআ, পিদা (পিতৃ)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	পিআ, পিদা	-----	পিঅৰো, পিদৰো
দ্বিতীয়া -	পিঅৰং, পিদৰং	-----	পিঅৰো, পিদৰো
তৃতীয়া -	পিউণা, পিদুণা	-----	পিউহিং, পিদুহিং
চতুৰ্থী -	পিউণো, পিদুস্‌স	-----	পিউণং, পিদুণং
পঞ্চমী -	পিআউ, পিআও, পিদাদো, পিদাদু	-----	পিআসুন্তো, পিদাসুন্তো পিআহিংতো, পিদাহিংতো
ষষ্ঠী -	পিউণো, পিদুস্‌স	-----	পিউণ, পিদুণ
সপ্তমী -	পিঅৰে, পিদৰে	-----	পিউসুং, পিদুসং, পিউসু, পিদুসু।

সংস্কৃত ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ প্ৰাকৃতত ৰূপ

ৰাআ (ৰাজন্)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	ৰাআ	-----	ৰাআণো, ৰাআ
দ্বিতীয়া -	ৰাঅং, ৰাআণং	-----	ৰাআণো, ৰাএ, ৰাআণে
তৃতীয়া -	ৰণ্ণা, ৰাইণা	-----	ৰাত্ৰহিং, ৰাত্ৰহি
চতুৰ্থী -	ৰণ্ণো, ৰাইণো, ৰাণো, ৰাঅস্স	-----	ৰাআণং, ৰাআণ
পঞ্চমী -	ৰাআদো, ৰাআদু ৰাআও, ৰাআহি	-----	ৰাআহিংতো, ৰাআসুংতো
ষষ্ঠী -	ৰণ্ণো, ৰাইণো ৰাণো, ৰাঅস্স	-----	ৰাআণং, ৰাআণ
সপ্তমী -	ৰাত্ৰ, ৰাঅস্মি	-----	ৰাত্ৰসু, ৰাত্ৰসুং

সৰ্বনাম শব্দৰূপ

উত্তম পুৰুষ সৰ্বনাম ঃ অহং < সং অহম্ (অস্মদ)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	অহং, হং, অহঅং	-----	অম্হে, ৰঅং
দ্বিতীয়া -	মং, মমং, মি	-----	আম্হে, ণো, ণে
তৃতীয়া -	মএ, মই	-----	অম্হেহিং, অম্হেহি
চতুৰ্থী -	মম, মে, মহ, মজ্ঝ	-----	অম্হেহিং ণো
পঞ্চমী -	মণাদো, মমাও	-----	অম্হাহিংতো, অম্হাসুংত্তো
ষষ্ঠী -	মম, মে, মহ, মজ্ঝ	-----	অম্হাণং, ণো
সপ্তমী -	মই, মত্ৰ, মমস্মি	-----	অম্হেসু, অম্হেসুং

অপভ্ৰংশ শব্দৰূপ

অ-কাৰান্ত (পুংলিঙ্গ) শব্দৰূপ

পুত্ত (পুত্ৰ)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	পুত্ত, পুত্তু	-----	পুত্ত, পুত্তা
দ্বিতীয়া -	পত্তং, পুত্তু	-----	পুত্ত, পুত্তা
তৃতীয়া -	পুত্তেণ, পুত্তেঁ	-----	পুত্তেহিং
চতুৰ্থী -	পুত্তহো, পুত্তসু	-----	পুত্তহুঁ, পুত্তাণ
পঞ্চমী -	পুত্তহুঁ, পুত্তহেঁ	-----	পুত্তহুঁ, পুত্তহিঁ
ষষ্ঠী -	পুত্তহো, পুত্তসু	-----	পুত্তহুঁ, পুত্তাণ
সপ্তমী -	পুত্তহিঁ, পুত্তহী	-----	পুত্তহিঁ

সৰ্বনাম শব্দৰূপ

প্ৰথম পুৰুষৰ সৰ্বনাম

হঁউ (অস্মদ্)

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	হঁউ, অমহি, ম্হি	-----	অম্হে
দ্বিতীয়া -	মঁই	-----	অম্হই
তৃতীয়া -	মই, মঁই	-----	অম্হেহিঁ
চতুৰ্থী -	মজঝু, মহুঁ, মহঁ, মহ	-----	অম্হ, অম্হই, অমহহু
পঞ্চমী -	মহুঁ	-----	অম্হ
ষষ্ঠী -	মজঝু, মহুঁ, মহঁ, মহ	-----	অম্হ, অমহই, অমহহু
সপ্তমী -	মই	-----	অম্হাসু

অসমীয়া শব্দৰূপ সংস্কৃততকৈ যথেষ্ট সৰল হোৱাৰ লগতে শব্দ-ৰূপৰ প্ৰক্ৰিয়াটো যথেষ্ট পৰিমাণে সলনি হোৱা দেখা যায়। অসমীয়া শব্দ ৰূপক নাম শব্দৰ ৰূপ আৰু সৰ্বনাম শব্দৰ ৰূপ অথবা স্বৰান্ত আৰু ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ ৰূপ এইদৰে বিভাজন কৰিব নোৱাৰি। কিয়নো নাম শব্দ আৰু সৰ্বনাম শব্দ অসমীয়াত একেধৰণেই ৰূপ হয়। মাথোন কৰ্তাকাৰকৰ বাদে অন্য কাৰকত সৰ্বনাম শব্দৰ একাটা তীৰ্যক ৰূপ হয়। অসমীয়াত কাৰক অনুযায়ীহে শব্দৰূপ ভিন্ন হয়। মাথোন শব্দৰূপৰ নিদৰ্শন স্বৰূপে তলত কেইটামান শব্দ ৰূপ কৰি দেখুওৱা হ'ল —

অ-কাৰান্ত 'গাধ' শব্দ

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	গাধ-ই	-----	গাধবোৰ-এ, গাধবোৰ
দ্বিতীয়া -	গাধ-ক	-----	গাধবোৰ-ক
তৃতীয়া -	গাধ-ৰে	-----	গাধবোৰ-ৰে
চতুৰ্থী -	গাধ-লৈ	-----	গাধবোৰ-লৈ
পঞ্চমী -	গাধ-ৰ	-----	গাধবোৰ-ৰ
ষষ্ঠী -	গাধ-ত	-----	গাধবোৰ-ত
সপ্তমী -	গাধ-ৰ পৰা	-----	গাধবোৰ-ৰ পৰা

ই-কাৰান্ত 'নিগনি' শব্দ

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	নিগনি-এ (নিগনিয়ে)	-----	নিগনিবোৰ্-এ, নিগনিবোৰে
দ্বিতীয়া -	নিগনি-ক	-----	নিগনিবোৰ-ক
তৃতীয়া -	নিগনি-ৰে	-----	নিগনিবোৰে-ৰে
চতুৰ্থী -	নিগনি-লৈ	-----	নিগনিবোৰ-লৈ
পঞ্চমী -	নিগনি-ৰ	-----	নিগনিবোৰ-ৰ
ষষ্ঠী -	নিগনি-ত	-----	নিগনিবোৰ-ত
সপ্তমী -	নিগনি-ৰ পৰা	-----	নিগনিবোৰ-ৰ পৰা

সৰ্বনাম 'মই' শব্দ

	একবচন		বহুবচন
প্ৰথমা -	মই	-----	আমি
দ্বিতীয়া -	মো-ক	-----	আমা-ক
তৃতীয়া -	মো-ৰে	-----	আমা-ৰ দ্বাৰা
চতুৰ্থী -	মো-লৈ	-----	আমা-লৈ
পঞ্চমী -	মো-ৰ	-----	আমা-ৰ
ষষ্ঠী-	মো-ত	-----	আমা-ত
সপ্তমী -	মো-ৰ পৰা	-----	আমা-ৰ পৰা

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) সংস্কৃতৰ স্বৰান্ত শব্দৰূপক কি কি ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি ? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

২) অসমীয়া শব্দৰূপক সংস্কৃতৰ নিচিনাকৈ বিভাজন কৰিব পাৰি নে ? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

১.৭ সাৰংশ (Summing Up)

সংস্কৃতৰ শব্দৰূপৰ জটিলতা পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া বহুলাংশে হ্ৰাস পায়। বচন, লিঙ্গ, কাৰক বিভক্তি, শব্দৰূপৰ বিভাজন আদি আটাইবোৰ দিশতে এই পৰিবৰ্তন ঘটে। সংস্কৃতৰ তিনিটা বচনৰ ঠাইত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত দুটাহে ৰক্ষিত হয়। সংস্কৃতৰ লিঙ্গ তিনিটা আৰু ইয়াৰ নিৰ্ণয় প্ৰক্ৰিয়া অত্যন্ত জটিল আছিল। পালি-প্ৰাকৃতত তিনিওবিধ লিঙ্গ ৰক্ষিত যদিও সংস্কৃতৰ ব্যাকৰণগত লিঙ্গ লোপ পাই ইয়াৰ জটিলতা হ্ৰাস পায়। অসমীয়াত মাত্ৰ দুটা লিঙ্গহে ৰক্ষিত হয় আৰু সংস্কৃতৰ লিঙ্গৰ বৈচিত্ৰতা নোহোৱা হয়। কাৰক আৰু বিভক্তিৰ ক্ষেত্ৰতো সংস্কৃতৰ জটিলতা পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত বচন আৰু লিঙ্গ অনুযায়ী সৰল হৈ পৰে। এই দিশত পালি-প্ৰাকৃতত বিকল্প বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ মনকৰিবলগীয়া। অসমীয়াত সংস্কৃতৰ সম্প্ৰদান কাৰক নোহোৱা হৈ পৰিল আৰু অপাদানৰ কাৰণেও কোনো বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ নোহোৱা হ'ল। শব্দৰূপৰ শ্ৰেণীবিভাজনৰ জটিলতাও পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত সৰলীকৃত হ'ল।

১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

(১) সংস্কৃতৰ শব্দৰূপক কেই শ্ৰেণীত ভগাব পাৰি? প্ৰতিটো ভাগৰ চমু পৰিচয় দি সংস্কৃত আৰু অসমীয়া শব্দৰূপৰ এটি তুলনামূলক আলোচনা দাঙি ধৰক।

(২) সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত ভাষাৰ শব্দৰূপৰ এটি তুলনামূলক আলোচনা যুগুত কৰক। অসমীয়াত ই কেনেদৰে সৰলীভূত হৈছে তাৰো এটি আভাস দিয়ক।

(৩) সংস্কৃত কাৰক বিভক্তিৰ এটি চমু পৰিচয় দি পালি-প্ৰাকৃতত এইবোৰ কেনেদৰে ৰক্ষিত হৈছে আলোচনা কৰক।

(৪) সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃতৰ শব্দ বিভক্তিৰ তিনিখন পৃথক পৃথক তালিকা যুগুত কৰি সিবিলাকৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে এটি টোকা লিখক।

(৫) অসমীয়া কাৰকৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে এটি টোকা লিখক।

(৬) সংস্কৃত ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰূপৰ এটি আভাস দিয়ক।

(৭) সংস্কৃতত লিঙ্গ নিৰ্ণয়ৰ প্ৰধান উপায় কি কি? সংস্কৃতৰ লগত অসমীয়া লিঙ্গ নিৰ্ণয়ৰ পদ্ধতি একেনে? আলোচনা কৰক।

১.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

গোলোক চন্দ্ৰ গোস্বামী ঃ *অসমীয়া ব্যাকৰণৰ মৌলিক বিচাৰ*

নগেন ঠাকুৰ ঃ *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য*

ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ ঃ *সংস্কৃত-ব্যাকৰণ-কৌমুদী*

হৰিচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য ঃ *সংস্কৃত-ব্যাকৰণ-প্ৰভা*

লীলাৱতী শইকীয়া বৰা ঃ *সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ*

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধাতুৰূপ

বিভাগৰ গঠন

২.১ ভূমিকা (Introduction)
২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
২.৩ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ মুখ্য ধাতুৰ ৰূপ
২.৪ গণ বিভাজন
২.৫ ল-কাৰ বিভাজন
২.৬ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ গৌণ ধাতুৰ ৰূপ
২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

প্ৰথম বিভাগত সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াৰ শব্দৰূপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এই বিভাগটিত তিনিওটা ভাষাৰ ধাতুৰূপৰ বিভিন্ন দিশসমূহ তুলনামূলকভাৱে বিশ্লেষণ কৰা হ'ব।

ক্ৰিয়াৰ মূলেই হৈছে ধাতু। ধাতুত পুৰুষ, বচন, কাল আৰু ভাৱ অনুযায়ী বিভিন্ন ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ হয়। ধাতুত ক্ৰিয়াবিভক্তি যোগ হ'লেহে একোটা সমাপিকা ক্ৰিয়া (Finite Verb) গঠন হয় অৰ্থাৎ কোনো কাৰ্য সম্পন্ন কৰা বা হোৱাৰ অৰ্থ নিৰূপন কৰে। ধাতুত বিভক্তি যোগ হৈ ক্ৰিয়াৰ বিভিন্ন ৰূপ আৰু প্ৰকাৰ্য নিৰ্দেশ কৰাই হ'ল ধাতুৰূপ। চমু কথাত, ধাতুৰূপ (Conjugation) বুলি ক'লে বিভিন্ন বচন, পুৰুষ, কাল আৰু ভাৱ অনুসৰি বিভিন্ন ক্ৰিয়া-বিভক্তিৰ সংযোগত ধাতুসমূহৰ বিভিন্ন ৰূপ হোৱাকে বুজা যায়।

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ প্ৰণালী জটিল আৰু বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। পালিৰ ধাতুৰূপ অৱশ্যে বহুখিনি সংস্কৃতৰ অনুগামী; প্ৰাকৃত স্তৰত সেই জটিলতা নোহোৱা হৈ সৰল হৈছে। অসমীয়াত সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপ অধিক সৰলতৰ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে। সংস্কৃতৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰা অসমীয়া ধাতুৰূপৰ প্ৰাকৃতৰ লগত সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰা যায়।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটিৰ আলোচিত কথাখিনি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপুনি-

- সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ধাতুৰূপৰ শ্ৰেণীবিভাজন সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব;
- সংস্কৃতৰ গণবিভাজন সম্পৰ্কে জ্ঞাত হোৱাৰ লগতে পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত ই কেনেদৰে ৰক্ষিত হৈছে তাক জানিবলৈ সমৰ্থ হ'ব;
- তিনিওটা ভাষাৰ ল-কাৰৰ বিষয়ে পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব;
- সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ গৌণ ধাতুৰ ৰূপ অনুধাৱন কৰিব পাৰিব;
- সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ জটিলতা হ্ৰাস পাই পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত ই কেনে ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছে তাক সবিস্তাৰে জানিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

২.৩ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ মুখ্য ধাতুৰ ৰূপ

সংস্কৃত ধাতুৰূপৰ দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। সেই ভাগ দুটা এনেধৰণৰঃ

(ক) মুখ্য ধাতুৰূপ (Primary Conjugation)

(খ) গৌণ ধাতুৰূপ (Secondary Conjugation)

দৰাচলতে ধাতুবোৰত বিভক্তি যোগ হোৱাৰ ধৰণলৈ লক্ষ্য কৰিয়েই এনেদৰে বিভাজন কৰা হয়। যিবোৰ ধাতুত মাথোন তিঙ্ বিভক্তি যোগ কৰি বিভিন্ন সমাপিকা ক্ৰিয়া গঠন কৰা হয়, সেই ধাতুৰ ৰূপকে মুখ্য বা মৌলিক ধাতুৰূপ বোলা হয়।

সাধাৰণতে সংস্কৃতত দুই প্ৰকাৰেৰে ক্ৰিয়াপদ গঠন হ'ব পাৰে। যেনে—

(১) ধাতুৰ পিছত তিঙ্ বিভক্তি যোগ কৰি

(২) ধাতুৰ পিছত কৃৎ প্ৰত্যয় (-ক্ত, ক্তৱতু, -ত্বাচ আদি) যোগ কৰি।

এই দুই প্ৰকাৰৰ ভিতৰত প্ৰধান হৈছে — তিঙ্ বিভক্তি আৰু এই বিভক্তিকেই সংস্কৃতত ক্ৰিয়া বিভক্তি বুলি কোৱা হয়। যিবোৰ বিভক্তি ধাতুৰ লগত যোগ কৰা হয় তাকে তিঙ্ বিভক্তি বোলে। পাণিনিৰ মতে এই বিভক্তিবোৰৰ প্ৰথমটো '-তি' আৰু শেষৰটো '-মহিঙ্'। প্ৰথমৰ '-তি' আৰু শেষৰ '-মহিঙ্'ৰ 'ঙ'লৈ সংস্কৃতৰ গোটেইবোৰ ক্ৰিয়া- বিভক্তিক একেলগে তিঙ্ বিভক্তি বুলি কোৱা হয়। ধাতুত এই তিঙ্ বা ক্ৰিয়া বিভক্তি যোগ হ'লেহে একোটা সমাপিকা ক্ৰিয়া (Finite Verb) সম্পন্ন হয়।

২.৪ গণ বিভাজন

তিঙ্ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ লগে লগে সংস্কৃত ভাষাৰ ধাতুবোৰৰ ভালেমান পৰিৱৰ্তন হয়। সেই পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰকৃতিলৈ লক্ষ্য কৰি ধাতুবোৰক এক শৃংখলালৈ আনিবৰ বাবে একো একোটা শ্ৰেণীত বিভাজন কৰা হৈছে। এনে শ্ৰেণীকে গণ বুলি কোৱা হয়। সেই ফালৰ পৰা সংস্কৃতৰ ধাতুবোৰক দহটা গণত বিভাজন কৰা হৈছে। ইয়াকে 'দশগণ' বোলে। এই দশ গণ এনেধৰণৰ ভ্বাদি, অদাদি, হ্বাদি, দিৱাদি, স্বাদি, তুদাদি, ৰুধাদি, তনাদি, ক্ৰাদি আৰু চুৰাদি।

সাধাৰণতে প্ৰতিটো গণৰ অন্তৰ্গত ধাতুবোৰৰ প্ৰথম ধাতুটোৰ নাম অনুসৰি গণবোৰৰ নাম নিৰ্ণয় কৰা হৈছে। নিদৰ্শন স্বৰূপে ভূ ধাতুকে আদি কৰি দা, ধৃ, পঠ্, ভাষ্, কৃষ, অট্, লভ্, শুভ্, হস্ আদি যিবোৰ ধাতু একে ধৰণেৰে পৰিৱৰ্তিত হৈছে, সেইবোৰ ধাতুকে ভ্বাদি-গণীয় ধাতু বোলে। সেইদৰে অদ্ ধাতুকে ধৰি যিবোৰ ধাতু একে ধৰণেৰে ৰূপ হয় সেইবোৰ অদাদি-গণীয় ধাতু। তেনেদৰে হ্বাদি-গণীয়ৰ আদি ধাতু হু; দিৱাদি-গণীয়ৰ আদি ধাতু দিৱ্, স্বাদি-গণীয়ৰ আদি ধাতু সু, তুদাদিৰ তুদ্, ৰুধাদিৰ ৰুধ্, তনাদিৰ তন্, ক্ৰ্যাদিৰ ক্ৰী আৰু চুৰাদিৰ চুৰ্।

বিকৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই গণ বিভাজন কৰা হয়। সংস্কৃতত প্ৰতিটো ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে বিশেষ বিশেষ বিকৰণ (Stemaffix) যোগ হয়। অৰ্থাৎ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে ধাতু আৰু তিঙ্ বিভক্তিৰ মাজত একোটা বিশেষ বৰ্ণৰ আগম হয় আৰু তাৰ ফলত নতুন ক্ৰিয়ামূল উৎপন্ন হয়। এনেদৰে আগম হোৱা বৰ্ণকেই বিকৰণ বোলে। বিকৰণ যোগ হৈ যি ক্ৰিয়াপদ গঠন কৰে, সেয়া বিভিন্ন কাল, ভাব, বচন আৰু পুৰুষ অনুসৰি ৰূপ হয়। আচলতে এই বিকৰণ বদ্ধৰূপ বা এবিধ অৰ্থহীন প্ৰত্যয়। উদাহৰণ স্বৰূপে √ৰুধ্ ধাতুত লটৰ পৰস্মৈ পদী বিভক্তি যোগ হ'লে প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত ধাতুৰূপ হয় 'ৰুণদ্ধি', ইয়াত ধাতুৰ অন্ত্য স্বৰৰ পাছত 'ন্' বিকৰণৰ আগম হৈছে আৰু ই ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত সোমাই পৰিছে। আনহাতে লট্, লোট্ আৰু

বিধিলিঙ্‌ত ৰূপ কৰোঁতে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত বিকৰণ যোগ হৈ ধাতুটোৰ ৰূপৰ পৰিৱৰ্তন হয়। এনেধৰণৰ বিকৰণৰ আধাৰতেই সংস্কৃতৰ গণসমূহক পুনৰাই দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। যেনেঃ

(ক) অ-যুক্ত শ্ৰেণী বা অ-বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী।

(খ) অ-হীন শ্ৰেণী বা অ-ভিন্ন বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী।

যিবিলাক গণৰ ধাতু ৰূপ কৰোঁতে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'অ' যোগ হয় বা অ-বিকৰণৰ আগম হয়, তাকে অ-যুক্ত বা অ-বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী বোলে। আনহাতে যিবিলাকত অ-ৰ বাহিৰে অন্য স্বৰ বা ব্যঞ্জনৰ আগম হয় অথবা কোনো বিকৰণ যোগ নহয় তাকে অ-ভিন্ন বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী বোলে। ৰেখা চিত্ৰৰ সহায়ত নিম্নোক্ত ধৰণেৰে দেখুৱাব পাৰি —

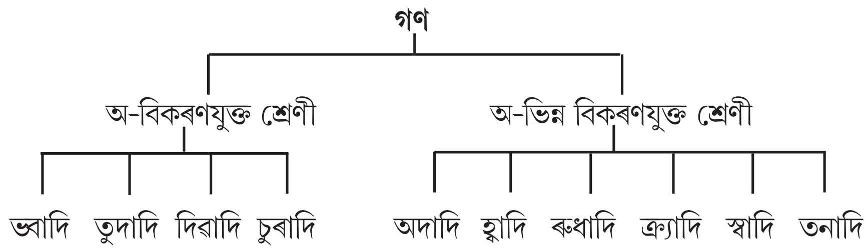

বিভিন্ন গণৰ ধাতুবিলাকক বিকৰণ যোগ হোৱাৰ বৈশিষ্ট্যনুযায়ী বেলেগ বেলেগ নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছে। যেনেঃ শ্বাসাঘাত যুক্ত-শ্ৰেণী, য়-শ্ৰেণী, নু-শ্ৰেণী, উ-শ্ৰেণী ইত্যাদি।

অ-বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী ঃ

(ক) শ্বাসাঘাতবিহীন অ-শ্ৰেণীঃ ভ্বাদিগণীয় ধাতুসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। সংস্কৃতত এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰ সংখ্যাই সৰ্বাধিক। ভ্বাদি-গণীয় ধাতু কিছুমান এনেধৰণৰঃ ভূ, ৱদ, জি, সন্‌জ আদি। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুসমূহত ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত অ-বিকৰণ যোগ হয়। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰূপত শ্বাসাঘাত অ-ৰ ওপৰত নপৰি ধাতু অক্ষৰতহে পৰে। সেই হেতু এই গণৰ অন্তৰ্ভুক্ত ধাতুবোৰ শ্বাসাঘাতবিহীন অ-শ্ৰেণীৰ। যেনেঃ√ভূ+অ+তি>ভৱতি; √হস্‌+অ+তি>হসতি ইত্যাদি।

(খ) শ্বাসাঘাত যুক্ত অ-শ্ৰেণীঃ তুদাদি গণীয় ধাতুসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। তুদ্‌, ইষ্‌, মৃ, মুচ্‌, কৃ, চৰ্চ, লিখ্‌, সিচ আদি। এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। ভ্বাদিগণীয় ধাতুসমূহৰ দৰে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত অ-বিকৰণ যোগ হয় আৰু সেই অ-ৰ ওপৰত শ্বাসাঘাত পৰে। সেইবাবে এই শ্ৰেণীৰ ধাতুসমূহ শ্বাসাঘাতযুক্ত অ-শ্ৰেণীৰ। যেনেঃ √তুদ + অ + তি > তুদ´তি। তুদ´তি শব্দৰ ওপৰত থকা ' ' ' এই চিন শ্বাসাঘাতসূচক। ভবাদিগণীয় আৰু তুদাদিগণীয় ধাতুৰ মাজত পাৰ্থক্য হ'ল আগম হোৱা অ-ৰ ওপৰত শ্বাসাঘাত হোৱা বা নোহোৱাটো।

(গ) য়-শ্ৰেণীঃ দিৱাদি গণীয় ধাতুসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। দিৱাদি গণীয় ধাতু কিছুমান হৈছে — দিৱ্‌, জন্‌, ৱিদ, অস্‌, কূপ, তৃপ্‌, পদ্‌, মন্‌, শপ্‌ ইত্যাদি। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুসমূহত ধাতুসমূহত ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'য়' বিকৰণ যোগ হয়। 'য়' বিকৰণ যোগ হোৱাৰ কাৰণে এই গণীয় ধাতুসমূহ য়-শ্ৰেণীৰ। যেনেঃ √দিৱ্‌+য়+তি>দীব্যতি। এই য় শ্বাসাঘাতহীন। 'য়' শ্বাসাঘাতযুক্ত হ'লে কৰ্মবাচ্যৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। দিৱাদিগণীয় ধাতুৰূপৰ লগত সাধিত নামধাতুৰ ধাতুৰূপৰ মিল আছে।

(ঘ) অয়- শ্ৰেণীঃ চুৰাদিগণীয় ধাতুসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। চুৰ্, পূজ্, অৰ্চ্, শব্দ্, কথ্, গণ্, তড়্, পীড়্, বঞ্চ্, ৰচ্, ৰূপ্, সূচ্ আদি এই শ্ৰেণীত পৰে। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুবোৰত ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'অয়' বিকৰণ যোগ হয়। সেয়েহে এই গণীয় ধাতুসমূহ অয়-শ্ৰেণীৰ। এই 'অয়' নিচ্ প্ৰত্যয় জাত, কিন্তু নিচ্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থ (অৰ্থাৎ নিজন্তৰ) প্ৰকাশিত নহয়। যেনে— √চুৰ+অয়+তি>চোৰয়তি। 'অয়' বিকৰণৰ আদি স্বৰত শ্বাসাঘাত পৰে আৰু স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি হয়। যেনেঃ চুৰ-চোৰয়তি (উ-ও); তড়-তাড়য়তি (অ-আ)।

অ-ভিন্ন বিকৰণযুক্ত শ্ৰেণী ঃ

(ক) ধাতু শ্ৰেণীঃ অদাদিগণীয় ধাতুসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। অদ্, অস্, হন্, লিহ, দুহ, স্বগ্, দ্বিষ, যা, মৃজ, ৰচ্, ৰা, স্না আদি এই শ্ৰেণীত পৰে। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুসমূহত কোনো বিকৰণ যোগ নহয়। ধাতুসমূহ প্ৰত্যক্ষভাবে বিভক্তিৰ লগ লাগে। কোনো বিকৰণ যোগ নহয় বাবে এই গণীয় ধাতুবোৰক ধাতু শ্ৰেণী বোলে। যেনেঃ √অস্+তি>অস্তি। হন্তি, য়াতি আদি একেধৰণেৰে ৰূপ হয়। কেতিয়াবা ধাতু আৰু বিভক্তিৰ সমীভৱন প্ৰক্ৰিয়াৰ সন্ধি হয়। যেনেঃ √অদ্+তি>অত্তি।

(খ) দ্বিত্ব বা দ্বিৰুক্ত শ্ৰেণীঃ হ্বাদি বা জুহোত্যাদি গণীয় ধাতুসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। এই শ্ৰেণীৰ ধাতু কিছুমান হৈছেঃ হা, দা, ধা, মা, ভৃ, ভী আদি। এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত ধাতুবোৰ কৰিলে মূল ধাতুটো দ্বিত্ব বা দ্বিৰুক্ত হয়। কোনো বিকৰণ ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত যোগ নহয়। ধাতুৰ ব্যঞ্জনে দ্বিত্ব ৰূপ লাভ কৰে বাবে এই গণীয় ধাতুসমূহ দ্বিত্ব বা দ্বিৰুক্ত শ্ৰেণীৰ। যেনেঃ √দা+তি-দদাতি। এই শ্ৰেণীৰ ধাতু ৰূপৰ কেইটিমান বিশেষত্ব দেখা যায়। যেনেঃ হা, হু আদি ৰূপ কৰোঁতে 'জ' আগম হৈ জহা, জহু (জহো) হয়। যেনে— √হা+তি>জহাতি, √হু+তি>জুহোতি। তেনেদৰে √ধা, √ভী, √ভৃ আদি মহাপ্ৰাণমূলক ধাতু দ্বিৰুক্ত হওঁতে প্ৰথম মহাপ্ৰাণ অল্পপ্ৰাণ হয়। যেনেঃ √ধা+ তি >দধাতি।

(গ) ন-শ্ৰেণী বা মধ্যৱৰ্তী নাসিক্য শ্ৰেণীঃ ৰুধাদি গণীয় ধাতুসমূহ এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। এই শ্ৰেণীৰ ধাতু কিছুমন এনেধৰণৰঃ পিষ্, ভিদ্, ছিদ্, ভুজ ইত্যাদি। এই গণীয় ধাতুসমূহৰ ৰূপ কৰিলে ধাতুটোৰ মাজত 'ন' সোমায়। ধাতু ব্যঞ্জনৰ পাছত 'অ' এটা আগম হয় আৰু তাৰ মাজত 'ন' বিকৰণ সোমাই বাবে এই গণীয় ধাতুসমূহক ন-শ্ৰেণী বা মধ্যৱৰ্তী নাসিক্য শ্ৰেণী বোলে। যেনেঃ √ৰুধ্+ৰুণ্ধ+অ+তি>ৰুণদ্ধি।

(ঘ) না-শ্ৰেণীঃ ক্ৰ্যাদি গণীয় ধাতুবোৰ এই শ্ৰেণীত পৰে। জ্ঞা, অশ্, গ্ৰন্থ, ক্লিশ্, ক্ষক্ষুভ্, স্তৃ, পূষ, আদি এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে ধাতুৰ অন্তত 'না' বিকৰণ যোগ হয়। সেই বাবে এই গণীয় ধাতুসমূহক না-শ্ৰেণী বোলা হৈছে। যেনেঃ √ক্ৰী+না+তি>ক্ৰীণাতি।

(ঙ) নু-শ্ৰেণীঃ স্বাদিগণীয় ধাতুবোৰ এই শ্ৰেণীৰ অন্তভুৰ্ক্ত। এই শ্ৰেণীৰ ধাতু কেইটিমান এনেধৰণৰঃ আপ্, শ্ৰু, সাধ্, ক্ষি, চি, পৃ, মি আদি। সংস্কৃতত এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰ সংখ্যা কম। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে ধাতু আৰু বিভক্তিৰ মাজত 'নু' বিকৰণ যোগ হয়। অৱশ্যে আগম হয় বাবেই ইয়াক নু-শ্ৰেণী বুলি কোৱা হয়। যেনেঃ √শ্ৰু+নু+ তি>শৃণোতি।

(চ) উ-শ্ৰেণীঃ এই শ্ৰেণীত তনাদি গণীয় ধাতুবোৰ পৰে। এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত ধাতু কিছুমান হ'ল— তন্, কৃ, মন্, ক্ষণ, তৃণ, মৃণ, ইত্যাদি। এই শ্ৰেণীৰ ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে ধাতু

আৰু বিভক্তিৰ মাজত এটা 'উ' বিকৰণৰ আগম হয়। সেই বাবেই এই গণীয় ধাতুক উ-শ্ৰেণী বোলে। যেনেঃ √তন্+উ+তি>তনোতি। নু-শ্ৰেণীৰ লগত পাৰ্থক্য মাথোন ইয়াত 'ন'টো নাথাকে।

তদুপৰি সংস্কৃতত এনে কিছুমান ধাতু আছে যিবোৰ ওপৰোক্ত নিয়মৰ ভিতৰত নপৰে। যেনে— 'গম্' ধাতুৰ ৰূপ কৰিলে গমতি নহয়, গচ্ছতিহে হয়। সেই ফালৰ পৰা 'চ্ছ' শ্ৰেণীৰ হ'ব লাগে। কিন্তু এনে ধাতুবোৰ সংস্কৃতত ভ্বাদিগণীয় অ-শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত।

এনেদৰে বিকৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত ধাতুবোৰক বিভিন্ন শ্ৰেণীত বিভাজন কৰি শৃংখলাবদ্ধভাৱে সজাবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে যদিও ধাতুৰূপৰ বিভিন্ন ব্যতিক্ৰমে সংস্কৃত ধাতুৰূপক অধিক জটিল কৰি তুলিছে।

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ জটিলতা আৰু বৈচিত্ৰ্য পালি-প্ৰাকৃতত ভালেখিনি হ্ৰাস পালে। অৱশ্যে পালিৰ ধাতুৰূপ ভালেখিনি সংস্কৃতৰ অনুগামী হ'ল। পালিতকৈ প্ৰাকৃতৰ ধাতুৰূপ বেছি সৰল হৈ পৰিল। পালিত সংস্কৃত ধাতুৰ দহোটা গণৰ ভিতৰত সাতোটা গণ ৰক্ষিত হৈছে। সেইবোৰ হৈছেঃ ভূৱদি (ভ্বাদি), ৰুধাদি (ৰুধাদি), দিৱদি (দিৱাদি), সদি (স্বাদি), কিয়দি (ক্ৰ্যাদি), তনদি (তনাদি) আৰু চুৰদি (চুৰাদি)। পালিত সংস্কৃতৰ অদাদি, তুদাদি আৰু হ্বাদি গণীয় ধাতুবোৰ ভ্বাদি গণীয়ৰ দৰে ৰূপ হ'ল। আনহাতে ব্যৱহৃত হৈ থকা গণবিলাকৰ ৰূপো সকলো ক্ষেত্ৰত সংস্কৃতৰ দৰে হোৱা নাছিল। যেনেঃ চুৰাদি গণীয়ৰ √চুৰ ধাতুৰ ৰূপ সংস্কৃতত প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত 'চোৰয়তি, কিন্তু পালিত 'চুৰেই' হোৱা দেখা যায়।

প্ৰাকৃতত সংস্কৃতৰ গণ বিভাজনৰ ভালেখিনি পৰিৱৰ্ত্তন হোৱা দেখা যায়। প্ৰধানতঃ প্ৰাকৃতত গণ দুটা। সেয়া 'অ-গণ' আৰু 'এ-গণ'। কিন্তু এই দুটাত পেলাব নোৱাৰা ধাতুসমূহক লৈ 'অন্যান্য-গণ' বুলি এটা ভাগ কৰিব পাৰি।

অ-গণঃ শ্বাসাঘাতবিহীন অ-শ্ৰেণী ভ্বাদি গণীয় ধাতুৰ দৰে ৰূপ হয়। সংস্কৃতৰ শ্বাসাঘাত বিহীন অ-শ্ৰেণী বা ভ্বাদিগণীয়, শ্বাসাঘাতযুক্ত অ-শ্ৰেণী বা তুদাদি গণীয়, য়-শ্ৰেণী দ্বিৱাদি গণীয়, ন-শ্ৰেণী ৰুধাদিগণীয়, না-শ্ৰেণী ক্ৰ্যাদিগণীয়, নু-উ-শ্ৰেণী স্বাদিগণীয় আৰু তনাদিগণীয় সকলোবোৰ প্ৰাকৃতত অ-গণীয়ৰ অন্তৰ্গত। যেনে- ভৱতি>হোই, মৃদনাতি- মড্ডই ইত্যাদি।

এ-গণঃ প্ৰাকৃতৰ এ-শ্ৰেণী চুৰাদিগণীয় 'অয় শ্ৰেণীৰ দৰে ৰূপ হয়। সংস্কৃতৰ চুৰাদিগণীয় ধাতুৰ এয়> এ হয়। যেনেঃ চোৰয়তি>চোৰএতি। তদুপৰি প্ৰাকৃতৰ কেইটামান সাধাৰণ ধাতু আৰু নিজন্ত, নামধাতু এই 'এ' গণৰ অন্তৰ্গত। মন কৰিবলগীয়া কথা যে প্ৰাকৃতত দুটা গণৰ অস্তিত্ব বিচাৰি পোৱা যায় যদিও চুৰাদিগণীয়, তুদাদিগণীয়ত পৰিণত হোৱা অৰ্থাৎ অয়>অ আৰু তুদাদিগণীয় চুৰাদিগণীয়ত পৰিণত হোৱা অৰ্থাৎ অয়>এ হয়। যেনে— কথয়তি>কহেই/কহই; পটয়তি>ফাডেই>ফাডই।

অন্যান্য গণ ঃ সংস্কৃতৰ দ্বিত্ব শ্ৰেণীৰ হ্বাদিগণীয় ধাতু সমূহ আৰু অ/এ গণত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰা ধাতুসমূহক প্ৰাকৃতত অন্যান্য গণৰ ভিতৰত ধৰি লোৱা হৈছে। যদিও দ্বিত্ব শ্ৰেণীৰ ধাতুৰূপৰ দ্বিত্ব হোৱাৰ আভাস প্ৰাকৃতত আছে সেয়া কিন্তু শেষৰফালে ৰক্ষিত হোৱা নাই। যেনে— √স্থা = তিষ্ঠ + তি>ঠ্ঠিতি; প্ৰাকৃতত চিত্থদি, চিখদি আৰু অপভ্ৰংশত থাহি হৈছে। সাধাৰণ ধাতু কিছুমানো প্ৰাকৃতত সুকীয়া ৰূপ লৈছে। যেনে— √ভূ + অ>ভূৱ; কিন্তু কেতিয়াবা প্ৰাকৃতত 'হো' হোৱাও দেখা যায়। প্ৰাকৃতত মাথোন ভ্বাদিগণীয় বা তুদাদিগণীয় আৰু চুৰাদিগণীয় ধাতু থাকিল যদিও; সিও কিন্তু শেষত ভ্বাদিগণীয়ৰ দৰে ৰূপ গ্ৰহণ কৰিলে। মুঠতে সংস্কৃতৰ যি গণ বিভাজন সেয়া প্ৰাকৃতত নাইকিয়া হৈ পৰিল।

সংস্কৃত ধাতুৰ গণ বিভাজন প্ৰাকৃত স্তৰতে এক গণীয়ত পৰিণত হৈ লোপ হৈছিল। নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ স্তৰ অসমীয়াত ইয়াৰ অস্তিত্ব সম্পূৰ্ণৰূপে নাইকিয়া হৈ পৰিল। মাথোন সংস্কৃতৰ বিভিন্ন গণৰ অন্তৰ্ভুক্ত ধাতু কিছুমানহে পৰিবৰ্তিত ৰূপত অসমীয়াত ব্যৱহাৰ হৈ থাকিল। যেনে— ভৱতি> প্ৰা. হোই>অস. হয়। অসমীয়াত ধাতুৰ কোনো গণ বিভাজন নাই। বৰঞ্চ ধাতুবোৰৰ উৎপত্তি আৰু গঠনৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি অসমীয়া ধাতুবোৰক এনেদৰে ভাগ কৰিব পাৰিঃ মৌলিক, সাধিত আৰু সংযোগ মূলক বা সংযুক্ত।

মৌলিক ধাতুঃ যিবিলাক ধাতু মূলতে ধাতু বা প্ৰকৃতি, বা এটা মাথো প্ৰাকৃতি লৈ গঠিত, যাক কোনো ক্ষুদ্ৰতম অৰ্থপূৰ্ণ গোটত বিভাজন কৰিব নোৱাৰি তাকেই **মৌলিক ধাতু** বোলে। যেনে— কৰ্, পঢ়, লেখ, নাচ্, বাজ্, গম্ ৰো ইত্যাদি।

সাধিত ধাতু ঃ যিবোৰ ধাতু একাধিক প্ৰাকৃতি লৈ গঠিত আৰু যাৰ অন্তৰ্গত প্ৰাকৃতিবোৰৰ এটা হ'ল ধাতু বা নামমূল বা অনুকাৰৰ ৰূপ আৰু আনবোৰ প্ৰাকৃতি প্ৰত্যয় সেইবোৰেই সাধিত ধাতু। যেনেঃ লিখা, চৰিয়া, ভুকুৰা, গুৰিয়া, দপদপা ইত্যাদি।

সংযোগমূলক বা সংযুক্ত ধাতু ঃ যিবোৰ ধাতু নামমূলৰ লগত ধাতুশব্দ যোগ হৈ, ধাতুশব্দৰ লগত সংযোজক বা অসমাপিকা 'ই' যোগ হৈ, নিমিত্তাৰ্থক 'ইবলৈ' যুক্ত হৈ বা অতীত কৃদন্তৰ 'আ' যুক্ত হৈ গঠিত হয় তাকেই সংযোগমূলক বা সংযুক্ত ধাতু বোলে। যেনে— ছল কৰ্, উঠি যা, খাবলৈ ধৰ্, দেখা কৰ্ ইত্যাদি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃতত গণবিভাজনৰ মূল ভিত্তি কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

২.৫ ল-কাৰ বিভাজন

তিঙ্ বিভক্তবোৰক কাল আৰু ভাব অনুসৰি দহ ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। কাল অনুযায়ী তিঙ্ বিভক্তবোৰক ছটা ভাগত ভগাব পাৰি ঃ লট্ (বৰ্তমান বা নিৰ্দেশক বৰ্তমান), লঙ্ (অনদ্যতন অতীত), লুঙ্ (সামান্য অতীত), লিট্ (পৰোক্ষ অতীত), লৃট্ (ভৱিষ্যত বা নিৰ্দেশক ভৱিষ্যত) আৰু লুট্ (অনদ্যতন ভৱিষ্যত)। ভাব অনুযায়ী তিঙ্ বি ভক্তবোৰৰ চাৰিটা ভাগ এনেধৰণৰ ঃ লোট্ (অনুজ্ঞা), লৃঙ্ (সম্ভাব্য), বিধিলিঙ্ (বিধি বা নিয়ম বা উচিৎ অৰ্থ প্ৰকাশক) আৰু আশীৰ্লিঙ্ (আশীৰ্বাদসূচক)। বিধিলিঙ্ আৰু আশীৰ্লিঙৰ বিধি আৰু আশী অংশ বাদ দি দুয়োটাকে একেলগে লিঙ্ বুলিও কোৱা হয়।

সংস্কৃতৰ এই তিঙ্ বিভিক্তবোৰৰ প্ৰতিটোৰে আৰম্ভণিত 'ল' আছে বাবে এইবোৰক 'ল-কাৰ' বুলি কোৱা হয়। ল-কাৰসমূহ একেধাৰে সময়জ্ঞাপক আৰু ভাবজ্ঞাপক। অৰ্থাৎ এফালে কোনো এটা কাম কৰা বা হোৱাৰ সময়ৰ ধাৰণা দিয়ে আৰু আনফালে বক্তাৰ মানসিক ভংগীৰ (যেনেঃ আদেশ, অনুৰোধ, আশীৰ্বাদ ইত্যাদি) আভাস দিয়ে। সেইফালৰ পৰা ল-কাৰসমূহ আধুনিক অৰ্থৰ একেলগে কাল আৰু ভাব প্ৰকাশক। দহটা ল-কাৰৰ ভিতৰত লট্, লঙ্, লুঙ্, লিট্, লৃট্, লুট্, এই ছটাই ক্ৰিয়াৰ কাল (the time of action) আৰু লোট্, লৃঙ্, লিঙ্ (বিধিলিঙ্ আৰু আশীলিঙ্) এই কেইটাই ক্ৰিয়াৰ প্ৰণালী (the manner of action) বুজায়।

প্ৰত্যেকটো তিঙ্ বিভক্তিক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সেই ভাগ দুটা হৈছেঃ পৰস্মৈপদ (Active voice) আৰু আত্মনেপদ (Middle voice)। প্ৰত্যেক ভাগতে তিনিটাকৈ পুৰুষ আৰু তিনিটাকৈ বচন আছে। পুৰুষ তিনিটা হ'লঃ প্ৰথম পুৰুষ (third person), মধ্যম পুৰুষ(second person) আৰু উত্তম পুৰুষ (first person)। অস্মদ্ আৰু যুষ্মদ্ শব্দই ক্ৰমান্বয়ে উত্তম আৰু মধ্যম পুৰুষ বুজায়। ইয়াৰ বাহিৰে সংস্কৃতত সকলো শব্দই প্ৰথম পুৰুষ বুজায়। বচন তিনিটা হ'লঃ একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচন। গতিকে পৰস্মৈপদ আৰু আত্মনেপদ নটা-নটা মিলি সৰ্বমুঠ ওঠৰটা আকৃতি পোৱা যায়। পৰস্মৈপদ দহটা ল-কাৰত নৱৈটা আৰু আত্মনেপদ দহটা ল-কাৰত নৱৈটা ধৰি সংস্কৃতত সৰ্বমুঠ তিঙ্ বিভক্তি (ক্ৰিয়া বিভক্তি)ৰ সংখ্যা এশ আশীটা। তলত ল-কাৰৰ বা তিঙ্ বিভক্ত্যন্ত শব্দৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ'ল—

লট্ ঃ লট্ বিভক্তিয়ে বৰ্তমান কালৰ লগতে অনিৰ্দিষ্ট ভাবো বুজায়। কিন্তু কেতিয়াবা অতীত আৰু ভৱিষ্যত প্ৰসঙ্গতে অৰ্থাৎ যি ক্ৰিয়া আগতে শেষ হৈছে আৰু অলপ পাছত শেষ হ'ব সেই অৰ্থতো লট্ প্ৰয়োগ হয়।

লঙ্, লুঙ্, লিট্ — এই তিনিটা অতীত কাল বুজাবলৈও ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

(ক) লঙ্ ঃ ধাতুৰ পিছত অনদ্যতন অতীত কালত লঙ্ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। অৰ্থাৎ আজিৰ পৰা আগতে যি ঘটনা ঘটি গৈছে।

(খ) লুঙ্ ঃ সামান্য অতীত কাল বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত লুঙ্ বিভক্তি যোগ কৰা হয়।

(গ) লিট্ ঃ যি ঘটনা বহুদিনৰ আগতে সম্পন্ন হৈ গৈছে, যি বক্তাৰ অগোচৰত বহু আগতে সম্পন্ন হৈছে, তেনেকুৱা ঘটনা বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত লিট্ বিভক্তি যোগ হয়।

এই তিনিটা অতীত কালৰ প্ৰয়োগ বৈদিকত সুনিৰ্দিষ্ট আছিল। পাৰ্থক্য আছিল তিনিটাৰ মাজত অৰ্থগত। যেনে —

লঙ্- স অগচ্ছৎ
লুঙ্- স অগমৎ
লিট্- স জগাম

এই তিনিওটাৰ মাজত পাৰ্থক্য সংস্কৃতত লোপ পাই মাথোন 'গ'ল' অৰ্থহে থাকিল।

লৃট্ আৰু লুট্ ঃ ধাতুৰ পাছত সাধাৰণ ভৱিষ্যত বা আগলৈ হ'ব তেনে অৰ্থত লৃট্ বিভক্তি যোগ হয়। ধাতুৰ ৰূপ কৰোঁতে 'স্য' যোগ হয়; অৰ্থাৎ ভৱিষ্যত কাল বুজাবলৈ বৰ্তমান কালৰ দৰে বিভক্তি নাই; সেয়ে 'স্য' যোগ হোৱাৰ পাছত বৰ্তমান কালৰ বিভক্তি যোগ কৰা হয়।

আজিৰ পিছত যি ঘটনা হ'ব তেনে ভৱিষ্যত বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত লুট্ বিভক্তি যোগ কৰা হয়। সংস্কৃতত লুট্‌ৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায়। সাধাৰণতে ভৱিষ্যত কালৰ অৰ্থত লৃট্ বিভক্তিহে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়।

লোট্ ঃ লোট্ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ সাধাৰণতে আদেশ, অনুৰোধ, প্ৰাৰ্থনা, উপদেশ আদি অৰ্থত কৰা হয়। প্ৰধানতঃ মধ্যম পুৰুষতহে ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়।

লৃঙ্ ঃ 'এটা ক্ৰিয়া হ'লে আন এটা ক্ৰিয়া হোৱাৰ সম্ভৱ আছিল'- এনে প্ৰসঙ্গত অতীত আৰু ভৱিষ্যত কালত 'লৃঙ্' বিভক্তি যোগ হয়। বৈদিকত ইয়াৰ প্ৰচলন আছিল যদিও সংস্কৃতত তাৰ প্ৰয়োগ কম।

লিঙ্ ঃ ইয়াৰ দুটা ভাগ — বিধিলিঙ আৰু আশীৰ্লিঙ্।

(ক) বিধিলিঙ্ ঃ বিধি অৰ্থাৎ নিয়ম, প্ৰাৰ্থনা, নিমন্ত্ৰণ আদি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত বিধিলিঙ্ বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

(খ) আশীৰ্লিঙ্ ঃ আশীৰ্বাদ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত আশীৰ্লিঙ্ বিভক্তি যোগ কৰা হয়।

তলত 'লট্'ৰ বিভক্তি আৰু তাৰ ধাতুৰূপ চানেকি হিচাপে দাঙি ধৰা হ'ল —

লট্- পৰস্মৈপদ

	প্ৰথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	তি	সি	মি
দ্বিবচন	তস্	থস্	ৱস্
বহুবচন	অন্তি	থ	মস্

আত্মনেপদ

	প্ৰথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	তে	সে	এ
দ্বিবচন	আতে	আথে	ৱহে
বহুবচন	অন্তে	ধ্বে	মহে

ভূ ধাতুত পৰস্মৈপদী বিভক্তি যোগ হ'লে তাৰ ৰূপ হয় এনেধৰণৰ —

	প্ৰথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	ভৱতি	ভৱসি	ভৱামি
দ্বিবচন	ভৱতঃ	ভৱথঃ	ভৱাৱঃ
বহুবচন	ভৱন্তি	ভৱথ	ভৱামঃ

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ জটিলতা আৰু বৈচিত্ৰ্য পালি-প্ৰাকৃতত বহু পৰিমাণে কম হোৱা দেখা যায়। পালিৰ ধাতুৰূপত একবচন আৰু বহুবচন আছে, দ্বিবচন নাই। সংস্কৃতৰ দৰে প্ৰথম, মধ্যম, আৰু উত্তম তিনিটা পুৰুষৰেই ব্যৱহাৰ থাকিল। কাল আৰু ভাব প্ৰকাশক সংস্কৃতৰ দহোটা ল-কাৰৰ আঠোটাহে পালিত ৰক্ষিত। সেই সমূহ এনেধৰণ —

কাল প্ৰকাশক পাঁচোটা ল-কাৰ —

লট্ (বত্তমানা)
লিট্ (পৰোক্‌খ)
লঙ্ (হিয্যতনী)
লুঙ্ (অয্যতনী)
লৃট (ভৱিস্‌সন্তি)

ভাব প্ৰকাশক তিনিটা ল-কাৰঃ

লোট্ (পঞ্চমী)
লৃঙ্ (কালাতিপত্তি)
বিধিলিঙ্ (সত্তমী)

সংস্কৃতৰ কাল প্ৰকাশক লুট্ আৰু ভাবপ্ৰকাশক আশীলিঙ্ পালিত লুপ্ত হ'ল। ওপৰোক্ত আঠোটা ল-কাৰৰ তিঙ্ বিভক্তিবোৰ সংস্কৃতৰ দৰে পালিতো পৰস্মৈপদ আৰু আত্মনেপদ এই দুটা ভাগত বিভক্ত। পালিত কেতিয়াবা আত্মনেপদৰ বিভক্তিৰ ঠাইত পৰস্মৈপদৰ বিভক্তি যোগ হয়। কেতিয়াবা সংস্কৃতৰ যি কোনো ধাতুক পালিত উভয় পদী কৰা দেখা যায়। যেনে- সংস্কৃতৰ পৰস্মৈপদী ভূ-ধাতু পালিত পৰস্মৈপদী- আত্মনেপদী দুই ধৰণে ৰূপ হৈছিল- ভৰতি, ভৰতে।

পালি তিঙ্ বিভক্তিৰ চানেকি হিচাপে লট্-ৰ পৰস্মৈপদী আৰু আত্মনেপদী বিভক্তিবোৰ তলত দেখুওৱা হ'ল —

পৰস্মৈপদ

	প্ৰথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	তি	সি	মি
বহুবচন	অন্তি	থ	ম

আত্মনেপদ

	প্ৰথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	তে	সে	এ
বহুবচন	অন্তে	ৱহে	ম্হে

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপ পালিৰ তুলনাত প্ৰাকৃতত বেছি সৰল হোৱা দেখা যায়। পালিৰ দৰেই প্ৰাকৃতত বচন দুটা আৰু পুৰুষ তিনিটা থাকিল। প্ৰাকৃতত কাল প্ৰকাশক ল-কাৰ দুটা ঃ লট্ (বৰ্তমান) আৰু লৃট্ (ভৱিষ্যত)। অতীত কালৰ ভেদ প্ৰকাশক লঙ্, লিট্ আৰু লুঙ্ লোপ পালে। ইয়াৰ ঠাইত ত- প্ৰত্যয়ান্ত নিষ্ঠান্ত পদ অতীত কালৰ অৰ্থত প্ৰাকৃতত সমাপিকা ক্ৰিয়া ৰূপে ব্যৱহাৰ হ'ল; ই কেতিয়াবা সহায়ক ক্ৰিয়াযুক্ত আৰু কেতিয়াবা সহায়ক ক্ৰিয়াহীন কৃদন্তৰ ৰূপতো ব্যৱহৃত হ'ল। পালিত লঙ্, লিট্, লুঙৰ প্ৰয়োগৰ পাৰ্থক্য সংস্কৃতৰ দৰেই ৰক্ষিত আছিল। কেতিয়াবা বৈদিকৰ দৰে লঙ্, লুঙ্ৰ আগত অ-কাৰৰ আগমো পালিত হৈছিল আৰু বৈদিকৰ দৰে লুঙ্ৰ প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত 'ই' বিভক্তি যোগ হোৱা লক্ষণো পালিত ৰক্ষিত। কিন্তু প্ৰাকৃতত কোনো কোনো ধাতুত -ই, -অ, যোগ হোৱা দেখা যায় যদিও সেইবোৰ অতীত কালৰ কৃদন্ত প্ৰত্যয়ৰ পৰিৱৰ্তিত ৰূপহে। গতিকে প্ৰাকৃততে তিঙ্ বিভক্তিৰ ঠাইত কৃৎ প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰেৰে অতীত কাল বুজোৱা ৰীতি প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল বুলি ক'ব পাৰি। প্ৰাকৃতত আত্মনেপদী লোপ হোৱাত সকলো ধাতু পৰস্মৈপদী হ'ল। বিকল্প বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ প্ৰাকৃতৰ ধাতুৰূপৰ এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য।

প্ৰাকৃতত ভাব প্ৰকাশক ল-কাৰ দুটা ঃ লোট্ আৰু বিধিলিঙ্। অৱশ্যে বিধিলিঙ্ৰ প্ৰয়োগ সীমিত। প্ৰাকৃতত তিঙ্ বিভক্তিৰ চানেকি হিচাপে 'লট্'ৰ পৰস্মৈপদী বিভক্তিবোৰ তলত দাঙি ধৰা হ'ল —

	প্ৰথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	ই (দি)	সি	মি
বহুবচন	ন্তি	হ (ধ)	মো

অসমীয়া ধাতুৰূপ সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃতৰ পৰা সম্পূৰ্ণৰূপে সুকীয়া ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। তিঙ্ বিভক্তি বুজোৱা সংস্কৃতৰ কাল প্ৰকাশক ছটা ল-কাৰৰ ভিতৰত লট্, লঙ্, লুঙ্ আৰু লৃট্ৰ প্ৰয়োগহে পৃথকৰূপত অসমীয়াত আছে। অসমীয়াত লট্ নিত্য আৰু স্বৰূপ বৰ্তমানৰূপে; লঙ্, লুঙ্ সাধাৰণ আৰু পূৰ্ণভূত ৰূপে আৰু লৃট্ ভৱিষ্যতকাল ৰূপে ৰক্ষিত হৈছে।

অসমীয়াত ধাতুবোৰক পাঁচোটা কালত ৰূপ কৰি দেখুৱাব পাৰিঃ নিত্য বৰ্তমান, স্বৰূপ বৰ্তমান, সাধাৰণ ভূত, পূৰ্ণ ভূত আৰু ভৰিষ্যত কাল।

বচন, পুৰুষ আৰু ল-কাৰ অনুযায়ী সংস্কৃতত ধাতুসমূহ ৰূপ কৰা হৈছিল। বচন অনুযায়ী অসমীয়াত ধাতুৰ ৰূপ নহয়। সংস্কৃতৰ দৰেই অসমীয়াত পুৰুষ তিনিটা (উত্তম পুৰুষ (First Person) মধ্যম পুৰুষ (Second Person) আৰু তৃতীয় পুৰুষ (Third Person) যদিও অসমীয়াত মধ্যম পুৰুষৰ দুটা ৰূপঃ তুচ্চাৰ্থক আৰু মান্যাৰ্থক। সেই অনুযায়ী ক্ৰিয়াপদৰ বিভক্তিও সুকীয়া সুকীয়া হয়।

সংস্কৃতত ল-কাৰবোৰেই আছিল কালবাচক আৰু ভাববাচক বিভক্তি, যিবোৰ বচন আৰু পুৰুষ অনুসৰি বেলেগ বেলেগ। অসমীয়াত নিত্য বৰ্তমানৰ বাহিৰে বাকীকেইটা কালত কালবাচক আৰু পুৰুষবাচক বিভক্তি ভিন্ ভিন্। নিত্য বৰ্তমান কালত ধাতুটোত পুৰুষ বিভক্তি লগ লাগে। অতীত কাল আৰু ভৰিষ্যত কালতো কালবাচক আৰু পুৰুষবাচক বিভক্তি বেলেগ বেলেগ। অসমীয়াত কালবাচক প্ৰত্যয় চাৰিটা। সংস্কৃতৰ ভাবপ্ৰকাশক চাৰিটা ল-কাৰৰ ভিতৰত মাথোন লোট্‌ৰ অস্তিত্ব বিচাৰি পোৱা যায় যদিও ই দুই ধৰণৰ ভাব-ৰূপত প্ৰযুক্ত হ'লঃ নিৰ্দেশক আৰু অনুজ্ঞা। সকলো কালৰ সকলো পুৰুষতে নিৰ্দেশক ভাব দেখা যায় কিন্তু অনুজ্ঞা ভাব মাথোন বৰ্তমান কালৰ মধ্যম আৰু প্ৰথম পুৰুষতহে ব্যৱহাৰ হয়। অসমীয়াত ক্ৰিয়াৰ কালৰ ভাগ অনুসৰি কালবাচক প্ৰত্যয় আৰু পুৰুষবাচক বিভক্তিৰ চানেকিখন দেখুওৱা হ'ল —

কাল	কালৰ অৱস্থাৰ ভাগ	কালবাচক প্ৰত্যয়	পুৰুষ বাচক বিভক্তি			
			প্ৰথম পুৰুষ	মধ্যম পুৰুষ		উত্তম পুৰুষ
				মান্য	তুচ্চ	
বৰ্তমান	অনুজ্ঞা	——	অক/ওক	আ	০	
	নিৰ্দেশক ঃ					
	নিত্য বৰ্তমান	——	এ	আ	অ	ওঁ
	স্বৰূপ বৰ্তমান	ইছ্	এ	আ	অ	ওঁ
অতীত	সাধাৰণ ভূত	ইল্	এ	আ	ই	ওঁ
	পূৰ্ণ ভূত	ইছিল্	০	আ	ই	ওঁ
ভৰিষ্যত		ইব	০	আ	ই	ইম্, ম

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

বচন আৰু পুৰুষ অনুযায়ী সংস্কৃত ল-কাৰৰ ভিন্ন ৰূপবোৰৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰক। (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

২.৬ সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ গৌণ ধাতুৰ ৰূপ

বিশেষ বিশেষ প্ৰত্যয় যোগত ন-ন ধাতু গঠন কৰি পিছত তিঙ্ বিভক্তি অনুসৰি সেই ধাতুবোৰৰ ৰূপ কৰাকে গৌণ ধাতুৰ ৰূপ বোলে। অৰ্থাৎ সাধিত ধাতুৰ ৰূপেই গৌণ ধাতুৰ ৰূপ বুলিব পাৰি। গৌণ ধাতুৰ ৰূপত ক্ৰিয়া পদবোৰ সমাপিকা আৰু অসমাপিকা দুই ৰূপত পোৱা যায়। নিজন্ত ধাতু, সনন্ত ধাতু, যঙন্ত, নামধাতু আৰু কৰ্ম বাচ্যৰ গঠন সমাপিকা ক্ৰিয়া ৰূপত পাব পৰা গৌণ ধাতু। আনহাতে তুমুনন্ত, কৃদন্ত, ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য অসমাপিকা ক্ৰিয়াপদত পোৱা যায়। তলত সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত এই ধাতুবোৰৰ কেনেদৰে গঠন আৰু ৰূপ হয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল —

ণিজন্ত ধাতু ঃ সংস্কৃতত প্ৰেৰণা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত 'ণিচ্' প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। তাকেই নিজন্ত বোলে (নিচ্ + অন্ত = নিজন্ত)। 'ণিচ্' প্ৰত্যয়ৰ ণ আৰু চ লোপ হৈ মাথোন ই থাকে। 'ণিচ্' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতু অক্ষৰত থকা স্বৰৰ গুণ, বৃদ্ধি, সন্ধি হয়। তাৰ ফলত অয় (আয়) হয়। ধাতুটো আ-কাৰান্ত হ'লে 'অয়' 'পয়' হয় আৰু আপয় ৰূপে দেখা দিয়ে। যেনেঃ √দৃশ +অয় + তি = দৰ্শয়তি কিন্তু √জ্ঞা+ পয়+ তি=জ্ঞাপয়তি।

পালি-প্ৰাকৃতত ণিজন্ত ধাতুৰূপৰ কোনো নিজস্ব বৈশিষ্ট্য নাই। 'অয়' আৰু 'আপয়' বিকৰণৰ সংযোগতে পালিত নিজন্ত গঠন হয়। কেতিয়াবা 'অয়' আৰু 'আপয়' ক্ৰমান্বয়ে 'এ' আৰু 'আপে' হয়।

-অয় ঃ √গম্+অয়+তি>গময়তি
-আপয় ঃ√ হা+আপয+তি>হাপয়তি
-অয়-এ ঃ √গম্+এ+তি>গমেতি
-আপয়-আপে ঃ √কৰ+আপে+তি>কাৰাপেতি

প্ৰাকৃতত 'অয়' আৰু 'পয়'ৰ ক্ৰমে 'এ' আৰু 'ৱে' যোগ হয় আৰু ধাতুৰ স্বৰৰ বৃদ্ধি হয়। যেনে—

√কৰ্+অয়+তি>কৰ্+এ+ই, দি > কাৰেই, কাৰেদি
√আজ্ঞা+পয়+তি>আণা+ৱে+ই, দি > আণৱেই, আণৱেদি।

অসমীয়াত মৌলিক ধাতুৰ পিছত আ, উৱা আৰু ওৱা প্ৰত্যয় যোগ দি ণিজন্ত ধাতু গঠন কৰা হয়। যেনে—

-আ ঃ √পঢ়+আ>পঢ়া
-উৱা ঃ √পঢ়+উৱা>পঢুৱা
-ওৱা ঃ √কৰ+ওৱা>কৰোৱা

সনন্ত ধাতু ঃ সংস্কৃতত ইচ্ছা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত সন্ প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। 'সন্' প্ৰত্যয়ৰ 'ন' লোপ হৈ 'স' থাকে। এইবিধ ধাতু গঠনৰ কেইটিমান বিশেষত্ব হ'ল— 'সন্' প্ৰত্যয় যোগ হ'লে ধাতু দ্বিত্ব হয় (√পা -পিপাসতি); ধাতুৰ অন্তস্বৰ দীৰ্ঘ হয়; ধাতু ঋ-কাৰান্ত হ'লে ঋ-ৰ পৰিবৰ্তে 'ঈষ্' হয় (√তৃ-তিতীৰ্ষতি)।

পালি-প্ৰাকৃতত এইবিধ ধাতুৰ ব্যৱহাৰ নিয়মিতভাৱে দেখা নাযায়। অৱশ্যে পালিত কিছু সংখ্যকৰ প্ৰয়োগ আছে যদিও প্ৰাকৃতত নাই বুলিবই পাৰি আৰু যি দুই-এটা পোৱা যায় তাৰো গঠন পালিৰ দৰে। যেনে— সংস্কৃত চিকিৎসতি>তিকিচ্ছতি (পালি), তিগিচ্ছহ (প্ৰাকৃতঃ অৰ্দ্ধ মাগধী)।

অসমীয়াত এনেধৰণৰ ধাতুৰ ব্যৱহাৰ পোৱা নাযায়।

যঙন্ত ধাতু ঃ পৌনঃপুন্য আৰু অতিশয় বুজাবলৈ সংস্কৃত ধাতুৰ পিছত 'যঙ্' প্ৰত্যয় যোগ হয়। 'যঙ্' প্ৰত্যয়ৰ 'য' থাকে। যঙন্ত ধাতু আত্মনেপদী আৰু ভ্বাদিগণীয়, যেনে— পুনঃ পুনঃ পচতি (পচ্) পাপচ্যতে। সন্-প্ৰত্যয়ান্ত ধাতুৰ দৰে যঙ্-প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু দ্বিত্ব হয়।

পালি-প্ৰাকৃতত সনন্ত ধাতুৰ দৰে যঙন্ত ধাতুৰ ব্যৱহাৰো কম। পালিত পোৱা গ'লেও প্ৰাকৃতত ইয়াৰ প্ৰয়োগ সীমিত। পালিত যঙন্ত ধাতুৰ ব্যৱহাৰত 'য'ৰ ঠাইত 'অ' হোৱা দেখা যায়। যেনে— লালপ্যতে >লালপ্পতি; চঞ্চল্যতে>চঞ্চলতি। প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত কেৱল অৰ্ধ-মাগধীত ইয়াৰ দুই এটা ৰূপ পোৱা যায় আৰু ইয়াৰ গঠন বৈশিষ্ট্য পালিৰ দৰেই।

অসমীয়াত সংস্কৃত সনন্ত বা যঙন্ত অনুৰূপ ধাতু দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। কিন্তু অপভ্ৰংশ স্তৰত ধ্বন্যাত্মক শব্দ যঙন্তৰ দৰে দ্বিত হৈছিল; অসমীয়াত প্ৰচলিত ধ্বন্যাত্মক ধাতুসমূহ, বিশেষকৈ দ্বিত্ব বা দ্বিৰুক্তিৰে গঠিত ধাতুসমূহক ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। কিন্তু অসমীয়া ধ্বন্যাত্মক ধাতুৰ গঠনৰ বৈশিষ্ট্য সুকীয়া। নামধাতুৰ- আ প্ৰত্যয়ৰে ধ্বন্যাত্মক ধাতুৰ গঠন হয়। যেনে— কল্‌কল্+আ=কল্‌কলা; ধপ্‌ধপ্+আ=ধপ্‌ধপা ইত্যাদি। অপভ্ৰংশতো এনেধৰণৰ বৈশিষ্ট্য পোৱা যায়। যেনেঃ গম্মাগম্মই।

নামধাতু ঃ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ শব্দ ধাতুৰূপে ব্যৱহাৰ হ'লে নামধাতু হয়। নামধাতু সাধিত ধাতুৰ অন্তৰ্গত হ'লেও কোনো কোনো বৈয়াকৰণে এই শ্ৰেণীৰ ধাতুক এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ ধাতু বুলি গণ্য কৰিব খোজে, কাৰণ আন ধাতুৰ দৰে এই শ্ৰেণী ধাতু মূল ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন নহয়, বৰঞ্চ বিশেষ্য আৰু বিশেষণৰ পৰাহে হয় আৰু ক্ৰিয়াৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। সংস্কৃতত নামধাতুৰ গঠন ণিজন্তৰ দৰেই। ইয়াতো -'অয়' আৰু '-পয়' লগ লাগে। মাথোন পাৰ্থক্য হ'ল ণিজন্ত ৰূপ গঠন হয় ধাতুৰ পৰা; আনহাতে নামধাতুৰ ৰূপ গঠন হয় বিশেষ্যৰ পৰা আৰু কেতিয়াবা বিশেষণৰ পৰা। যেনেঃ শব্দ+অয়+তে>শব্দায়তে। তেনেদৰে পুত্ৰীয়তি, ৰাজায়তে, সুখায়তে ইত্যাদি।

পালি বিশেষ্য, বিশেষণ আৰু কেতিয়াবা সৰ্বনামত-অয়, -আয়, -ইয়, -এ, যোগ কৰি নামধাতু গঠন কৰা হয়। যেনে —

পমান (প্ৰমাণ) +অয়+তি>পমাণয়তি
ধুম+আয়+তি>ধুমায়তি
বিবাদ+ইয়+তি>বিবাদিয়তি
পুত্ত+ঈয়+তি>পুত্তয়তি
সমাধান+এ+তি>সমাধাণেতি

প্ৰাকৃতত -আঅ (<আয়) আৰু -ৰে (<আপয় (-পয়) নামমূলত যোগ হৈ নামধাতু গঠিত হয়। যেনে —

-আয়>আঅঃ সুখায়তি > সুহাঅই (মহাৰাষ্ট্ৰী)
সুহাঅদি (শৌৰসেনী)
-আপয়>-ৰে ঃ সুখাপয়তি >সুহাৰেই (মহাৰাষ্ট্ৰী)
সুহাৰেদি (শৌৰসেনী)

কেতিয়াবা কোনো বিকৰণ যোগ নোহোৱাকৈও নামমূল নামধাতু হিচাপে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। যেনে —

সুহামি (< সুখ-)
দুক্খামি (< দুঃখ-ঃ
মিস্সই (< মিশ্র-) ইত্যাদি।

অসমীয়াত নামধাতু সংস্কৃতৰ দৰে নামশব্দৰ পৰাই পোৱা যায় যদিও গঠনৰ ক্ষেত্রত কিছু পাৰ্থক্য বিদ্যমান। সংস্কৃতত নাম শব্দত ক্বসু বা কাণচ্ প্রত্যয়ৰ পৰা উদ্ভূত '-অয়' আৰু '-পয়' বিকৰণ যোগ দি তাৰ পিছত বিভক্তি লগাই ক্রিয়াপদ কৰা হয়। কিন্তু অসমীয়াত নাম বা বিশেষ্য শব্দত -আ, -ইয়া, -উৱা প্রত্যয় যোগ কৰি নামধাতু গঠন কৰা হয়। যেনে —

-আ ঃ কিল্ + আ = কিলা
-ইয়া ঃ চৰ্ + ইয়া = চৰিয়া
-উৱা ঃ আগ্ + উৱা = আগুৱা

সংস্কৃত বা পালি-প্রাকৃতত ণিজন্ত, নামধাতু আদি গঠনত লগ লগা প্রাকৃতিবোৰ বিকৰণ, কিন্তু অসমীয়াত সেয়া প্রত্যয়।

কৰ্মবাচ্যৰ গঠন ঃ কৰ্মবাচ্যৰ গঠন প্রক্রিয়াও সাধিত ধাতুৰ ভিতৰত পৰে। সংস্কৃতত ধাতুৰ পিছত '-য' প্রত্যয় যোগ হৈ আত্মনেপদী বিভক্তি প্রয়োগৰ দৰে কৰ্মবাচ্য সাধন কৰা হয়। যেনেঃ গম+য়+তে=গম্যতে। তেনেদৰে জীয়ন্তে, পীয়ন্তে, পাল্যন্তে ইত্যাদি।

সংস্কৃতৰ দৰে ধাতুৰ পিছত '-য' বিকৰণ যোগ হৈ পালিত কৰ্মবাচ্য সাধন হয়, কিন্তু এই '-য'ৰ সংশ্লেষণ হয়, কেতিয়াবা পূৰ্ববৰ্তী ব্যঞ্জনৰ লগত সমীভূত হয়, কেতিয়াবা য-ইয় বা ইয্য হয় আৰু কেতিয়াবা -য>ঈ বা ঈয় হয়। যেনে —

√দা + য + তে > দিয়তে, দিয্যতি ইত্যাদি।

সংস্কৃতৰ কৰ্মবাচ্যত কেৱল আত্মনেপদী বিভক্তি যোগ হৈছিল, কিন্তু পালিত আত্মনেপদী আৰু পৰস্মৈপদী দুই প্রকাৰ বিভক্তিয়েই যোগ হয়।

প্রাকৃততো কৰ্মবাচ্য গঠন হয় ধাতুৰ পিছত '-য' বিকৰণ যোগ হৈ। এই '-য' কেতিয়াবা ধাতুৰ অন্ত্য ব্যঞ্জনৰ লগত সমীভৱন হয়; কেতিয়াবা '-ঈঅ' হিচাপে পৰিবৰ্দ্ধিত হয় আৰু কেতিয়াবা স্বতোদ্বিত্বভৱনেৰে '-ইজ্জ' হিচাপে ৰূপ পৰিবৰ্তন হয়। যেনেঃ

গম্ +য +তে =গম্যতে>গম্মই
গম্ +ঈঅ + দি =গমীঅদি
গম্ +ইজ্জ + ই =গমিজ্জই

সাধাৰণতে শৌৰসেনী-মাগধীত '-ঈঅ' আৰু মহাৰাষ্ট্রীত '-ইজ্জ' ব্যৱহৃত হয়। কৰ্মবাচ্যৰ প্রত্যয় যোগ হ'লে সংস্কৃতৰ আত্মনেপদী বিভক্তিৰ ঠাইত প্রাকৃতত পৰস্মৈপদী বিভক্তি ব্যৱহাৰ হয়।

অসমীয়াত কৰ্মবাচ্য গঠনৰ প্রক্রিয়া সুকীয়া ধৰণৰ আৰু এই ক্ষেত্রত অসমীয়াৰ কিছুমান নিজস্ব বিশেষত্ব আছে।

(১) কৰ্মবাচ্য গঠনৰ বাবে ধাতুত '-আ' যোগ কৰি তাৰ পিছত 'হয়' বা 'যায়' সহায়ক ক্রিয়া যোগ কৰা হয়। অ-কাৰান্ত বা আ-কাৰান্ত ধাতুত '-আ' যোগ কৰিলে মাজত 'ৱ' হয়। যেনেঃ ক+আ= কোৱা যেনে—

পুখুৰীত মাছ পোৱা যায়।

পাঁচনী ধাতুৰ পৰাও এই নিয়মেৰে কৰ্মবাচ্যৰ ক্ৰিয়া গঠন কৰিব পাৰি। পাঁচনী ধাতু সদায় আ-কাৰান্ত হয় আৰু ইয়াৰ পিছত কৰ্মবাচ্যৰ প্ৰত্যয় '-আ' লগ লাগি দুইটাৰ ৰূপ '-ওৰা' বা '-উৰা' হয়। যেনে —

কৰ+আ=কৰা+আ>কৰোৰা

শো+আ=শোৱা+আ>শুউৰা

এইদৰে প্ৰত্যয় নিষ্পন্ন নহৈ সহায়ক ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰেৰে বিশ্লেষণাত্মক ৰীতিৰে কৰ্মবাচ্যৰ অৰ্থ নিৰ্দেশ কৰা অসমীয়া ভাষাৰ এক বৈশিষ্ট্য।

(২) অসমীয়াত কৰ্মবাচ্যৰ ক্ৰিয়াপদ অন্য এক প্ৰকাৰেও গঠন কৰা হয়। অৱশ্যে সকলো ধাতুৰ পৰা এই প্ৰকাৰৰ কৰ্মবাচ্য গঠন কৰিব নোৱাৰি। দেখ্, শুন্, বুজ্, পাৰ আদি কেইটামনা সীমিত ধাতুৰ পৰাহে গঠন কৰিব পৰা যায়। এই কেইটা ধাতুত অসমাপিকাৰ -ই বিভক্তি যোগ কৰি কৰ্মবাচ্য গঠন হয়। যেনে— দেখ+ই=দেখি, শুন্+ই=শুনি, বুজ+ই=বুজি, পাৰ+ই=পাৰি। তেনেদৰে এই কেইটাৰে নঞাৰ্থক ক্ৰিয়াৰ ৰূপো গঠন কৰিব পাৰি। যেনে— ন+দেখ্+ই>নেদেখি, ন+শুন+ই>নুশুনি, ন+ বুজ্+ ই>নুবুজি ইত্যাদি। একেদৰে গঠিত হোৱা কৰ্মবাচ্যৰ কৰ্মই কৰ্তা যেন হয় আৰু ক্ৰিয়া প্ৰথম পুৰুষৰ (সচৰাচৰ তৃতীয় পুৰুষ বুলি উল্লেখ হোৱা) হয়। যেনে—

(১) ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ হুলস্থূল দূৰৰ পৰাই শুনি;

বা

ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ হুলস্থূলত একোকে নুশুনি;

(২) অসমৰ পৰা হিমালয় দেখি;

বা

অসমৰ পৰা হিমালয় নেদেখি;

সহায়ক ক্ৰিয়াযুক্ত কৰ্মবাচ্যৰ দৰে অসমাপিকাৰ '-ই' যোগ কৰি সীমিত ধাতুৰ পৰা কৰ্মবাচ্য গঠনৰ ৰীতিও অসমীয়া ভাষাৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য।

তুমুনন্ত ঃ সংস্কৃতত নিমিত্ত, ইচ্ছা আদি ভাৱ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধাতুৰ 'তুমুন্' প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। 'তুমুন্'ৰ 'উন্' লোপ হৈ মাথোন 'তুম্' থাকে। যেনেঃ গম+তুমুন্ (তুম্)> গন্তুম, যাবলৈ। এই 'তুমুন্' প্ৰত্যয়ে ক্ৰিয়াৰ অসমাপিকা ৰূপটো প্ৰকাশ কৰে।

পালিত সংস্কৃতৰ 'তুমুন্' (তুম্) প্ৰত্যয় 'তুং' হোৱাৰ লগতে তৱে, তুয়ে, তায়ে প্ৰভৃতি প্ৰত্যয় যোগ হৈ তুমৰ্থক অসমাপিকা ক্ৰিয়া গঠন হোৱা দেখা যায়। যেনেঃ

-তুং ঃ দা+তুং > দাতুং

-তৱে ঃ দা+তৱে > দাতৱে

-তুয়ে ঃ মৰ্+তুয়ে > মৰিতুয়ে

-তায়ে ঃ খাদ+অয়ে > খাদিতায়ে

প্ৰাকৃতত সংস্কৃতৰ 'তুমুন্' (তুম্) প্ৰত্যয়ৰ একাধিক বিৱৰ্তিত ৰূপ দেখা যায়। তুম্ প্ৰত্যয় মহাৰাষ্ট্ৰীত 'উং', শৌৰসেনী- মাগধীত 'দুং', অৰ্ধমাগধীত 'ইত্তএ'-'ত্তয়ে' হৈছে। যেনে—

-উং (মহাৰাষ্ট্ৰী) ঃ কাউং = -কৃ+তুম

-দুং (শৌৰসেনী-মাগধী) = কাদুং, কৰিদুং (কৰ্ত্তুম্)

-ইত্তএ/ওয়ে (অৰ্দ্ধমাগধী) = চিট্টিওএ, গচ্ছিওয়ে

সংস্কৃত 'তুম্' প্ৰত্যয় অসমীয়াত ৰক্ষিত হোৱা নাই। ইয়াৰ পৰিবৰ্তে ক্ৰিয়াৰ ভৱিষ্যত কালৰ তৃতীয় পুৰুষৰ ৰূপৰ পিছত অনুপদ 'লৈ' যোগ কৰি তুমুন্ বা নিমিত্ত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়। যেনেঃ নিবলৈ, আনিবলৈ, ক'বলৈ, পঢ়িবলৈ ইত্যাদি।

কৃদন্ত ঃ কিছুমান ধাতুত কিছুমান বিশেষ প্ৰত্যয় যোগ কৰি কৃদন্ত গঠন কৰা হয়। অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ কাৰ্য বুজাবলৈ ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। গঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত কৃদন্তক তিনি ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— বৰ্তমান কৃদন্ত, অতীত কৃদন্ত আৰু ভৱিষ্যত কৃদন্ত।

(ক) বৰ্তমান কৃদন্ত ঃ 'শতৃ' আৰু 'শানচ্' প্ৰত্যয় ধাতুৰ পিছত যোগ দি বৰ্তমান কৃদন্ত গঠন কৰা হয়। 'শতৃ'ৰ 'অৎ' আৰু 'শানচ'ৰ 'আন' বা 'মান' হয়। যেনেঃ √দৃশ+শতৃ (অৎ) > পশ্চাৎ; √দৃশ+শানচ্ (মান) > দৃশ্যমান। কিছুমান ধাতুৰ পিছত যেনে অদাদিগণীয় আ-কাৰান্ত ধাতুৰ পিছত আৰু তুদাদি গণীয় ধাতুৰ পিছত 'শতৃ'ৰ 'অৎ'ৰ ঠাইত বিকল্পে 'ন' হয়, তদুপৰি স্ত্ৰীলিংগত শতৃ-প্ৰত্যয়ান্ত ভ্বাদি, দিৱাদি গণীয় ধাতুত 'ন' যোগ হয়।

(খ) অতীত কৃদন্ত ঃ 'ক্ত' আৰু 'ক্তৱতু' প্ৰত্যয় ধাতুৰ পিছত যোগ দি অতীত কৃদন্ত গঠন কৰা হয়। 'ক্ত'ৰ 'ত' আৰু 'ক্তৱতু'ৰ 'তৱৎ' বা 'ৱৎ' থাকে। 'ক্ত' আৰু 'ক্তৱতু' প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ অতীত কালৰ সমাপিকা ক্ৰিয়াৰ দৰে যদিও অতীত কালৰ অসমাপিকা ক্ৰিয়াও গঠন কৰিব পাৰে। তদুপৰি প্ৰয়োগ হয় বিশেষণ শব্দৰ দৰে ৰূপ কৰিহে কিছুমান ধাতুৰ পিছত বিকল্পে 'ই আগম' হয় আৰু বিশেষণৰ ৰূপ লয়। যেনেঃ ৰুদ-ৰুদিত, ৰুদিতৱৎ। কেতিয়াবা 'ক্ত' প্ৰত্যয়ান্ত শব্দৰ 'ত' 'ন'-কাৰত পৰিণত হয়। বিশেষকৈ দ-কাৰান্ত ধাতুৰ পিছত তেনে হোৱা দেখা যায়। যেনেঃ ভিদ্-ভিন্ন। ক্বসু-কানচ্ প্ৰত্যয় ধাতুৰ পিছত যোগ দিও অতীত কাল বুজোৱা হয় আৰু দুয়োটাও বিশেষণৰ দৰে প্ৰয়োগ হয়।

(গ) ভৱিষ্যত কৃদন্ত ঃ ধাতুৰ পিছত 'স্যতৃ' আৰু 'স্যমান' প্ৰত্যয় যোগ কৰি ভৱিষ্যত কৃদন্ত গঠন কৰা হয়। 'স্যতৃ'ৰ 'স্যৎ' থাকে। যেনে —

কৃ-কৰিষ্যৎ, কৰিষ্যমান; কৰিবলগীয়া, যাবলগীয়া, কৰিব খোজা, যাব খোজা আদি অৰ্থত স্যতৃ-স্যমান প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ' ভৱিষ্যত কালৰ কৃদন্ত বিশেষণ হয়। তব্য, অনীয়, যৎ আদি কৃৎ প্ৰত্যয় যোগ কৰিও ঔচিত্য অৰ্থত কৰ্ম আৰু ভাববাচ্যত ভৱিষ্যত কালৰ কৃদন্ত বিশেষণ গঠন হ'ব পাৰে। পঠিতব্য, ৰমনীয়, জ্ঞেয়, দেয় আদি ঔচিত্য অৰ্থত ব্যৱহাৰ হোৱা ভৱিষ্যত কালসূচক কিছুমান কৃদন্ত বিশেষণ।

পালি-প্ৰাকৃততো সংস্কৃতৰ দৰে তিনিটা কালত কৃদন্তৰ ব্যৱহাৰ হয়।

(ক) বৰ্তমান কৃদন্তঃ শতৃ-জাত-'অং' (ং), '-অন্ত' আৰু শানচ্ জাত '-আৰ্ন, '-মান' প্ৰত্যয়ৰে পালিত বৰ্তমানকালিক কৃদন্ত গঠন হয়। যেনেঃ

-অং (ং) ঃ কৰং (কৰ্+ং)
-অন্ত ঃ কৰন্ত (কৰ্+অন্ত)
-আন ঃ কৰাণ (কৰ্+আন)
-মান ঃ কৰমান (কৰ্+মান)

সাধাৰণতে পালিত পৰস্মৈপদী ধাতুৰ পিছত '-অং', '-অন্ত' আৰু আত্মনেপদী ধাতুৰ পিছত '-আন', '-মান' যোগ হয়। সংস্কৃতৰ দৰে সকলো ক্ষেত্ৰত নিৰ্দ্দিষ্ট নিয়ম ৰক্ষিত হোৱা দেখা নাযায়।

আনহাতে প্ৰাকৃতত বৰ্তমান কালৰ কৃদন্ত গঠন হয় '-ন্ত' আৰু '-মান' প্ৰত্যয়ৰৰ যোগত। শতৃ-শানচ্‌জাত আৰু বিশেষণৰ দৰেই দুয়োটা ব্যৱহৃত হয়। যেনেঃ

-ন্ত ঃ পুচ্ছন্ত (স্ত্ৰীলিংগত -ন্তা, ন্তী হয়)

-মাণ ঃ সুণমান (স্ত্ৰীলিংগত -মাণা, -মাণী হয়)

অৰ্দ্ধ মাগধীত '-মাণ', '-মীণ' হোৱা দেখা যায়। অপভ্ৰংশ স্তৰত '-ন্ত' (অন্ত' স্বাৰ্থিক -ক যুক্ত হৈ '-ন্তক' (-ন্তঅ) হোৱা দেখা যায়।

(খ) অতীত কৃদন্ত ঃ পালি প্ৰাকৃতত অতীত কৃদন্ত গঠন হয় '-ত'/'-ন', 'ইত', '-তৱা' '-তাৱী' প্ৰত্যয়ৰ যোগত যেনে —

পালিঃ -ত/-ন ঃ ৰুদ্‌+ত>ৰোদিত, ৰুন্ন, ৰোণং

-তৱা ঃ ভূজ্ +তৱা>ভুত্তৱা

-তাৱী ঃ ভূজ্+তাৱী>ভুত্তাৱী

প্ৰাকৃত ঃ -ত ঃ গত>গঅ (মহাৰাষ্ট্ৰী), গদ (শৌৰসেনী)

-ইত ঃ গৃহীত>গহিঅ (মহাৰাষ্ট্ৰী), গহিদ (শৌৰসেনী)

-ণ ঃ ৰুদিত>ৰুণ্ণ

(গ) ভৱিষ্যত কৃদন্ত ঃ পালিত ভৱিষ্যত কৃদন্ত গঠন কৰিবলৈ -তব্ব, '-অনীয়', '-যয', '-সসং', '-সসমান' প্ৰত্যয় ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে —

-তব্ব ঃ দা+ তব্ব >দাতব্ব

-অনীয় ঃ দা+অনীয় >দানীয়

-যয্ ঃ দা+যয্ >দেযয্

-স্সং ঃ গম্ +স্সং >গৰ্মিস্সং

-স্সমান ঃ গম্+স্সমান >গমিস্সমান

আনহাতে প্ৰাকৃতত '-অব্ব'/'-দব্ব', '-অণীঅ'/'-অণিজ্জ', '-জ্জ', '-স্সং' প্ৰত্যয়ৰ দ্বাৰা ভৱিষ্যত কৃদন্ত গঠন হয়। যেনেঃ

-অব্ব/-দব্ব ঃ হোঅব্ব (মহাৰাষ্ট্ৰী), হোদৰ (শৌৰসেনী), হোয়াব্ব (অৰ্দ্ধমাগধী)

-অণীআ/-অণিজ্জঃ পূঅণীয় (শৌৰসেনী), কয়য় (অৰ্দ্ধমাগধী)

স্সং ঃ কৰিস্সং (< কৰিষ্যাৎ)

সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃতৰ দৰে অসমীয়াতো তিনিটা কালত কৃদন্তৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়।

(ক) বৰ্তমান কৃদন্ত ঃ বৰ্তমান কৃদন্ত বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত '-ওঁতে' যোগ কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা কোনো এটা ক্ৰিয়া চলি থকা বা হৈ থকা অৱস্থা বুজায়, অৰ্থাৎ কোনো ক্ৰিয়া হৈ থাকোতে আন ক্ৰিয়া সমাপন হোৱা বুজালে হৈ থকা ক্ৰিয়াত '-ওঁতে' যোগ হয়। যেনেঃ খা+ওঁতে=খাওঁতে; ভাত খাওঁতে কথা ক'ব নালাগে। মগধীয় ভাষাবোৰৰ ভিতৰত একমাত্ৰ অসমীয়াতে বৰ্তমান কৃদন্ত গঠন কৰিবলৈ '-ওঁতে' ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

(খ) অতীত কৃদন্ত ঃ অতীত কৃদন্ত গঠন কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত '-আ' প্ৰত্যয় যোগ কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা কোনো এটা কাৰ্য শেষ হোৱা বা কাৰ্যৰ সাধন বুজায়। যেনেঃ তাৰ কোৱা হ'ল। অতীত কৃদন্ত বিশেষণ ৰূপেও ব্যৱহাৰ হয়। যেনেঃ কৰা কাম ভালদৰে কৰিবা।

(গ) ভৱিষ্যত কৃদন্ত ঃ 'ইব' প্ৰত্যয়ৰ লগত 'লগা' বা 'লগীয়া' যোগ কৰি ভৱিষ্যত কৃদন্ত গঠন কৰা হয়। ভৱিষ্যত কৃদন্ত বিশেষণ ৰূপেও ব্যৱহৃত হয়। যেনেঃ

কৰিবলগীয়া (কৰ্+ইব+লগা) কাম

খাবলগীয়া (খা+ব+লগীয়া) আপেল।

ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য (Gerund)ঃ

'ল্যপ্' আৰু 'ক্তাচ্' প্ৰত্যয়ৰ যোগত সংস্কৃতত ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য গঠন হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা আগতে হৈ যোৱা অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ অৰ্থ বুজায় বা পূৰ্বকালিক অসমাপিকাৰ অৰ্থ বুজায়। 'ল্যপ্' প্ৰত্যয় ধাতুৰ আগত উপসৰ্গ থাকিলে আৰু 'ক্তাচ্' প্ৰত্যয় উপসৰ্গ নাথাকিলে যোগ কৰা হয়। 'ল্যপ্'ৰ 'য' আৰু 'ক্তাচ্'ৰ 'ত্বা' থাকে। যেনে— আ+দা+ল্যাপ্ (য)> আদায়, লৈ যোৱাৰ অন্তত; দা+ক্তাচ্ (ত্বা)> দত্বা, দি দিয়াৰ অন্তত।

সংস্কৃতত ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য গঠন কৰাৰ যি নিয়ম আছিল, পালি-প্ৰাকৃত উভয়তে সেয়া নাইকিয়া হ'ল আৰু অপভ্ৰংশ স্তৰত একাকাৰ হৈ পৰিল। উপসৰ্গ নাথাকিলেও 'য' প্ৰত্যয় আৰু উপসৰ্গ থাকিলেও 'ত্বা' প্ৰত্যয় যোগ হ'ব পাৰে। যেনেঃ

অভি-বন্ধ+য >অভিবন্ধিয়

অভি-বন্ধ+ত্বা >অভিবন্ধিত্তা (পালি)

উপ-আ+গচ্ছ+ত্বা >উৰাগচ্ছিত্তা (প্ৰাকৃত)

পালিত ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য গঠন হয় '-যা', '-ত্বা', '-ত্বান' '-তূণ', '-তূনা' প্ৰত্যয়ৰ যোগত। যেনে—

-য ঃ উপ+নী+য >উপনীয়

-ত্বা ঃ উপ+নী +ত্বা >উপনেত্বা

-ত্বান ঃ গম্+ ত্বান >গত্বান

-তূন ঃ গম্ +তূন>গন্তুন

-তূনা ঃ গম্+তূনা >গন্তুনা

তেনেদৰে প্ৰাকৃতত ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য গঠিত হয়' '-ইঅ', '-ঊণ', '-দূণ', '-দূঅ', '-ত্তা' প্ৰত্যয়ৰ যোগত। যেনেঃ

-ইঅ ঃ কৰ+ ইঅ > কৰিঅ। '-ইঅ' সকলো প্ৰাকৃততে ব্যৱহাৰ হয়।

-ঊণ, -দূণঃ মহাৰাষ্ট্ৰী আৰু মাগধীত -ঊণ আৰু শৌৰসেনীত -দূণ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনেঃ হসিঊণ (মহাৰাষ্ট্ৰী), হোউণ (মাগধী), হসিদূণ (শৌৰসেনী)।

-দূঅঃ শৌৰসেনীত ইয়াৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। বিশেষকৈ কৃ আৰু গম্ ধাতুৰ পিছত, যেনেঃ ঃ কদূঅ (কৃত্বা), গদুঅ (গত্বা)।

-ত্তাঃ ইয়াৰ ব্যৱহাৰ মাথোন অৰ্দ্ধমাগধীতহে দেখা যায়। যেনেঃ জাণিত্বা (জ্ঞাত্বা), পুচ্ছিত্তা (পৃষ্টা)।

প্ৰাকৃতৰ '-ইঅ', '-ঊণ', '-দুণ', '-দুঅ' আদি অপভ্ৰংশত '-ই', '-ইউ', '-ইৰি', '-অৰি', '-এপ্পি', '-এবি', '-এপ্পিনু', '-এৱিণু' আদি হিচাপে ব্যৱহাৰ হয়। যেনেঃ কৃ+ ত্বা>প্ৰাকৃত- কৰিঅ, কৰিঊণ, কৰিদুণ, কদুঅ>অপভ্ৰংশ -কৰি, কৰিউ, কৰিবি, কৰবি, কৰেপ্পি, কৰেপ্পিণু, কৰেৰিণু ইত্যাদি। তুমৰ্থক আৰু ল্যৰৰ্থক অসমাপিকাৰ পাৰস্পৰিক বিনিময় অপভ্ৰংশৰ বৈশিষ্ট্য।

ভৱিষ্যত কালত এটা ক্ৰিয়া হ'লেহে আন এটা ক্ৰিয়া হ'ব পাৰে এনে অৰ্থত আগৰ ক্ৰিয়াত '-ইলে' আৰু অতীত কালত এটা ক্ৰিয়াৰ পাছত আন এটা ক্ৰিয়া সমাপন হোৱা বুজালে আগৰ ক্ৰিয়াত '-ইলত' যোগ হৈ অসমাপিকা গঠিত হ'ব পাৰে। ইয়াকেই অসমীয়াত Gerund বুলি কোৱা হয়। এই দুই অসমীপিকাৰ ৰূপ গঠন হয় অতীত কালৰ কৃৎ প্ৰত্যয় '-ইল'ৰ লগত সপ্তমীৰ নাম বিভক্তি '-এ' আৰু '-ত' যোগ হৈ ঃ -ইল+এ= ইলে, -ইল+ত= ইলত। যেনে — মই আহিলে কামটো কৰিবা, শিক্ষক আহিলত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰ মনে মনে থাকিল।

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপক মুখ্য আৰু গৌণ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সচৰাচৰ সাধাৰণতে ধাতুৰ পিছত তিঙ্ বিভক্তি যোগ কৰি সংস্কৃতত ক্ৰিয়াপদ গঠন কৰা হয়। তিঙ্ বিভক্তি যোগ হোৱাৰ পিছত হোৱা পৰিৱৰ্তনক লক্ষ্য কৰি সংস্কৃতৰ ধাতুবোৰক দহটা গণত ভাগ কৰা হৈছে। পালিত এই দহটা গণৰ ভিতৰত সাঁটোতা গণ ৰক্ষিত হ'ল। আনহাতে প্ৰাকৃতত গণ হ'ল দুটা। অসমীয়াত সংস্কৃতৰ গণৰ অস্তিত্ব সম্পূৰ্ণৰূপে লোপ পালে।

সংস্কৃতৰ তিঙ্ বিভক্তিবোৰক আকৌ কাল আৰু ভাগ অনুসৰি দহটা ল-কাৰত ভাগ কৰা হৈছে। ইয়াৰে পালিত আঠোটা আৰু প্ৰাকৃতত দুটা ৰক্ষিত হয়। সংস্কৃতৰ কাল প্ৰকাশক ছটা ল-কাৰৰ ভিতৰত চাৰিটাৰ প্ৰয়োগহে পৃথক ৰূপত অসমীয়াত আছে। সংস্কৃতৰ ভাৱবাচক চাৰিটা ল-কাৰৰ ভিতৰত অসমীয়াত নিৰ্দেশক আৰু অনুজ্ঞা ৰূপত 'লোট' ৰ অস্তিত্বহে বিচাৰি পোৱা যায়। গৌণ ধাতুৰ ণিজন্ত, সনন্ত, যঙন্ত আদি ধাতুৰ প্ৰয়োগ সংস্কৃততকৈ পালি-প্ৰাকৃতত হ্ৰাস পায়। যঙন্ত ধাতুৰ পালিত প্ৰয়োগ থাকিলেও প্ৰাকৃতত ই অতি সীমিত। অসমীয়াত সনন্ত বা যঙন্ত ধাতু দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। কিন্তু ধন্যাত্মক আৰু দ্বিত্ব ধাতুসমূহক যঙন্ত শ্ৰেণীৰ ধাতুত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। কৰ্মবাচ্য, তুমুনন্ত, কৃদন্ত, ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য আদি গঠন প্ৰক্ৰিয়াও সংস্কৃততকৈ পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত সৰল হৈ পৰে।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

(১) সংস্কৃতত ধাতু মুঠতে কেইটা আৰু কি কি 'গণ'ত কিয়া ভাগ কৰা হৈছে ফঁহিয়াই দেখুৱাওক। পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত সেই ধাতুৰ কেনেদৰে 'গণ' বিভাগ আছে নে নাই চমুকৈ লিখক।

(২) সংস্কৃত ধাতুৰ 'গণ' বিভাগৰ যথাযথ উদাহৰণ দাঙি ধৰি ব্যাখ্যামূলক টোকা যুগুত কৰক।

(৩) ল-কাৰ বুলিলে কি বুজা যায়? সংস্কৃতৰ ল-কাৰ কেইপ্ৰকাৰ আৰু কি কি? পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়াত এই ল-কাৰ কেনেদৰে ৰক্ষিত হৈছে, আলোচনা কৰক।

(৪) সংস্কৃত ভাষাৰ ধাতুৰ শ্ৰেণীবিভাগৰ বিষয়ে লিখক আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধাতুৰ শ্ৰেণীবিভাগৰ সংস্কৃতৰ ধাতুৰ শ্ৰেণীবিভাগৰ লগত কেনেধৰণৰ যোগসূত্ৰ আছে বিচাৰ কৰক।

(৫) সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ধাতুৰূপৰ সকলো দিশ সামৰি এটি টোকা যুগুত কৰক।

২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

গোলোক চন্দ্ৰ গোস্বামী ঃ *অসমীয়া ব্যাকৰণৰ মৌলিক বিচাৰ*

নগেন ঠাকুৰ ঃ *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য*

ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ ঃ *সমগ্ৰ ব্যাকৰণ-কৌমুদী*

হৰিচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য ঃ *সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্ৰভা*

লীলাৱতী শইকীয়া বৰা ঃ *সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ*

দেৱীদাস ভট্টাচাৰ্য ঃ *মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা ও সাহিত্য*

পৰেশ চন্দ্ৰ মজুমদাৰ ঃ *সংস্কৃত ও প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ*

* * *